

A SZÖVEGÉRTÉS KÉRDÉSEI

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

S. Varga Pál

6.

A SZÖVEGÉRTÉS KÉRDÉSEI

Szerkesztette

Tolcsvai Nagy Gábor

Gondolat Kiadó
Budapest, 2022

A kötet megjelenését a
Magyar Tudományos Akadémia
támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2022

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A borítót tervezte Lipót Éva
Tördelő Jeszenszky Katalin

ISBN 978-963-556-211-4
ISSN 2560-0885

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2022-ben.
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

Tartalom

Tolcsvai Nagy Gábor	
Előszó	7
Tolcsvai Nagy Gábor	
A tudásaktiválás szemantikai jellemzői a szövegértés folyamatában	13
Tátrai Szilárd	
A kontextualizáció műveletei	
Kontextualizáló konstrukciók a mondaton innen és túl	43
Domonkosi Ágnes	
A társas viszonyok feldolgozása mint a szöveg értelem-összetevője	77
Csépe Valéria – Ragó Anett	
Versengés a jelentésért	
Szöveg, kontextus és a kognitív sémák	99
Steklács János	
Az olvasási, szövegértési folyamat szemkamerás vizsgálata az olvasástanítás szempontjából	125
Pléh Csaba	
Elbeszélő és leíró szövegek feldolgozása a nyomtatás és a hipertext világában	147

Kulcsár Szabó Ernő	
Nyelvművészet a szövegtől a műalkotásig	
Az irodalom mint hangnem és modalitás	169
Simon Attila	
Emlékezés, gyász, szájalom	
Affekciók és hermeneutika az <i>Ilias</i> XXIV. énekében	229
Fehér M. István	
Szöveg, értés, szövegértés hermeneutikai nézőpontból	287
Fabiny Tibor	
Uzurpáció vagy appropriáció?	
A Héber Biblia (LXX) egyes textusai	
mint vendégszövegek az Újszövetségben	319
A kötet szerzői	345

Előszó

A szövegértés ősidők óta a kultúrák egyik fontos tényezője. A szövegek ugyanis a hétköznapi tevékenységen túl is a kultúrák, közösségek működéséhez tartoznak: a szóban vagy írásban rögzített textusok szokások, törvények, szakrális tartalmak és szertartások kánonjait tartalmazták. Ezeknek ismerete és helyes értelmezése megkerülhetetlen a közösség és a kultúra fennmaradása érdekében, végső soron a szövegeknek mint humán cselekvéseknek a működésében.

A szövegértés aligha véletlenül került a pedagógiai, pszichológiai és nyelvtudományi érdeklődés középpontjába a közelmúltban. A hermeneutika, a retorika, a teológia, a jogtudomány ősidők óta keresi a szövegek értési folyamatainak a jellemzőit, nem kis részben a szövegek megfelelő magyarázatának és e magyarázatok hatásos terjesztésének érdekében. Ehhez a folyamathoz csatlakozott később az irodalomtudomány, a történettudomány, a pszichológia. Azonban a hétköznapi szövegek feldolgozási műveleteinek kutatása csak nem rég óta folyik.

A kései ébredésnek több oka is van. Egyrészt a nyelvtudomány a 20. század harmincas éve óta a mondattal van elfoglalva, és a szerkezetközponitú formális nyelvelméletek többnyire a magában álló mondatok struktúrájának rendszerét kívánták bemutatni. Ezekkel a teóriákkal szemben valóban hatásosan csak a század utolsó két-három évtizedében jelentkeztek funkcionális elméletek, amelyek a nyelvi szerkezetek kontextuális meghatározottságából, így többek között a szövegek meglétéből is kiindulva közelítettek a nyelv fogalmához.

Másrészt a pszichológia kognitív irányzatai, az elmeműködés hatékony modellálásai szintén a 20. század közepétől kezdtek megjelenni, és jól látható, hogy ezek nélkül az összetett nyelvi tevékenység mentális műveleteit nehéz lenne megérteni. E folyamatok nyomán mindinkább megalapozódott az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán szerkezet és rendszer, hanem a nyelv tevékenység, beszéd (tehát szövegek létrehozása és megértése), amely a rendszerszerű nyelvi tudáson alapul, és amely tudás a használat módjait is tartalmazza.

Mindehhez hozzájárult az is, hogy a hétköznapi szövegek megértése mintegy evidenciának számított. Az a banális tény, hogy az emberek megértik a többiek szövegeit, sokáig nem érte el a kutatás ingerküszöbét. Azonban az olvasástanítás pedagógiai kérdései, az írni-olvasni tudás kulturális és gazdasági jelentősége, valamint a közösségi média térhódítása kikényszerítette azt, hogy az evidencia mögé kelljen nézni. Talán nem kell az ezredforduló utáni kommunikációs társadalmakban külön bizonyítani, hogy a magas szintű szövegértési képesség általános megléte milyen nagy jelentőséggel bír mind az egyének életlehetőségei, mind a közösségek (kulturák, társadalmak, államok) sikeres fennmaradása szempontjából.

Az ezredforduló előtti néhány évtizedben a mindennapi és intézményes kommunikációs kultúra fokozatos és egyben gyökeres átalakulása még inkább előtérbe helyezte a kommunikáció, és azon belül a szövegértés szerepét. Az alakulástörténetben a korábbiaknál nagyobb mértékben elválik a mindennapi párbeszédes cselekvés a monologikus szövegektől. Mindkettő kulturális státusa módosult a kommunikációs kultúrákban és ezek oktatási rendszereiben, cselekvő vagy információt megosztó jellegük határozottabban elkülönül egymástól, jellemzőik nyíltabban és gyorsabban érvényesülnek az interszubjektív kommunikációs tevékenységekben.

Éppen ezért is állítható, hogy a szövegértés jellemzői és feltételei különös jelentőséggel bírnak a globalizált elektronikus kommunikáció és a közösségi hálózatok világhálón létrejövő és működő rendjében. Ebben a nyilvános és félnyilvános folyamatos kommunikálásban a megszólalás elsődlegesen mindinkább cselekvés,

és kevésbé ismeretközlés. A célok elérése, tehát az adott szöveg adott szándékú megért(et)ése válik fontossá, mintegy a közös jelentésképzés rovására.

Mindennek megfelelően a kommunikáció, szűkebben a szövegértés kiterjedt kutatások tárgya a legkülönbözőbb tudományágakban. E kutatások részben önállóan folynak, egyúttal részben és egyre erősödő mértékben konvergálnak, nagyon nem függetlenül a kortárs kulturális fejleményektől, mint amilyen a nyelvi műveltség, írni-olvasni tudás jelentőségének alakulása az ezredfordulón.

E kérdéskör fontosságának nem a pusztá felismerése, hanem éppen kidolgozásának igénye eredményezte azt a konferenciát, amelyet az MTA I. Osztálya a 2020. évi Magyar Tudomány Ünnepe rendezvényeként szervezett a szövegértés kérdéseiről 2020. november 16-án. A konferencia anyagát gondosan részletezett, az előadások terjedelmét jelentékeny mértékben meghaladó tanulmányok koherens, diszkurzív szövegeként mutatja be és teszi hozzáférhetővé a jelen kötet.

A tanulmányok a szöveg értését a szöveg értelmének (jelentésének) befogadói feldolgozása felől közelítik meg, és a szövegértés hétköznapi, irodalmi és vallásos, tehát nem tudományos folyamatait vizsgálják, abból az elvből kiindulva, hogy a szöveg nem fizikai tárgy, nem tartály, amelybe tartalmat tesz a beszélő, a hallgató pedig kiveszi onnan azt, hanem interszjektív mentális művelettel létrehozott és megértett nyelvi produktum. A szöveg tehát folyamat, mentális, szellemi tevékenység hozza létre, és mentális, szellemi tevékenység során történik a befogadás és a megértés, mindig a beszélőtársak által létrehozott kontextusban. A szövegértés szellemtudományi leírása (beleértve a pszichológiát) hosszabb ideje ezzel az általános nézőpont-igénnyel szembesül. A megközelítések külön eredetűek, de lényegileg egyező belátásokhoz vezetnek. A humán tudományok összetett nézőpontja fokozatosan épül ki, az egyes tudományok elméleteinek és módszertanainak harmonizálódó tevékenységeiben, amelynek középponti belátása az, hogy a szöveg tevékenység.

A kutatások sora arra összpontosít, hogy a szöveg milyen megértési feltételeket nyújt a befogadónak, azaz a mindenkori beszélő

milyen perspektiválási és konstruálási műveletekkel hozza létre szövegét, miképp irányítja így a hallgató figyelmét; hogyan kontextualizálja a tartalom megkonstruálását, illetve a hallgató ebben az interszjektív folyamatban milyen megértési műveleteket hajt végre, milyen ismereteket milyen módokon hív elő a beszélő és szövege által megszólítva. A fő cél annak bemutatása, hogy mi jellemzi a szöveg műveleti jellegét és a megértési műveletek során aktivált ismeretek mentális szervezettségének és a szöveg általi orientálásának folyamatait. E kérdések mind a beszélt, mind az írott szövegekre kiterjednek.

Az összetartó vizsgálati eredmények tudományáganként mindjobban harmonizálnak. A funkcionális nyelvtudomány többek között a jelentés és a kontextus következetes kognitív szemantikai és pragmatikai elméleti és módszertani bevonásával képes összetetten közelíteni a szövegértéshez, vagyis nem pusztán mondatok igazságérték szerinti sorának tekinti a szöveget. Ebben az irányultságában például a séma fogalma, illetve a séma és a megvalósulás viszonya kiemelten fontos tényező. A pszichológia hosszú ideje többek között éppen a séma kutatási eredményeivel járul hozzá termékenyen a szövegértés vizsgálatához. Az irodalomtudomány, a klasszika-filológia, a filozófia és a teológia elsősorban a 20. századi hermeneutika saját nézőpontú kidolgozásaival közelíti meg a szövegértés műveleteit.

A kötet elsőként a nyelvtudomány, a pszichológia és a pedagógia világából mutat be autentikus kérdéseket és vizsgálati eredményeket, amelyek multidiszciplináris kimenetű diszkurzív választakat igényelnek. Majd az irodalomtudomány, a klasszika-filológia, a filozófia és a teológia reflektál a mindennapi (nem tudományos) szövegértés problémáira saját területén. Bár eltérő tudományágak megközelítései fogalmazódtak meg mind a konferencián, mind a jelen kötetben, hangsúlyozandó a közös értelmezés és leírás egyik fő közös kimenete: a bármilyen szöveg megértése a személyközi, helyzethez igazított nyelvi cselekvés eredménye, diszkurzív és mentális cselekvése, a legbanálisabb kérdés-felelettől a legelvontabb és összetettebb diszkurzusokig.

A tanulmányok az empirikus leírások mellett azt is kifejtik, hogy a fentiekben bemutatott tényezőket milyen elméletekkel és módszertanokkal teszi leírhatóvá a nyelvtudomány, a pszichológia és a pedagógia, továbbá az irodalomtudomány, a klasszika-filológia, a filozófia és a teológia. A tanulmányok a konferencia előadásainak sorrendjében követik egymást a kötetben.

*

Fehér M. István kötetbeli tanulmánya bizonytalansággal az egyik olyan írása, amelyet élete legutolsó hónapjaiban – a tőle megszokott töretlen elkötelezettséggel és gondossággal – véglegesített. Könyvünkkel külön is tisztelgünk hermeneutikai munkássága előtt.

A tudásaktiválás szemantikai jellemzői a szövegértés folyamatában*

1. Bevezetés

A tanulmány funkcionális kognitív nyelvészeti keretben, a szemantikára összpontosítva közelíti meg a szöveg értését, a szöveg értelmének (jelentésének) befogadói feldolgozása felől, abból az elvből kiindulva, hogy a szöveg nem tartály, amelybe tartalmat tesz a beszélő, a hallgató pedig kiveszi onnan azt, hanem interszubjektív mentális műveletekkel létrehozott és megértett nyelvi produktum. Arra összpontosít, hogy a beszélő a szövegben miként fókuszálja és kontextualizálja a „tartalom” megkonstruálását, illetve a hallgató ebben az interszubjektív folyamatban milyen megértési műveleteket hajt végre, milyen ismereteket milyen módokon hív elő a beszélő és szövege által megszólítva, nyelvileg azonosítható módon. A mikroszintű szövegelemek tartományában a megértés a főnevek általi dolog-megnevezések és az igék által kifejezett folyamatok kontextushoz igazított jelentésein és a körjük rendezett összetett, aktuálisan előhívott ismeretén alapul (tudáskeret, foratókönyv révén).

A második rész a kommunikációs folyamat legfontosabb jellemzőit, a közös figyelemirányítás és jelentésképzés tényezőit emeli ki, valamint a beszélő és a hallgató egyaránt aktív, de nem azonos tevékenységét. A harmadik rész a szövegről való általános beszélői

* A tanulmány az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) és a Tématerületi Kiválósági Program (NKFIH ELTE TKP2020-IKA-06) támogatásával készült.

tudást a szöveg fizikai megvalósulása, a szöveg műveleti szerkezete és az összegző szerkezet (értelemszerkezet) hármasszámú viszonyában mutatja be. A negyedik fejezet a tudáskeret és foratókönyv megértésbeli szerepét foglalja össze. Az ötödik fejezet a mikroszintű koherenciaelemek: a dologfolytonosság és az esemény-egymásrakövetkezés szövegtani jellemzőire tér ki. A hatodik rész az első esettanulmányt mutatja be: egy párbeszéd egy részletében vizsgálja a dologfolytonosság és az esemény-egymásrakövetkezés egymással összefüggő megvalósulásait. A hetedik részben a 2018. évi PISA-felmérés egyik szövegértési feladatának szövegtani, szövegértési elemzése olvasható, kritikai kitéréssel. A tanulmányt összegzés zárja.

2. A kommunikációs folyamat

Az emberi kommunikáció legáltalánosabb megvalósulás formája a beszédesemény. A kommunikáció funkciói összetett rendszerben működnek, amelyben helyzettől függően előtérbe kerül

- a kommunikációs cselekvés,
- az ismeretközvetítés és a megismerés,
- a kommunikációban létrejövő társas viszonyok alakítása,
- az érzelmek megjelenítése.¹

Az emberi kommunikáció folyamat, amely a triadikus figyelmi jeleneten alapul. Fő jellemzője a közös jelentésképzés: időben, előrehaladva jön létre a beszélőtársak által közösen véghezvitt megértés. A kommunikációs folyamatban a közös jelentésképzés során a létrehozott, megértett tudás konszolidációja történik meg, amelynek során az újdonság ismert tudássá alakul.

A kommunikációra az eseményszerűség jellemző:² a nyelvi tevékenység cselekvés, amely a kultúrában és a közösségben egymásra következő események formájában valósul meg. A kommunikációs események sora a körülhatárolt kommunikációs események

¹Vö. Tátrai 2011.

²Luhmann 1987: 392.

elkülönüléséből és egymásba kapcsolódásából áll össze, a mindenkori jelenhez mért múlt és jövő sorában, önreferáló és autopoietikus jelleggel, szándékok és elvárások egyezkedési folyamatában. A kommunikációs folyamatban a cselekvők egyszerre törekednek a rendszerszintű stabilitásra és a dinamikus hozzáigazításra, a rendszer rugalmassága és a kiválasztás irányítása révén.

A kommunikáció alapegysége a beszélgetés. Az ős-helyzet időtlen idők óta azonos: két ember egy percepciósi térben beszélget, vagyis közvetlenül hallják és látják egymást, és így szólnak egymáshoz. Ketten létrehozzák saját beszédhelyzetüket és beszélgetésüket, amelynek során közösen megértik egymást. Nincsen ember beszéd nélkül, az emberi lényeg egyik fő összetevője csakis a másikkal való odafordulás, megszólalás és válasz folyamatában mutatkozik meg.

Ebben a nyelvi interakcióban közösen cselekednek: a pillanatnyi beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. Mindkét beszélőtárs cselekszik, aktív, hiszen mind a beszéd, mind a beszéd megértése tevékeny embert kíván. Ezzel együtt a pillanatnyi beszélő és hallgató viszonya aszimmetrikus, mert adott pillanatban csak az egyik beszélőtárs beszél, és ez a beszélő irányítja a hallgató figyelmét. A beszélőtárs mindig integrált beszélő/hallgató, vagyis a beszélgetés egyik szakaszában beszélő, a másik szakaszban hallgató, és a két szerepet gond nélkül tudja váltogatni. Emellett a pillanatnyi beszélő mindig hallja saját beszédét, a pillanatnyi hallgató pedig belső, mentális választ tervez vagy hoz létre társa beszéde alatt, amelynek egy részét gyakran el is mondja, amikor rá kerül a sor. A nyelvi tevékenység interszubjektív: a beszélőtársak (a pillanatnyi beszélő és hallgató) együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést.

A beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenítésére és körülményeire irányítják a figyelmüket.³ A cselekvő ember cselekvése másra irányul, az ember másra irányuló, vagyis intencionális cselekvő. Az emberi

³ Vö. Tomasello 2002.

cselekvés egyrészt a cselekvés tárgyára irányul, másrészt a társakra, a közösségre. A beszélőtársak tudják egymásról, hogy intencionális lények, vagyis nyelvi tevékenységük másra irányul.

Az emberi kommunikáció mindig időben történik, a nyelvi tevékenységnek (két ember beszélgetésének) időbeli lefolyása van. Ebben a kommunikációs folyamatban érvényesül a pillanatnyi beszélő hatásszándéka (az a hatás, amit a hallgatójából kiváltani kíván). Ez a hatás nem merül ki a tartalmi elemek közlésében, hanem a hatáshoz hozzájárul a szöveg stílusa, a beszélő viselkedése, a beszédhelyzet jellegének alakulása. A kommunikációs folyamatban szintén érvényesül a pillanatnyi hallgató elvárása, amely a beszélő nyelvi tevékenységére vonatkozik. A hatásszándék és az elvárás egyezkedési műveletekben találkozik össze a két beszélőtárs nyelvi tevékenységében.

A nyelvi kifejezések mindig valamilyen közegben, a beszélők által a kommunikációs folyamatban létrehozott és folyamatosan alakított interszjektív kontextusban jelennek meg a beszélők számára. A nyelvi kifejezések környezete természetes támogató közeg, mert a mindenkori közvetlen közeg segíti a beszélőt és a hallgatót egy-egy nyelvi kifejezés egyértelmű megértésében. E támogató közeg

- a szövegvilág, diskurzustér, amelynek része minden tudás (bármilyen jellegű és forrású), amit a beszélők feltehetőleg megosztanak a diskurzus egy adott pillanatában.⁴

A szövegvilág ebben az értelemben a beszélők által megértett beszédhelyzet, kontextus közös létrehozása és folyamatos fenntartása, mindig valamilyen nézőpontból, főképp az éppen beszélő mint kezdeményező által felállított fogalmi és kommunikációs perspektívából. A szövegértés szempontjából döntő jelentősége van a szövegvilágnak, mert a szöveg értelmi elemei és hálózata nem magukban álló és valamilyen nyelvtan által összekapcsolt nyelvi elemek egymásutánja, hanem kontextualizáltan előhívott

⁴Luhmann 2006: 207–232; Langacker 2008: 281; Tátrai 2017: 927–951.

ismeretek aktuálisan koherens szerkezete. A szövegvilág tágabb közegben épül ki, amelynek összetevője:

- az értelem közege, az a teljesen általános körülmény, hogy az emberi cselekvések, mentális (gondolati) és érzelmi folyamatok, az észlelések a közös, megosztott emberi értelem közegében történnek (ez nem az elvont ész közege);
- a kulturális közeg, az a körülmény, hogy a kommunikációs, nyelvi tevékenység egy adott kultúrában, annak egy adott történeti szakaszában történik;
- a beszédhelyzet kontextusa, az aktuális, a beszédidőben a beszélők által érvényesként észlelt fizikai, kulturális, szociális, nyelvi körülmények.⁵

3. A szövegről való tudás

Minden emberi megszólalás szöveg. A beszélők nézőpontjából tekintve a szövegről való tudás fő elemei, illetve a szöveg létrehozása és megértése során végbemenő fő műveletek a nyelvi adatok alapján a következők.

A nyelvi kommunikációs tevékenység ismeretei sémákba rendeződnek (a sémáról lásd az 5. részt további hivatkozásokkal, valamint Csépe Valéria és Ragó Anett jelen kötetbeli igen részletes és informatív tanulmányát). A kommunikációs sémákat és a hozzájuk tartozó szövegtipológiai sematikus ismereteket a beszélők a nyelvi szocializáció során tanulják meg, részben tapasztalat, részben megmondás vagy iskolai jellegű tanulás során. E sémákat, például a hétköznapi társalgás különböző változatait, a vásárlás, a közlekedés vagy az iskolai tevékenység sémáit adott helyzetben felidézve, a helyzet konkrét, specifikus jellemzőihez igazítva alkalmazzák a beszélők.

Általánosságban nézve a beszélő a szöveg létrehozásával cselekszik, valamint a szövegben valamely dolgot, eseményt fogalmilag

⁵Langacker 2008: 464; Tátrai 2017: 927–951; valamint Tátrai Szilárd tanulmányát a jelen kötetben.

megkonstruál egy adott nézőpontból, amelyet a hallgató feldolgoz. A különböző szintű nyelvi kifejezések ennek a konstruálásnak az összetevői. A szöveg nem egyszerűen az építőköcskaelv alapján jön létre vagy válik érthetővé, tehát nem pusztán a kisebb elemekből lesz nagyobb. A szöveg nem tekinthető mondatok összekapcsolt láncának. A szöveg nyelvi összetevői különböző funkciókat töltenek be, amelyek párhuzamosan együtt és egymásra hatva járulnak hozzá a szöveghez.

A szöveg általában viszonylag terjedelmes nyelvi produktum. Természetesen vannak igen rövid szövegek is, de többségük esetében a feldolgozás, vagyis a szöveg műveleti (dinamikus) jellege igen fontos. A szöveg mindig valamilyen közös figyelmi jelenet középponti összetevője, amelyet a beszélő kezdeményez, és közösen hozzák létre, a hallgató megértésével. A beszélő vagy hallgató nyelvi és szövegre vonatkozó tudása egyszerre szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális), s mindkét tudásfajta érvényesül az alkotáskor és a megértéskor (a hosszú távú és a munkaemlékezet működésének segítségével). Eszerint a beszélő és a hallgató a szöveget fel tudja dolgozni a beérkező információk összetett soraként (műveleti jelleggel), és át tudja látni teljes struktúraként (hálózati szerkezeti jelleggel), vagyis a szöveget a megalkotásban és a megértés folyamatában főképp elemek párhuzamos és egymásra következő elrendezéseként fogja föl (amelyeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztat e folyamatban), míg a teljes szöveg ismeretében az átfogó, lényegi összefüggésekre összpontosít, így tudja a szöveget megérteni. Mindennek következtében a szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozhat. Ezek közül a következő három kiemelkedően fontos a nyelvi kommunikáció résztvevői szempontjából.⁶

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
- A szöveg műveleti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett megértő műveletek sora, melyekben

⁶Vö. Langacker 2001; Tolcsvai Nagy 2001; Strohnér 1990.

a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg online (műveleti) szerkezete. A szorosabban szövegtani műveletek azokra a nyelvi kifejezésekre és szerkezetekre, valamint azok viszonyaira irányulnak, amelyek a szöveg általános koherenciája szempontjából fontosak. A műveleti szerkezet partitúra jellegű, párhuzamosan viszonyban álló és egymásra következő megértő műveletek sora, amelyek általában nem tudatosak.⁷ A műveletek sorába tartozik például a dolog-megnevezések és azok folytonossága és váltása vagy az esemény-egymásra-következés rendje. A koherencia részben szerkezeti jellegű jelenség, amely a szöveg különböző szintjein kapcsolatokat hoz létre, részben folyamat jellegű jelenség, amennyiben a szöveg-létrehozásban és a megértésben mutatkozik meg.

- A szöveg értelemszerkezete, a szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. E szerkezet, a szöveg konzolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki.

A fentiek nyomán hangsúlyozni szükséges, hogy a szövegértés nem egyszerű lineáris tevékenység, mert a feldolgozás nem lineáris, hanem partitúraszerű: egyszerre több művelet zajlik párhuzamosan, ezek a műveletek egymással összefüggnek, előzetesen aktivált tartalmakra utalnak, később előkerülő tartalmakat készítenek elő.

A szövegértést a műveleti szerkezet, vagyis a műveleti feldolgozás nyelvi művelettípusainak elkülönítésével és jellemzésével lehet megközelíteni. A fő megállapítás ez: a szövegértés mentális koherenciaépítés, a szövegről való ismeret időben történő fokozatos felépítése. Olyan műveletsor, amelynek során a szöveg befogadója a szöveg egyes nyelvi elemei között az értelmi összefüggéseket keresi, felismeri (vagy jórészt felismeri, vagy nem ismeri fel), és azokat folyamatosan összegezve, tehát a fő szereplőkre, jellemzőikre, folyamataikra és körülményeikre vonatkoztatva

⁷Weinrich 1978; Ricoeur 1999: 26.

mentálisan elrendezi. Ez a folyamat részben tudatos (tudatosá válik), vagyis a befogadó be tud számolni a megértés egyes fontos összetevőiről, részben nem tudatos (például a befogadók nem szokták számszerűen számon tartani a fontos szereplők említéseit, miközben mindegyik említést felismerik, különben nem értenék meg a szöveget).

A szövegértés mentális folyamata vagy közvetlenül észlelhető események nyelvi kifejezésein alapul (a beszélőtársak a beszéd közben cselekednek, és megszólalásaik ezeket a cselekvéseket fejezik ki, vetítik előre vagy nyugtázzák megtörténtüket), vagy képzeleti (imaginatív) és szimulációs: a befogadó elképzeleti elméjében a szöveg által megkonstruált jeleneteket.

A szövegértés időbeli folyamata a már feldolgozott részek fokozatosan elhalványuló emlékezetén, az újabb nyelvi egységek adott pillanatnyi feldolgozásán és a még várható szövegrészek valószínűsítésén is alapul. Ennek a folyamatnak a során a már említett dolgok, események, viszonyok egy része a figyelem háttérébe kerül (mentális aktivitása fokozatosan csökken), más elemek, főképp a szövegtopik, a szövegrész legfontosabb dologszereplője a figyelem előterében marad, aktivitásági szintje megerősítéseket kap az újabb említésekkel.⁸

A feldolgozás folyamatában a pillanatnyi figyelem-összpontosítás folyamata mellett a befogadó számon tartja a szöveg egészét, elvárásai és előismeretei vannak vagy lehetnek a teljes szöveg terjedelméről, szerkezetéről, belső tagolódásáról. Ezek az ismeretek egyrészt a korábbi tapasztalatokon alapulnak, amelyek többnyire közösségi normákon és kommunikációs lehetőségeken nyugszanak, másrészt a szöveg létrehozásának menetében (elsősorban a párbeszédekben), harmadrészt írott szövegek esetén a szöveg fizikai megnyilvánulásának (vehikulumának) olvasás nélküli áttekintő megismerhetőségén.

⁸ Chafe 1994; lásd az idő feldolgozásával kapcsolatban a most-pontok folyamatát: Husserl 2002, Tolcsvai Nagy 2019.

Mivel a szövegértés meglévő ismeretek aktiválásának és a szöveg által kiváltott felismeréseknek, valamint a kontextusnak az együttes műveletsora, az ezt tekintetbe vevő szövegértelmezés kétfajta alapvető és egyetemes koherenciatípust különít el, a referenciális koherenciát és a relációs koherenciát.⁹

A referenciális koherencia alapja a figyelem összpontosítása a referensre (referensekre), vagyis a legfontosabb szereplőkre, megjósolható módon is. Ez az összpontosítási elmélet (Centering Theory), amely szerint a figyelem központosítása a figyelmi állapot, a következtetések összetettsége és a referáló kifejezések viszonyából jön létre egy szövegrészletben.¹⁰ A figyelem összpontosításának egyik fő megvalósulása topikfolytonosság.

A relációs koherencia két szövegegység között jön létre azok jelentései közötti kapcsolatként. Ilyen például probléma – megoldás, a lista, az ok – következmény szerkezet, amelyeknek kifejezőeszközei például a mentális terek, térépítők, kötőszók.¹¹ A relációs koherencia mikroszintű megvalósulása az esemény-egymásrakövetkezés az igék jelentéseinek, forgatókönyveinek a szekvenciális értelemszerkezetében.

A koherenciaviszonyok specifikusabb sémátípusokban valósulnak meg. A beszélő, és nyomában a befogadó a beszélő által megkonstruált eseménysor komplex jellege révén juthat el egy szöveg megalkotásához vagy megértéséhez. A megkonstruált jelenetsor, eseménysor fajtája alapján a következő fő típusok különíthetők el:

- saját beszélői cselekvés (nyíltan a párbeszédben),
- történet,
- állapot, helyzet,
- okság.

⁹ Sanders–Spooren 2007.

¹⁰ Sanders–Spooren 2007: 922; Grosz–Weinstein–Joshi 1995; Walker–Joshi–Prince 1998.

¹¹ Sanders–Spooren 2007: 924. A relációs koherencia egyes nagy típusait mutatja be Pléh Csaba tanulmánya a jelen kötetben.

Ezek a sémátípusok mint belső viszonyok egy másik viszonyrendszer sémáival kerülnek állandóan interakcióba. Ezek a sémák a következők, a kontextus tényezőinek megfelelően (vö. Sweetser 1990):¹²

- tartalmi viszonyok (a világról való általános tudás alapján),
- episztemikus viszonyok (az észlelések alapján),
- beszédaktus-viszonyok (a szövegben végrehajtott nyelvi cselekvések alapján).

A fentiekhez szorosan hozzátartozik a feldolgozás mélysége, vagyis annak a mértéke, hogy a befogadó mennyire tudatosítja a szöveg egyes tartalmi részeit, összefüggéseit, a koherenciatényezőket, illetve hogy milyen mértékű összetettségig aktiválja a társítható meglévő ismereteket, és mennyire végez a közvetlen szövegértelmen túli kiterjedtebb heurisztikus megértő műveleteket, amelyek további felismerésekhez, belátásokhoz vezethetik.

Megjegyzendő, hogy a szövegértés nem azonos az olvasás megértő műveleteivel, az olvasás a szövegértés egyik fontos, de nem egyedüli tartománya. Az olvasástanulás és az olvasástudás szövegértésre vonatkozó magyar kutatási eredményeit itt csak megemlíteni lehetséges. Egyik oldalról számottevő az információfelismerésre és a megismert szöveg információinak visszakeresésére irányuló vizsgálatok sora.¹³ Másik oldalról azok a pszicholingvisztikai és nyelvpedagógiai kutatások ígérnek új elméleti és gyakorlati fejleményeket, amelyek az olvasást a szövegértés egyik összetett műveleti megvalósulásaként értelmezik.¹⁴

¹² Vö. Sweetser 1990: 78.

¹³ A magyar szakirodalomban vö. Gósy 2005; továbbá erre épül a PISA szövegértési fogalma is, lásd PISA 2018.

¹⁴ Vö. Csépe 2006, 2014; Csapó 2003; Steklács 2009; továbbá Oakhill–Beard eds. 1999; Grabe–Stoller 2011.

4. Fogalmi sémák aktiválása: a tudáskeret és a forгатókönyv szerepe a megértésben

Az itteni vizsgálat a megértés viszonylag egyszerű fogalmi műveleteire összpontosít, arra, ahogy fogalmi tartományok aktiválódnak a szöveg dolog- és folyamatmegnevezései által kiváltva. Ehhez a jelentés és az összetett tudás értelmezése szükséges.

A nyelvi kifejezések jelentésük révén a világ valamely részét reprezentálják, szimbolizálják adott szövegben és kontextusban a beszélőtársak számára. A funkcionális nyelvészet alapelvei és adatai szerint a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A fogalom tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik.¹⁵ A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (például tulajdonságokat) elvonatkoztatja, és sematikusan csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés tehát enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja.¹⁶ Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. A nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok sorából összeálló mátrixban lehet leírni. A megismerési tartomány (kognitív tartomány) egy szemantikai szerkezet egy tulajdonságának a fogalmi közege. A HÁZ jellegzetes alakjának megismerési közege a két- vagy háromdimenziós tér. A PIROS szín fogalmi közege, kognitív tartománya a színskála, ebben a kognitív tartományban írható le. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással, és a kontextushoz vannak igazítva.

¹⁵ Vö. Langacker 1987, 1991, 2008; Lakoff 1987; Givón 2001; Sinha 2001; Geeraerts 2006; Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2017.

¹⁶ A jelentés általános kérdéseire és itt tárgyalt részleteire lásd a fő elméleti műveket: Langacker 1987, 2008; Lakoff 1987; Tolcsvai Nagy 2017.

Összetett tudás, séma a tudáskeret és a forgatókönyv.¹⁷ A tudáskeret az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA és PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a forgatókönyv. A forgatókönyv egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a forgatókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció. A forgatókönyv sémájában résztvevők, szereplők cselekednek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A forgatókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert forgatókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója.

A tudáskeret és a forgatókönyv összetett tudás, komplex fogalmi séma, amely általában a háttérben marad, csak egyes részei profilálódnak a szövegben, Gestaltként felidézve az egész sémát.¹⁸ Az összetett tudás, a tudáskeret és a forgatókönyv lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való bevonásával és működtetésével.¹⁹

¹⁷ Vö. Beaugrande–Dressler 2000; Van Dijk 1982; Shank–Abelson 1977; Cienki 2007; Ziem 2014.

¹⁸ Vö. Beaugrande–Dressler 2000; Van Dijk 1982; Shank–Abelson 1977; Cienki 2007; Ziem 2014.

¹⁹ Lásd erről még Csépa Valéria és Ragó Anett tanulmányát kötetünkben.

5. Mikroszintű koherenciaelemek: dologfolytonosság, esemény-egymásrakövetkezés

Az így értelmezett szöveg mint nyelvi és mentális tevékenység a megértésben jön létre a befogadó számára értelmes közlésként, tehát túl a pusztán fizikai megjelenésén.

A megértés műveleti sora alapszintű vagy mikroszintű koherenciátényezők esetében az alábbiakban nevezhető meg:

- a kontextushoz igazított szavak megértése, amely nem csak a poliszém hálózaton belüli kiválasztó döntés, nem szótári szavak megértése;
- eleve kontextushoz igazított, perspektivizált mondatok megértése;
- eleve a szöveggörnyezet és a kontextus közegét is a megértésbe bevonó feldolgozás;
- folyamatosan több, egymással egy időben és visszafelé és előre történő aktiválás révén is az aktuális fogalmi hálózatba helyezett szövegelem feldolgozása;
- a teljes jelentésszerkezetnek egy része kerül a figyelem előterébe, rendszerint valamilyen aktív zónán belül profilálódva, többnyire mondat szinten megvalósulva;
- a dolog- és eseménymegnevezések (főnevek és igék), mondatokkal kifejezett jelenetek további ismeretelemeket is aktiválnak, amely aktiválásokat részben a beszélők tudása (hozzáférhető tudása), részben az ezáltal is konstruálódó tényleges kontextus alakítja;
- az aktivált ismeretek tágabb fogalmi tartományokat, tudáskereteket és forogatókönyveket is előhívhatnak a beszélők tapasztalatai és a kultúra konvenciói révén, e tágabb fogalmi tartományok nem feltétlenül rögzítettek és kanonikusak;
- a nézőpontszerkezet kiindulópontjai, a beszélő referenciális központja, a szereplő semleges kiindulópontja, a tudatoság szubjektuma a konstruálás figyelemirányító elemeiként funkcionálnak.²⁰

²⁰ Lásd Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2017.

Ezek az ismeretek adják a megértendő szövegbeli elem (szó, mondat) tágabb ismereti, fogalmi hatókörét, egyúttal hozzájárulva a jelentések egymással összefüggő és a kontextushoz igazított feldolgozásához, nem feltétlenül tudatosodva.

A fenti műveleti szerkezeti tényezőkre épülve a nagyobb szövegrész vagy szöveg feldolgozásának még mindig alapszintű meghatározó tényezője:

- a dologfolytonosság (topikkontinuum, koreferencia által) vagy váltás (topikváltás), a figyelem középpontjában álló egy dolog ismételt említése vagy más dolog megnevezése;
- az esemény-egymásrakövetkezés, a dolgokkal kapcsolatos, egymástól természetes módon különböző események egymásra következő megnevezése, a dolgok közötti időbeli viszonyok hálózattá formálódó szerialitása.²¹

A szövegértés folyamatában mikroszinten jelentősek a következő összetettebb műveletek:

- egy prototipikus szövegrészletben egy a figyelem középpontjában álló dologról több tagmondatban is megkonstruál ismeretet a beszélő, a fontos dolgok megnevezése ismétlődik;
- egy prototipikus szövegrészletben a figyelem középpontjában álló dologgal kapcsolatban eltérő események említődnek, az események megnevezése nem ismétlődik;
- a fővevekkel történő dologmegnevezések folytonossága és váltása folyamat jellegű, a figyelem középpontjába állított dolog (dolgok) mint téma (témák) koreferens struktúrákban;
- az igékkel jelölt esemény-egymásrakövetkezés, a megnevezett dolgokkal kapcsolatos események kontiguuma folyamat jellegű, egymáshoz is kapcsolódó forgatókönyvtartományokban;
- a szövegben egymást követő mondatokban a dologmegnevezés folytonossága és az eseménymegnevezések kontiguuma

²¹ Lásd még Tolcsvai Nagy 2016.

- a tudáskeretek és forгатókönyvek aktuális konceptuális összefüggésein, a megnyitott mentális terek hálózatán alapul;
- a fogalmi hálózat dinamikus, a szöveg műveleti szerkezetében előre haladva, a korábbi részekre épülve, kumuláló jellegű konstruálással és változó tartalmú figyelemirányítással (folytonossággal vagy váltással) alakul a szöveg folyamán.

A dolgok és a dolgokkal kapcsolatos események episztemikusan lehorgonyozva (tehát egyedített példányokként) említődnek a szövegben. A dolgok és események hálózatot alkotnak az értelmes szövegben, a közöttük lévő kapcsolatot (például a megfeleléseket, egymásra következőseket) nagymértékben (de nem kizárólag) a dologmegnevezések és eseménymegnevezések által aktivált tudáskeretek és forгатókönyvek biztosítják.

Az alábbiakban két szöveg (szövegrészlet) rövid elemzése olvasható a dologfolytonosság és az esemény-egymásrakövetkezés megvalósulásaira összpontosítva, a fent jelzett séma – megvalósulás viszonyban.

6. Esettanulmány: egy párbeszéd részlete

Az első példaszöveg a Magyar Művészeti Akadémia televíziós portrészorozatában a Melocco Miklós szobrászművésszel 2015-ben készített 52 perces beszélgetés utolsó három-négy perce.²² A kérdező Hollós László (H. L.). A saját lejegyzés a magyar helyesírás szabályai szerint készült, amely hangzás szerint legnagyobb részben pontosan adja vissza az elhangzottakat, amennyire ez lehetséges, csak néhány lenizációs kifejezés (*miko eccer, ténleg, há*) lett standard alakban leírva. A hangzás, Melocco Miklós jellegzetes hangzó beszéde a jelen elemzés szempontjából nem igazán releváns.

²² MMA portrészorozat, A haza minden előtt – Melocco Miklós szobrász | MédiaKlikk (mediaklikk.hu).

(1) [...]

H. L.: El tudtad képzelni, hogy ne Zsámbékon éljél? Hanem akár Budapestre beköltöznél?

M. M.: Én most már nem költözöm. Gáti Gábor barátom mikor egyszer itt meglátogatott, te itt akarsz meghalni? Ja tényleg, igen. Minthogy halandók vagyunk. Más azt kérdezte volna, hogy ugye innen te nem akarsz már máshova költözni, de Gáti Gábor fordítva fogalmaz. Vidámabb így. Igen, itt akarok meghalni. Nem kérdezte meg, hogy mikor, mert tudta, hogy nem tudhatom.

H. L.: Kossuth- és Munkácsy-díjas, Magyar Örökség és Prima Primissima díjas művész vagy, elégedett, megbecsültnek érzed magad?

M. M.: Annak. Pláne, most a Nemzet Művészeinek sorába választottak, akkora nyugdíjam lesz, mint Biszku Bélának, mit akarok még. Hát mindent megkaptam.

H. L.: Viszont cserébe ugye több mint 80 köztéri és közösségi térben elhelyezett műved áll az ország különböző pontján, ugyanakkor mégsem pihenhetsz, hanem továbbra is alkotasz. Honnan meríted az erőt, mi hajt téged előre?

M. M.: Bizonyos tekintetben nyilván abnormális vagyok, viszont az élet még nem ért véget. S az előbb mondtam neked az adósságokat [a még elkészítendő művek], azok nyugtalanítják az embert. És születnek új adósságok, mint Makovecz Imre. Azért készíték róla emlékművet, mert egyrészt hiányzik. Föltámasztani nem tudom, bár végső célja mégiscsak ez volna, de foglalkozni vele, nagyon behatóan, nagyon részletesen, valahogy enyhíti a hiányt. Hát hol lehet ezt így abbahagyni?

H. L.: Maholnap 80 éves vagy.

M. M.: Igen.

H. L.: Hogy érzed magad?

M. M.: Jól. Papíron tudom, hogy 80 vagyok, igazolni is tudom, emlékeim is megvannak, mégis furcsa, furcsa adat. Nem tudok vele mit kezdeni. Mondják, akik hosszabb idő óta nem találkoztak velem, hogy nem öregedtem. Mondom,

persze hogy nem, hát én ezen már túl vagyok. Fejezzük be azzal, hogy ravatalképes vagyok, ilyen leszek, ha meghalok. Itt halok meg ugye, ahogy Gáti Gábor mondta. Nem öregszem. Már megöregedtem. Ilyenné [magára mutat]. Mázli, nem fáj semmim.

A beszélgetésrészlet megértés szempontjából legfontosabb szemantikai és fogalmi elemei a következők a szövegbeli lexikai elemekkel képviselve: *él valahol, költözik, meghal, díj, nyugdíj, elégedett, abnormalis* (azaz szokatlan, dolgozik 80 éves korában is), *adóság* (a még elkészítendő művek), *nyugtalanít, emlékmű készítése* (Makovecz Imréről), *80 éves, valahogy érzi magát, öregszik*.

A beszélgetés (szövegtipológiai besorolásban interjú) két nézőpontból válik a szöveglétrehozás és szövegértés eredményévé: egyrészt a két beszélgető (Hollós László és Melocco Miklós) feldolgozó műveleteiben, amely műveletek a beszélgetés, a portréfilm készítésekor zajlottak le (nyilván a filmből kimaradt további párbeszédrészekkel együtt), másrészt a portréfilm nézőinek, a beszélgetés megfigyelőinek a megértési műveleteiben. A két nézőpont nem lehet azonos, bár átfedheti egymást. Az elemzés a nézői perspektívát érvényesíti.

A beszélgetés utolsó néhány percét két fő téma uralja, a kérdező kezdeményezésére: a LAKHELY, illetve az ÖREGEDÉS és a HALÁL, az itteni elemzés ezekre összpontosít.

A két témát valójában a maga jelen idejű folyamat jellegével dolgozza ki a saját nézőpontjából a két beszélő. Ebben az elemzésben a dolog- és a folyamatmegnevezéseket együtt vizsgáljuk, a párbeszéd általános sajátosságai miatt. Az interjúszöveg nem tekinthető uralkodóan sem elbeszélésnek, sem leírásnak, sem érvelésnek, a kérdés-felelet szomszédsági párok és az azokat részletező rövid kifejtések a jellemzőek.

Egyrészt a beszélgetés Zsámbékon zajlik, az adott rész Melocco Miklós házában kertjében. Tehát a két beszélőtárs számára Zsámbék folyamatos jelen idejű helyzetként, állapotként konceptualizálódik mint Melocco Miklós lakhelye. A beszélgetés korábbi részéből megtudható, hogy Melocco Miklós 1980 óta él Zsámbékon,

és az itt elemzett részből az is, hogy itt is marad. A folyamatos jelen idejű helyzet így több évtizednyi befejezetlen távot fog át, amely a teljes beszélgetés ismeretében válik igazán érthetővé. Ez a jelen idejű helyzet az egyedi emberi élet korszakainak általános sémájára épül, még az ÖREGEDÉS és a HALÁL témája előtt. A lakhely általános fogalmának (település, azon belül ház, lakás) és konkrét térhez kötésének a térbeli viszonyítás is része: Zsámbék mint lakóhely Budapesthez van viszonyítva. A viszony a beszélgetésben impliciten maradó földrajzi térbeliség mellett a főváros (országos, kulturális központ) és a vidéki település közötti ismereti hierarchiában körvonalazódik fogalmilag. Az „akár Budapestre beköltöznél?” kérdés társadalmi és kulturális ismeretek alapján például a fővárosi lakhely előnyeit idézheti föl. A lakhely tudáskerete az itt idézett részben ennél több kidolgozást nem kap: város mint ténylegesen egy valós és egy lehetséges lakhely, amelynek tudáskeretében lényegi összetevő az, hogy emberi lakhatásra alkalmas. Korábban Melocco Miklós elmondja, hogy egyrészt vannak alkotásai Zsámbékon, továbbá beszél a zsámbéki templomromról, illetve az interjúban korábban röviden beszél saját zsámbéki házáról („Rom volt, beázott, ablakok alig, pláne tetszett. Saját művem, hogy most működik, de úgy tekintek rá, mintha ez volna a szülői házam”). Egyik városról sem mond többet a két beszélő, egyik sincs tovább kidolgozva a beszélgetésben bármilyen nézőpontból. Amennyi további lehetőség van a portréfilm előre haladásában az összetettebb megértésre (itt a két településről való bármilyen ismeret vagy a főváros–vidék viszony felidézésére), az a nézőre van bízva.

Egyúttal pedig a kérdező és a szobrász beszélgetésének tényleges helye is ez a zsámbéki kert, a beszélgetés egy részének, például az itt idézett résznek ideje alatt, a beszélgetés mint folyamatos cselekvés tényleges tér-idő kontinuumában (más helyszíneken is készültek epizódok). Ez a rövid távú folyamatos jelenű itt és most határozza meg a beszélgetés közvetlen fizikai környezetét, amelyhez a beszélők nem pusztán észleléssel viszonyulnak, hanem közvetlenül reflektálnak rá, erről (is) beszélnek. A portréfilm ezt a környezetet vizuálisan meg is jeleníti. A saját beszélői és a nézői perspektíva ezért egyaránt ebből a kertből és kissé tágabban

Zsámbékról szemléli a lakhely séma konkretizálását, közvetlenül tapasztalva, illetve a néző képzeleti úton. A lakhely séma (település, ház, lakás, kert) nyelvi konkretizálása (szövegbeli megvalósulása) csak igen kis mértékben történik meg, amit a mozgókép részletez tovább, szintén visszafogottan: a házat két-három állóképszerű felvétel mutatja be, a kertet és egy szobabelsőt az ülő interjúalany rögzített perspektívájú mozgóképe ábrázolja.

Okkal gondolható, hogy a LAKHELY fogalmát a két beszélőtárs a portréfilmben szintén nagyjából hasonló módon hozza játékba, azaz érti meg. Mégis, föltételezhető, hogy Zsámbék mint település, hely a világban, és benne az említett ház mást jelent Melocco Miklós számára (többet tud róla, máshogy kötődik hozzá), mint akár a kérdező, aki ott van a valós térben, vagy akár a néző, aki ezt a beszélgetés ideje alatt videóról látja, és nincs ott fizikailag.

A szövegbeli folyamatok, az igék a lakhely tudáskeretéhez a párbeszéd jellegzetességeinek megfelelően kapcsolódnak. Itt a lakhely szöveg szerinti pragmatikája érvényesül: a lakhely van, a város van, a ház van, a kert van, folyamatosan, a beszélgetés ideje előtt, alatt és várhatóan utána is – ez az episztemikus tényező azonban fogalmi háttérként funkcionál, nem erről szól a beszélgetés. De éppen erre a konkrét, specifikus, a beszélőtársak által észlelt és átélt folytonosságra épül rá a lakhely fogalmának a beszélgetésbeli kidolgozása (a fentiekben összefoglalva), a folyamatokban is. Maguk a folyamatok máshonnan kerülnek szóba, nem a létige felől. A téma kezdő igéje az *él valahol* ige, amely az időben határolatlan (imperpektív) temporalitásával a lakhely jelzett hosszú távú folytonosságának felel meg. A beszélgetésben azonban ez csak a kérdező részéről jön szóba, feltételes és jövő idejű lehorgonyzással, így visszautalva a korábbi, a beszélgetésben már említett hosszú időszakra. Maga az *él valahol* semmilyen további kifejtést nem kap Melocco Miklós részéről, csak maga az interjúalany jelenléte és megszólítottasága, a lakhely korábbi konkrét beszélgetésbeli említése és a közvetlen tér-idő kontextus az a közeg, amelyben ennek az igének a forгатókönyve felidéződik, példányként megvalósul a megértési folyamatban.

Innen vált a beszélgetés a *költözik, beköltözik* forgatókönyvére, amelynek két térbeli lehorgonyzása van. Az egyik a kérdezőtől származik: „Budapestre beköltöznél”, a másik a kérdeztől közvetlenül a kérdésre adott válaszként: „Én most már nem költözöm”. Ez utóbbi válasz először impliciten tartalmazza az *innen* térbeli kijelölőt, majd később kimondva is, amelyet ismét a beszélgetés valós tér-idő kontinuumára referenciakeretként tesz érthetővé, és amelyet szintén a válaszbeli két *itt* deixis nyomatékosít. Maga a *költözik* folyamata (egyik lakóhelyről, egyik lakásból egy másikba áttelepül) ismét kidolgozás nélkül marad, viszonylag sematikus tartalommal, jövőbeli és lehetséges episztemikus vonatkozással érvényesül, Melocco Miklós szándéka alapján, a már jelzett Zsámbék–Budapest földrajzi, kulturális és személyes viszonyban, lényegében implikálva, erősen befogadófüggő módon. A beszélgetésnek ebben a részében a maradás, a nem költözés profilálódik.

A másik fő téma, szemantikai és fogalmi összetevő a beszélgetés utolsó néhány fordulójában az ÖREGEDÉS és a HALÁL. Igei kifejezői: *nem öregedtem, meghalok, nem öregszen, már megöregedtem*. Ez a szövegrész (mindkét beszélő részéről) stilisztikailag igen tömör. Rövid elemi mondatokból áll Melocco Miklós válasza. Két fő jellemzője van az öregedés és a meghalás itteni megjelenítésének. Az egyik a fogalom egészszű megkonstruálása: a szövegben a pusztán megnevezés van kimondva, a kategóriát, a róla való bármilyen tudást a beszélő egészként, Gestaltként hívja elő, vagyis nem emel ki belőle egyetlen részösszetevőt sem (ez alól kivétel a záró mondat: „nem fáj semmim”, aminek egyébként a teljes beszélgetés ismeretében lehet metaforikus jelentése is). A másik jellemző a folyamat temporalitásának kifejezési módja: az interjúalany magáról megállapítja, hogy az öregedés folyamata megtörtént és lezárult. Ez a konstruálás kétféle időbeli episztemikus lehorgonyzással történik meg, folyamatos jelenben (*nem öregszen*), illetve végpontjában lezárt múltban (*már megöregedtem*). A két véges igealak azt fejezi ki, ahogy a beszélő benne áll ebben a folyamatban, ahogy ő maga a történő életével maga a folyamat, annak utolsó hosszabb szakaszával, az öregedéssel, amely folyamatnak egy része már megtörtént, egy másik része pedig a beszélgetés

idején is történik, és a halál fogja lezárni. Mindez egyúttal a beszélő (Melocco Miklós) teljes életére vonatkozik, azt fogja át az emberi élet ismert szakaszait, tartamát és végességét egyben, ismét Gestalt jelleggel felidézve.

Ismét jelezni kell, hogy az így röviden elemzett beszélgetésrészlet párbeszéd, amelynek diskurzusszerkezetét a fordulók és fordulóváltások határozzák meg. A dologfolytonosság (a témákban: LAKHELY, illetve ÖREGEDÉS és HALÁL) megvalósul, az eseményegymásrakövetkezés a fordulóváltások, a kérdés-feleletek rendje szerint zajlik, nem valamilyen leírás, elbeszélés vagy oksági rend szerint. A párbeszéd nézői, külső szemlélői megértése felnőtt vagy kamasz magyar anyanyelvű esetében a fentiekben vázolt megértési műveleteken alapul.

7. Esettanulmány: példa a PISA-felmérésekből

A szövegértés fent megnevezett mikroszintű műveleti tényezőit egy másik példaszöveg elemzésével is bemutatom. A példaszöveg a nemzetközi PISA-felmérés 2018. évi szövegértési feladatainak egyik szövege,²³ amelyet 15 éves diákok felmérésére használtak. A szöveg nem eredeti magyar nyelvű textus, fordítás, így alkalmazták a vizsgálatra az illetékesek [(2)-ben betű szerint közölve a magyarországi PISA-honlapról]:

(2) Az *Összeomlás* könyvismertetője

Jared Diamond új könyve, az *Összeomlás* határozottan felhívja a figyelmet környezetünk pusztításának következményeire. A könyvben a szerző számos olyan civilizációt mutat be, amelyek rossz döntések, illetve azok környezetre gyakorolt hatásai miatt összeomlottak. A könyv egyik legfelkavaróbb példája a Húsvét-sziget.

²³ https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_merekek/pisa/peldafeladatok/PISA2018_Peldafeladatok.pdf

A szerző szerint a Húsvét-szigeten lévő települést a polinéziaiak alapították valamivel i. sz. 700 után. Egy mintegy 15 000 emberből álló, virágzó közösséget hoztak létre. Ők faragták ki a moaiknak nevezett híres szobrokat, és a számukra elérhető természetes erőforrások segítségével el is szállították őket a sziget különböző pontjaira. Amikor 1722-ben az első európaiak partra szálltak a Húsvét-szigeten, a moaik még ott voltak, ám a fák addigra már eltűntek. A népesség mindössze pár ezer főre csökkent, akik keményen küzdöttek a túlélésért. Diamond azt írja, hogy a Húsvét-sziget lakói a földművelés miatt és más egyéb okokból letarolták a szigetet, és túlvadászták a szigeten élő számos tengeri és szárazföldi madarat. A szerző arra jutott, hogy a természetes erőforrások elapadása valószínűleg polgárháborúhoz és a Húsvét-szigeti társadalom összeomlásához vezetett.

A csodálatos, de rémisztő könyv tanulsága, hogy a múltban az emberek kivágták az összes fát, és a kipusztulásig vadászták az állatokat, s ezzel gyakorlatilag úgy döntöttek, hogy tönkreteszik a környezetüket. A szerző bizakodóan rámutat, mi a jelenben úgy is határozhatunk, hogy nem követjük el ugyanezeket a hibákat. Ez egy jól megírt könyv, és megérdemli, hogy mindenki elolvassa, akit aggaszt környezetünk jövője.

A szövegértés mikroszintű műveleteit kutatva az alábbi kérdéseket lehet föltenni (2) szövegével kapcsolatban, függetlenül a PISA-felmérés tényleges feladataitól (ezekről lásd alább):

- Mi a jelentése mai általános műveltség alapján egyes fontos szavaknak a szövegben, továbbá tágabban milyen tudáskezelést vagy forgatókönyvet idéznek fel, hogyan befolyásolja a kontextus a megértési lehetőségeket?
- Mivel a példaszövegről tesztkérdéseket kaptak a PISA-felmérésben részt vevő diákok (de nem az itteni kérdéseket), megvizsgálendő, hogy ugyanezek a szavak mit jelenthetnek a tesztet kitöltő diákoknak? Mit tudunk arról, hogy milyen tudáskeretek állnak a rendelkezésükre? Honnan szerezhetnek ismereteket ezekről a dolgokról, hogy megértsék a szöveget? Illetve hogyan segíti a szöveg ezeknek a fogalmaknak a megértését a kontextussal, ha kevés róluk az ismeret?

A szöveg itteni elemzése során nem foglalkozunk a könyvismertetés kijelentéseinek valós vagy leegyszerűsítő jellegével.

Ehhez a vizsgálathoz a következő szavakat érdemes kiemelni a szövegből: főnevek: *környezet, civilizáció, sziget, közösség, szobor, erőforrás, túlélés, földművelés, polgárháború*; igék: *összeomlik, alapít, létrehoz, partra száll, letarol, túlvadász(ik)*.

A megadott szavak közül a jelen tanulmányban kettő lesz rövid leírás tárgya az első kérdéskör szerint: *sziget*, illetve *összeomlik*.

A *sziget* dekontextualizált elsődleges jelentése 'vízzel határolt kisebb szárazföld'. Ez a jelentés a példaszövegben elsőként a tulajdonnévben idéződik fel (*Húsvét-sziget*), bár e használatban elsősorban a típusmegnevezés érvényesül nyíltan. Vagyis a *Húsvét-sziget* tulajdonnévben az alapbeállítás szerint egyszerre jelen lévő típusjelölés és egyedítő episztemikus lehorgonyzás a név utótagjában nyíltan ki is fejeződik. A példaszöveg esetében a sziget fogalma föltehetőleg teljes általánosságban kap értelmet, akkor specifikálódva, ha az olvasónak vannak ismeretei a Húsvét-szigetről, annak például sziget jellegéről, méretéről, földrajzi elhelyezkedéséről, esetleg természeti és kulturális jellemzőiről. A *sziget* főnév köznévként a szöveg második bekezdésében önállóan is előfordul, tehát a szöveg szerzője a vele jelölt fogalmat előhívja, vagy megerősíti a befogadó korábbi megértési műveletét a *Húsvét-sziget* tulajdonnév kétszeri említése révén.

A *sziget* főnév elsődleges jelentése tagolt, szerkezetes, a hozzá kapcsolódó lehetséges tudáskeret fogalmilag nagy kiterjedésű lehet. Ennek a tudáskeretnek, illetve bármely részének a felidézését a példaszöveg részben körülhatárolja (vagyis korlátozza, az egyértelműsítés érdekében), másrészt elősegíti. A szövegben a következő utalások találhatók a *sziget* tudáskeretére: elzártság és magukra utaltság (impliciten), *az első európaiak partra szálltak, a természetes erőforrások elapadása*.

Az *összeomlik* dekontextualizált elsődleges jelentése 'fizikai tárgy összedől, darabjaira törik vagy részeire esik szét, az összetartó erő meglazulása miatt'. Ebből az elsődleges jelentésből metaforikus kiterjesztéssel jött létre az *összeomlik* itteni szövegbeli értelme: 'közösség működő rendszere gyorsan és nagymértékben megszűnik,

a közösség szétesését eredményezve'. A metaforikus kiterjesztés művelete föltehetőleg hat a mai beszélőkre (azok egy részére), tehát valószínűsíthető, hogy az elsődleges fizikai jelentés nem tudatosan kiinduló fogalomként működik a szó itteni megértésében. Az *összeomlik* szövegbeli jelentésének megértését egyértelműsíti az első bekezdés második mondata, amelynek utolsó tagmondatában az *összeomlik* ige szemantikai szerep szerinti témája (vonzat szerint alanya) a *civilizáció*. Az emberi közösség, társadalom fogalmának további kidolgozó eleme a második bekezdésben a *polinéziaiak*, a *közösség*, a *népesség* és a *társadalom* főnév, mindegyik az itt felidézett, kontextualizált jelentésével. Az *összeomlik* ige első említése (a megidézett címet ide nem számítva) a maga megnevezett alanyával (*civilizáció*) laza koreferens kapcsolatba kerül a *Húsvét-szigetet* benépesítő törzs imént felsorolt megnevezéseivel, mutatva, hogy a dologmegnevezések egy szövegben mindig szoros fogalmi kapcsolatban állnak a dolgokkal kapcsolatos események sematikus ismeretéhez tartozó forгатókönyvekkel.

Az *összeomlik* ige szövegbeli jelentése tagolt, szerkezetes, a hozzá kapcsolódó lehetséges forгатókönyv fogalmilag nagy kiterjedésű lehet. Ennek a forгатókönyvnek, illetve bármely részének a felidézését a példaszöveg részben körülhatárolja (vagyis korlátozza, az egyértelműsítés érdekében), másrészt elősegíti. A szövegben a következő utalások találhatók az *összeomlik* forгатókönyvére: *letarolták, túlvadászták, a természetes erőforrások elapadása valószínűleg polgárháborúhoz [...] vezetett*.

A két elemzésre kiválasztott szó, a *sziget* és az *összeomlik* feloldozhatóságát a szöveg fogalmi hálójának további néhány fontos tényezője teszi kontextuálisan érthetővé. Idetartozik:

- a perspektiválás: a példaszöveg mint könyvismertető ugyanis nem mond el mindent a Húsvét-szigetről, a társadalmukról, kultúrájukról és történetükről, amit viszont elmond, az a Húsvét-sziget története környezeti nézőpontból: *a földművelés miatt és más egyéb okokból letarolták a szigetet;*

- a konstruálás: a Húsvét-sziget története környezeti nézőpont szerinti fogalmi konstruálásának explicit elemeinek explicit kidolgozása: *természetes erőforrások, a fák addigra már eltűntek, földművelés, letarolták, túlvadászták.*

7.1. Megjegyzés a PISA-feladathoz

A fent bemutatott rövid elméleti, módszertani és elemző részek a szövegértés egy területét közelítették meg, azt célozva, hogy a mikro-szintű feldolgozó műveletek föltehetőleg miként tesznek érthetővé dolog- és folyamatmegnevezéseket a megnevezésekből kiindulva, azok kontextushoz igazított megvalósulásaiban. Az látható, hogy a PISA-felmérések nem a szövegértés mentális folyamataira alapozva próbálják földeríteni a diákok szövegértési képességeit. Az itt bemutatott példaszöveghez tartozó feladat ugyanis „arra kéri a tanulót, hogy azonosítsa, vajon a könyvismertetőből származó állítás tény vagy vélemény”, „A tanulónak egy táblázatot kell kitöltenie úgy, hogy minden sorban a „Tény” vagy a „Vélemény” lehetőséget válasszja” (PISA 2018). A teszt a feladatban szó szerint idézi az eredeti szöveg mondatait, a rákérdezett információ mondatformájú, méghozzá a szövegbeli mondat formájában van megadva a kérdésekben. Ez az eljárás több veszélyforrást rejt. Egyrészt külsődleges maradhat, lehetővé teszi a rejtett gépies információazonosítást, a diákoknak nem kell feltétlenül bármit tudniuk és érteniük a Húsvét-szigetről vagy a társadalmi összeomlásról. Másrészt az idézett mondatok mögötti tágabb ismeretfelidézés, a szövegbeli mondat információtartalma kívül marad a tesztelésen, annak csak beszédaktus-tartalmára kérdez rá a feladat. A PISA-teszt feladatmegfogalmazásának további komoly problémája jelenik meg a megértés sajátos, korszerűtlen strukturalista felfogásában: „A tanulónak először meg kell értenie az egyes állítások szó szerinti jelentését, majd el kell döntenie, hogy a tartalom tényyszerű volt-e, vagy az áttekintés szerzőjének álláspontját képviselte. Ilyen módon a tanulónak a tartalomra és annak megjelenésére kellett összpontosítania, nem csak a jelentésére” (PISA 2018). Nagyon kérdéses

és félrevezető, hogy miképp értendő a „szó szerinti jelentés”, illetve a „tartalom” és a „jelentés” magyarázat nélküli szétválasztása és a megértési folyamatban feltételezett egymásra következése.

A teszt ilyen megformálása miatt a jó válaszokat csak ki kell pipálni, a rossz válaszok helytelenségét pedig nem lehet elemzéssel földeríteni. E két tényező ellentétes a pedagógiai célokkal, legfőképp a segítő tanítással, a problémamegoldásra való rávezetés lehetőségével.

8. Összegzés

A tanulmány azt mutatta be, hogy a szövegértés alapvető tényezője a kontextuálisan megkonstruált jelentés. A jelentést az olvasó vagy hallgató a szöveg befogadásának dinamikus, interszubjektív és kontextualizált folyamatában konstruálja meg a maga számára. A mikroszinten a szójelentés a kontextushoz (a szövegvilághoz) igazítva, tágabb hatókörű fogalmi tartományát többnyire háttérként előhíva válik érthetővé. A szójelentések a dologmegnevezések (dologfolytonosság vagy -váltás) és az eseménymegnevezések (eseménykontiguum) hálózatában a szöveg komplex műveleti szerkezetének részeként funkcionálnak.

A szövegértésnek ezt a mozzanatát a nyelvészeti szövegkutatás funkcionális kognitív irányának elméletével, módszertanával és leíró apparátusával lehet nyelvtudományi nézőpontból megközelíteni, a társtudományok (pszichológia, pedagógia) hathatós együttműködésével.

Forrás

[https://MMA portrésorozat, A haza minden előtt - Melocco Miklós szobrász | MédiaKlikk \(mediaklikk.hu\)](https://MMA portrésorozat, A haza minden előtt - Melocco Miklós szobrász | MédiaKlikk (mediaklikk.hu))

https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_mere-sek/pisa/peldafeladatok/PISA2018_Peldafeladatok.pdf

Irodalom

- de Beaugrande, Robert-Alain – Wolfgang U. Dressler 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Cienki, Alan 2007. Frames, Idealized Cognitive Models, and Domains. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 170–187.
- Csépe Valéria 2006. *Az olvasó agy. Olvasás, beszéd és az agy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csépe Valéria 2014. Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–370.
- Csapó Benő 2003. *A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- van Dijk, Teun A. 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. Újvidék. 63–81.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Volume I. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Grabe, William P. – Stoller, Fredricka L. 2011. *Teaching and Researching: Reading*. London: Routledge.

- Grosz, Barbara – Weinstein, Scott – Joshi, Aravind K. 1995. Centering: A framework for modeling the local coherence of discourse. *Computational Linguistics* 21: 203–225.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Husserl, Edmund 2002. *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Luhmann, Niklas 1987. *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2006. *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Oakhill, Jane – Beard, Roger (eds.) 1999. *Reading development and the teaching of reading: A psychological perspective*. Oxford: Blackwell.
- PISA 2018. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/peldafeladatok/PISA2018_Peldafeladatok.pdf
- Ricoeur, Paul 1999. Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–33.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sanders, Ted – Spooren, Wilbert 2007. Discourse and text structure. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 916–941.

- Shank, Roger – Abelson, Robert 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. New York: Hillsdale.
- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.
- Steklács János 2009. Az olvasástanításról jövőidőben, feltételes módban. *Könyv és Nevelés* 11 (3): 13–22.
- Strohner, Hans 1990. *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2016. Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben. *Officina Textologica 19. Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. 59–73.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2019. A szimulációs (szubjektív) temporalitás a magyar igekötőben. *Magyar Nyelvőr* 143 (1): 58–71.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Walker, Marilyn – Joshi, Aravind – Prince, Ellen (eds.) 1998. *Centering theory in discourse*. Oxford: Clarendon Press
- Weinrich, Harald 1978. Die Textpartitur als heuristische Methode. In Dressler, Wolfgang U. (Hrsg.): *Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 391–412.
- Ziem, Alexander 2014. *Frames of Understanding in Text and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

A kontextualizáció műveletei

Kontextualizáló konstrukciók a mondaton innen és túl*

1. Bevezetés

A tanulmány a szövegértés problémáját a funkcionális kognitív pragmatika nézőpontjából teszi reflexió tárgyává. A szövegértést a nyelvhasználatnak mint társas megismerő tevékenységnek a keretében, kontextusfüggő jelentésképzésként értelmezi: a kifejtettség és a kifejtetlenség olyan összjátékként, amelynek lényegi összetevője a relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása. A tanulmány ennél fogva a szövegértéshez kapcsolódó kérdések jobb megértéséhez a kontextualizáció műveleteinek a vizsgálatával kíván hozzájárulni.¹

A tanulmány a kontextualizáció műveleteire a közös figyelem, a közös tudás és a közös cselekvés összetett viszonyrendszerében kíván rámutatni. Ennek érdekében kiemeli a kontextualizáció perspektivikus jellegét, így a kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításként mutatja be. A kontextusfüggő kiindulópontoknak olyan modelljére támaszkodik, amely szerint a diskurzusok interszubjektív

* A tanulmány elkészítését az NKFIH ELTE TKP2020-IKA-06 sz., valamint az NKFIH K 129040 sz. pályázata támogatta.

¹ E cél megvalósításában a tanulmány közvetlen előzményének tekinthető Tátrai 2019. E tanulmány az ott kifejtetteket kívánja árnyalni, illetve bizonyos pontokon újragondolni.

kontextusában a résztvevők (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága és (iii) tudati beállítódása játszanak lényegi szerepet a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésében. Amellett érvel, hogy a tudati beállítódást kiindulópontként érvényesítő kontextualizálás lényeges ponton különbözik a tér- és időbeli pozíciót, illetve a szociokulturális szituáltságot érvényre juttató kontextualizálástól: amíg az utóbb említett kiindulópontok működése a kontextualizáció deiktikus természetére, addig a tudati beállítódás működése a kontextualizáció metapragmatikai reflexivitására hívja fel a figyelmet.

Ezzel összefüggésben a tanulmány javaslatot tesz az elemi mondatok diszkurzív beágyazását megvalósító kontextualizáló konstrukciók két alaptípusának, a lehorgonyzó és a reflexív kontextualizálóknak a megkülönböztetésére. A lehorgonyzó kontextualizálókat impliciten metanyelvi, a referenciális jelenetek közös, együttes megfigyeléséhez, megértéséhez kontextusfüggő referenciapontokat kijelölő nyelvi konstrukciókként jellemzi. A reflexív kontextualizálóknak pedig olyan értelmezést adja, amely szerint azok expliciten metanyelvi, a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulást jelölő nyelvi konstrukciókként funkcionálnak.

A kontextualizáció mondattani érdekeltségű értelmezésével diszkurzív viszonyt fenntartva a tanulmány hangsúlyossá teszi annak következményeit, hogy amíg a lehorgonyzó kontextualizáló konstrukciók integráns komponensei a mondatban episztemikusan lehorgonyzódó folyamatnak, addig a reflexív kontextualizáló nem összetevői annak, hanem az ahhoz való viszonyulást teszik hozzáférhetővé explicit metapragmatikai jelzések formájában, akár csak az összetett mondatok kontextualizáló tagmondatai, valamint a szupraszentenciális kontextualizáló konstrukciók. A tanulmány a reflexív kontextualizációt összefüggésbe hozza továbbá a szubjektivizáció jelenségével, amelyet egyfelől az objektivizáció, másfelől a perspektivizáció fogalmához való viszonyában is az interpretáció részévé tesz.

2. Kontextus és kontextualizáció

Az emberek diszkurzív tevékenysége során jelentések jönnek létre, jelentések válnak egymás számára hozzáférhetővé.² A funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából a jelentésképzés diszkurzív folyamata olyan interszubjektív aktusként írható le, amely feltételezi a közös figyelem társas kognitív képességének a működését.³ A közös figyelmi jelenetekként funkcionáló diskurzusokban az emberek a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy a figyelmük együttesen a világ meghatározott eseményeire és az azokban szereplő dolgokra, vagyis az ún. referenciális jelenetekre irányul.⁴ Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik. Sikeres megértésükhöz azonban szükség van arra is, hogy a diskurzus résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának a feldolgozásához kötődnek.

A referenciális jelenetek megkonstruálása így voltaképpen a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátékaként is értelmezhető.⁵ A diskurzusban megnyilatkozó résztvevő ugyanis mindig számíthat arra, hogy megnyilatkozásának értelmezésekor a befogadóként fellépő diskurzuspartnere képes és hajlandó a relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek mozgósítására. Ennélfogva ezeket az ismereteket szükségtelen nyelvi formába öntenie. A diskurzus során

² A tanulmány diszkurzív tevékenységen nemcsak a különböző társalgásokban való részvételt érti, hanem a szövegek létrehozásának és befogadásának egymást kölcsönösen feltételező folyamatát is (lásd részletesebben Tátrai 2017: 988–996).

³ A közös figyelem társas kognitív képességéről lásd Tomasello 2002, Sinha 2005, Croft 2009.

⁴ A diskurzusok közös figyelmi jelenetekként való értelmezéséről lásd bővebben Tátrai 2017: 906–916.

⁵ A kifejtettség és a kifejtetlenség stratégiai kiaknázásáról lásd Verschueren 1999: 26.

aktivált kontextuális ismeretek így közös tudásként jellemezhetők, mégpedig abban az értelemben, hogy a diskurzus mindkét résztvevője feltételezi egymásról a közös, legalább részben azonosan aktiválható, kölcsönösen egymásba ágyazódó háttértudást (*tudom, hogy tudod, hogy tudom* stb.). A kontextus tehát ebben az értelmezésben nem a résztvevőktől függetlenül, objektív módon létező, hanem a közös figyelmi jelenetekben létrejövő, a résztvevők által együttesen feldolgozott, megértett realitás: olyan interszubjektív viszonyrendszer, amely háttérrel ad a nyelvi szimbólumok alkalmazásához, vagyis a referenciális jelenetek közös megfigyeléséhez, együttes megértéséhez.⁶

Mindebből az is következik, hogy a jelentés nem olyan – a nyelvi tevékenységet megelőzően létező – mentális objektumként nyer értelmezést, amely nyelvi formába csomagolva a kommunikáció csatornáján keresztül jut el az egyik ember fejéből a másik ember fejébe, ahol a jelentés kicsomagolása megtörténik.⁷ A funkcionális kognitív nyelvelfogás szerint az emberek fejében a nyelvi szimbólumokhoz kapcsolódóan a tapasztalatok fogalmi feldolgozása során absztrahálódó sematikus jelentések, azaz típusjelentések vannak. Ám a jelentésképzés nem azonos a maga fogalmi alapjaival. A jelentés létrejöttéhez szükség van az emberi elmék közötti interakciókra is. A nyelvi szimbólumok sematikus jelentése egyfelől ezeknek az interakcióknak az eredményeként alakul ki, másfelől ezekben az interakciókban válik megvalósult jelentéssé.⁸ A jelentésképzés így a diskurzus világában megvalósuló interszubjektív aktusként írható le, amelyhez lényegileg tartozik hozzá a kontextuális ismeretek mozgósítása. A diskurzusok keretében zajló, ennélfogva kontextusfüggő jelentésképzés mutatja meg a nyelvet a maga funkcionálásában, mégpedig úgy, mint a tudás megosztásának, illetve a cselekvések összehangolásának kidolgozott és rugalmas rendszerét.

⁶ Lásd részletesen Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2017: 927–952.

⁷ A kommunikáció csatorna-metaforájának kritikájára lásd Reddy 1979.

⁸ A jelentésnek séma és megvalósulás kölcsönviszonyán alapuló értelmezésre lásd Langacker 1987, valamint Tolcsvai Nagy 2017: 215–234.

A közös figyelmi jelenetekként funkcionáló diskurzusok ugyanis nem csupán a világ együttes megtapasztalását, az azon való megosztóást teszik lehetővé. A diskurzusok egyben közös cselekvésekként is funkcionálnak a világban: olyan összehangolt emberi cselekvésekként, amelyek az egyéb – nem feltétlenül nyelvi természetű – emberi cselekvések összehangolását célozzák meg.⁹ Mindez azt jelenti, hogy a diskurzus mint a kommunikációs igények adaptív kielégítését megcélzó emberi tevékenység különféle megnyilatkozási és befogadói stratégiák összehangolt alkalmazását követeli meg. Ennek egyáltalán nem mond ellent, hogy a megnyilatkozások létrehozásához és befogadásához kapcsolódó stratégiák egy jelentős része rutinizálódott: közösségileg nagyfokú konvencionáltságot, egyénileg nagyfokú begyakorlottságot mutat. A konvencionálódott, illetőleg begyakorlottá vált stratégiák mellett ugyanis alkalmanként olyan stratégiákat is lehet, illetve kell alkalmazni, amelyek erőteljesebben támaszkodnak az ember problémamegoldó képességére.¹⁰

A fentebb mondottakból levonható lényeges következtetés az, hogy a közös figyelmi jelenetekként jellemezhető diskurzusok interszubjektív kontextusának a létrehozása olyan folyamat, amelynek keretében a résztvevők a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósításával biztosítják a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését. Ezzel összefüggésben a kontextualizáció fogalmának olyan értelmezése adható, amely a kontextus létrejöttének dinamikus formálódását jelöli.¹¹

- (1) Egy hölgy betér egy divatszalonba. Odafordul az eladóhoz.
 – Elnézést kérek, felpróbálhatom azt a piros ruhát a kirakatban?
 – Igen, de van próbafülkénk is.

⁹ Lásd Croft 2009.

¹⁰ Lásd Verschueren 1999: 156.

¹¹ Lásd Tátrai 2017: 946–952; vö. még Auer 2009.

Az (1) példában található vicc esetében a kontextus dinamikus formálódását szemléletesen mutatja az újrakontextuálás (rekontextualizáció) jelensége. A megértés során elsősre megfelelőnek tűnik úgy értelmezni a hölgy kérdésében szereplő mondatkonstrukciót (*felpróbálhatom azt a piros ruhát a kirakatban*), hogy ahhoz a próbafülkében történő próbálás vásárlói szándéka kapcsolódik. A megértés során ugyanis relevánsnak tűnik a RUHAVÁSÁRLÁS forgatókönyvének az aktiválása, hiszen annak olyan összetevői jelennek meg a szövegben, mint a divatszalon, az eladó, a felpróbálás és a ruha. Ennek a forgatókönyvnek pedig a részét képezi annak a tudása, hogy a ruhák felpróbálásának van egy kanonikus helye, a próbafülke. Ám – ahogy ez az eladó válaszából kiviláglik – az adott mondatkonstrukciónak létezik olyan alternatív kontextuális értelmezése is, amelyhez a kirakatban történő próbálás szándéka kapcsolható.

(2) A király meghalt. Aztán a királynő halt meg bánatában.

Az E. M. Forster klasszikus példáját idéző (2) viszont azt szemlélteti, hogy a kontextus dinamikus formálódása nemcsak akkor figyelhető meg, amikor az addig relevánsnak látszó kontextus jelentős módosítására kényszerülünk. A (2) második mondatának (*Aztán a királynő halt meg bánatában*) értelmezéséhez célszerűnek tűnik olyan kontextust létrehozni, amelyben a királynő, aki a király feleségéeként (vö. királyné!) a férje halála miatt bánatos, nem sokkal (hetekkel, hónapokkal, de nem évekkel) később hal meg. A jelzett, nyelvi nem kifejtett relációk érvényesítése a megértés során azzal együtt is a kontextus online alakulását, folyamatos formálódását mutatja, hogy e relációk aktiválása nem kíván különösebb erőfeszítést tőlünk.¹²

¹² A kontextualizáció dinamikusságához lásd bővebben Tátrai 2017: 947–949.

3. A kontextualizáció jellemzői

A kontextus létrejöttének dinamikus folyamatát jelölő kontextualizációnak a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából olyan részletező értelmezése adható, amely szerint a kontextualizáció (i) az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként, (ii) a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával, (iii) a nyelvi konstrukciók alkalmazásának reflexivitását kiaknázva, (iv) a referenciális jelenet egészének, illetve határolt részeinek (v) könnyebb befogadását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé.¹³ A kontextualizáció itt sorolt jellemzői közül eddig leginkább az (i)-re, vagyis a kontextus létrejöttének és a közös figyelem működésének az összefüggésére fókuszáltunk. Az alábbiakban először a (ii)-ben és a (iii)-ban jelzett ismérvek, vagyis a kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai tudatossága, illetve annak következményei válnak reflexió tárgyává. A (iv)-ben és az (v)-ben jelzett ismérvekre pedig ezt követően, az elemi mondatok kontextualizáló konstrukcióinak a vizsgálatából kiindulva térünk ki.

3.1. A kontextualizáció perspektivikussága

A közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusa olyan alapként funkcionál, amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé, megérthetővé válnak.¹⁴ Ez a releváns, de legalábbis annak tűnő háttérismeretek mozgósítását lehetővé tevő alap olyan interszubjektív viszonyrendszerként írható le, amely a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai, társas és mentális világát foglalja magában.¹⁵ A fizikai és a társas világ, amely a diskurzus résztvevői által együttesen feldolgozott

¹³ Lásd Tátrai 2019: 25.

¹⁴ Az alap (ground) kognitív nyelvészeti fogalomértelmezésére lásd Brisard 2002: xi, Langacker 2002: 7.

¹⁵ Lásd részletesen Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2017: 927–952.

tér- és időviszonyokat, valamint szociokulturális viszonyokat öleli fel, a diskurzust mint nyelvi cselekvést, a mentális világ pedig, amely a résztvevők által maguknak és a másoknak tulajdonított mentális állapotokat (a témával kapcsolatban aktivált tudásukon túl az aktuális szándékaikat, vágyaikat és érzelmeiket) foglalja magában, a diskurzust mint nyelvi gondolkodást alapozza meg.

Ebből a kiindulópontból tehát a kontextualizáció a relevánsnak tűnő háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, alkalmazását jelenti. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó miként juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját), vagyis a közös figyelemirányítás keretében hogyan aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag (konceptuálisan) mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket. Ennek eredményeképpen válik ugyanis lehetővé, hogy a világ dolgait és eseményeit egy adott módon, nem pedig másképpen figyeljük, illetve értsük meg.¹⁶ Ezzel összefüggésben a megnyilatkozás fogalma olyan figyelemirányítási eseményként nyer értelmezést, amely a beszélőként vagy íróként fellépő résztvevőnek a maga kontextusfüggő perspektívájából reprezentálódó, folyamatosnak tekinthető közlése. A megnyilatkozó figyelemirányítási aktusa a másik résztvevő(k) mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja a diskurzus világában, mégpedig azon keresztül, ahogyan a figyelmük körülhatárolja a világ egy adott részét, az abban történő tájékozódás lehetőségét is megteremtve.

Az alábbiakban a megnyilatkozó perspektívájának működését három kontextusfüggő kiindulópont, a tér- és időbeli pozíció, a szociokulturális szituáltság és a tudati beállítódás együttes érvényesüléseként vázolom fel.¹⁷ A kontextusfüggő kiindulópontoknak ezt a modelljét Sanders és Spooren kognitív nyelvészeti nézőpont-értelmezése inspirálta, amely az úgynevezett nem semleges kiindulópontok két fajtáját különböztette meg, a referenciális

¹⁶ Lásd Tomasello 2002: 103–143, valamint vö. Verhagen 2007, 2015.

¹⁷ Lásd Tátrai 2018: 314–315, 2019: 14–17.

központot és a tudatosság szubjektumát.¹⁸ Értelmezésükben a referenciális központot a megnyilatkozó személye, illetve helye és ideje jelöli ki. A tudatosság szubjektumaként pedig, akihez a tudat aktív működése (érezékelés, akarat, gondolkodás, beszélés) kötődik, alapesetben szintén az aktuális megnyilatkozó jelenik meg. Az általam javasolt modell a referenciális központ által lefedett jelenségeket a tér- és időbeli pozíció és a szociokulturális szituáltság, a tudatosság szubjektuma által lefedett jelenségeket pedig a tudati beállítás fogalmainak a bevezetésével értelmezi újra, illetve teszi – a pragmatikai szempontok hangsúlyozott érvényesítésével – még kidolgozottabbá.

A referenciális központ a deiktikus tájékozódás összetett kiindulópontjaként funkcionál: olyan kiindulópontokat fog össze, amelyek egyfelől a résztvevők fizikai világából, másfelől azok társas világából kínálnak fel kontextusfüggő (még pontosabban: szituációfüggő) viszonyítási pontokat a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez.¹⁹ A kontextus fizikai világában, amelynek viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben. Ahogy a megnyilatkozó aktuális térbeli pozíciójából (vagy az ahhoz képest kijelölt egyéb térbeli pozícióból) kiindulva válik lehetővé a referenciális jelenet térbeli viszonyainak a megértése, úgy az ő aktuális időbeli pozíciója (vagy az ahhoz képest kijelölt egyéb időbeli pozíció) jelenik meg kiindulópontként az időbeli viszonyok feldolgozása során is.

A megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója mellett a szociokulturális szituáltsága úgyszintén kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a konstruálás során. A kontextus társas világában ugyanis, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást

¹⁸ Lásd Sanders–Spooren 1997, lásd még ehhez Tátrai 2005, 2017: 940–942.

¹⁹ Lásd Tátrai 2017: 953–980, 2019: 16–18.

társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituációjából kiindulva történik meg a referenciális jelenet társas viszonyainak a feldolgozása, illetve ezzel összefüggésben az adekvát megformálással kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárások mozgósítása.²⁰ A szociokulturális szituációról szintén elmondható, hogy kontextusfüggő kiindulópontként történő funkcionálását sajátos kettősség jellemzi: egyfelől a személyjelöléshez, másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelöléshez kínálna szituációfüggő referenciapontokat. A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához, azon belül társas világához lehorgonyozva végzik el. A társas attitűdjelölés viszont az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituációjából kiindulva.²¹ Ezzel a megnyilatkozóznak nemcsak a beszédpartnerhez, hanem a diskurzus megalkotottságához, a szóba kerülő dolog értékéhez, az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez, valamint az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut, amelynek következtében a stílus a konstruálás integráns részévé válik.²²

A két, egyaránt deiktikus természetű kiindulóponton, a tér-és időbeli pozíción és a szociokulturális szituáción túl a megnyilatkozó tudati beállítódása is kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálása során. A közös figyelem interszubjektív kontextusában ugyanis a résztvevők nemcsak fizikai entitásokként, illetőleg társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (ismereteket, szándékokat,

²⁰ Lásd részletesen Tátrai 2017: 968–974.

²¹ A személyjelöléshez lásd még Tolcsvai Nagy 2017: 430–435.

²² A társas attitűdjelölésről és annak stilisztika vonatkozásairól lásd részletesen Tátrai–Ballagó 2020. Vö. még Tolcsvai Nagy 2012. E problémakört Sanders és Spooen (1997) nem érinti a referenciális központtal összefüggésben.

vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak.²³ Ám ennek a kontextusfüggő kiindulópontnak a működése nem a referenciális tájékozódás deiktikusságára, hanem egyfelől a referenciális tájékozódás szubjektumhoz kötöttségére, másfelől annak metapragmatikai tudatosságára, reflektáltságára irányítja a figyelmet.²⁴ Ugyanis mind a megnyilatkozó, mind a befogadó tudatos (tudatal rendelkező, illetve tudatánál lévő) szubjektumként vesz részt a diskurzusban, amelynek így lényegi jellemzőjeként emelhető ki az, hogy a megnyilatkozó a saját tudatán átszűrve teszi nyelvileg hozzáférhetővé a világgal kapcsolatos tapasztalatokat.

A (3) példa egyfelől azt szemlélteti, ahogyan a kontextualizáció deiktikus műveletei – a térjelölés és időjelölés ugyanúgy, mint a személyjelölés és a társas attitűdjelölés – érvényre jutnak a konstruálás interszjektív folyamatában.

(3) – Most eljössz innen! – kiáltottam rá.²⁵

A példában található egyenes idézetben (*Most eljössz innen!*) olyan perceptuálisan megfigyelhető referenciális jelenetre irányul a figyelem, amely ugyanabban a fizikai világban zajlik, mint a közös figyelmi jelenet. A megnyilatkozó a figyelmet a diskurzuspartnerére irányítja, aki így a referenciális jelenet szereplőjeként (azaz a történet fizikai és társas világának cselekvő ágenseként) objektiválódik. Ennek a szereplőnek a mozgása az idézet megnyilatkozójának a térbeli pozíciójához mint referenciaponthoz képest válik feldolgozhatóvá (lásd *innen, eljössz*), ahogy a megfigyelhetővé tett esemény ideje is az idézet megnyilatkozójának időbeli pozíciójához mint referenciaponthoz képest érthető meg (lásd *most, eljössz*).

²³ Lásd Tátrai 2017: 938–942, valamint 2019: 18–20.

²⁴ A szubjektumhoz kötöttség (subjectivizing reality) fogalmához lásd Bruner 1986: 27, a metapragmatikai tudatossághoz lásd Verschuereen 2000.

²⁵ A továbbiakban az elméleti belátásokat szemléltető nyelvi példák – ha csak nincsen külön jelölve – Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című novellájából származnak. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00263a/meszoly00269/meszoly00269.html>

Továbbá fontos kiemelni még, hogy a referenciális jelenet szereplőinek azonosítása a közös figyelmi jelenet társas világához lehoronyozva történik meg. Az *eljössz* egyes szám második személyű igealak az idézet címzettjét objektiválja a referenciális jelenet szereplőjeként. Ugyanakkor az egyenes idézetben a megnyilatkozót nem objektiválja szereplőként egyes szám első személyű igealak, de részvételét (konkrétabban a másikkal való együttes mozgását) a jelenetben ennek ellenére feltételezzük (vö. *eljössz [velem] innen*). Mindamellett az *eljössz* tegező formája a megnyilatkozónak a beszédpartneréhez való szociokulturális viszonyulását (informális, bizalmas kapcsolatát) is érvényre juttatja. A példa ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy az egyenes idézetben az idéző személy a deiktikus tájékozódás centrumát a maga teljességében áthelyezi az idézett személyre, azaz korábbi önmagára. Az idézet erejéig ugyanis ennek a korábbi énnak a tér- és időbeli pozíciója, illetve szociokulturális szituáltsága funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként.

A (3) példa másfelől a tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését is szemlélteti. Ha az idézetet (*Most eljössz innen!*) önmagában nézzük, elmondhatjuk, hogy – lévén ez az alapbeállítás – a megnyilatkozónak nem szükséges jelöltté, reflektálttá tennie, hogy a tudata aktív, amikor a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a figyelmet irányítja. Mindenesetre ezt akár reflektálttá is tehetné, például episztemikus bizonytalanságának jelölésével (vö. pl. *Talán el kellene jönnöd innen*). A (3) azonban az idéző mondattal (*kiáltottam rá*) azt is megmutatja, hogy az aktuális megnyilatkozó más mentális ágensek tudati beállítódását is kijelölheti kontextusfüggő kiindulópontként.²⁶ A megnyilatkozó ugyanis nemcsak magát, hanem másokat – köztük múltbeli vagy jövőbeli önmagát – is mentális ágensnek tekintti, azaz más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát, így képes arra is, hogy másoknak a mentális állapotait is megjelenítse, illetve diszkurzív tevékenységét is felidézze, ahogy ez utóbbit a (3) is mutatja. A megnyilatkozó így – a tér- és időbeli pozícióhoz

²⁶ Sanders és Spooren (1997: 88–91) ezt nevezik perspektivizációnak.

és a szociokulturális szituáltsághoz hasonlóan – ezt a fajta kontextusfüggő kiindulópontot, a tudati beállítódást is át tudja helyezni más entitásokra, ez esetben más szubjektumokra, pontosabban: szubjektumként megkonstruált entitásokra.

3.2. A kontextualizáció metapragmatikai tudatossága

A kontextualizáció eddigi tárgyalása során lényegi szerepet kapott az emberek diszkurzív tevékenységének egyik meghatározó jellegzetessége, az interszubsztivitás, amelynek értelmében embertársainkat önmagunkhoz hasonló intencionális, mentális ágensnek tekintjük, akik – hozzánk hasonlóan – képesek egy triadikus viszonyrendszer (referenciális háromszög) keretében a velük interakcióba kerülő társaik figyelmét a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a világ dolgaira, eseményeire irányítani.²⁷ Ám a diszkurzív tevékenységnek, amely a résztvevők kommunikációs igényeinek adaptív kielégítését célozza meg, nemcsak az a feltétele, hogy képesek vagyunk a másik elméjéről, tudati állapotairól elméleteket alkotni, hanem az is, hogy képesek vagyunk mind a saját, mind a mások elméjéhez, illetve annak működéséhez reflexíven viszonyulni. Ez azt jelenti, hogy az ismereteken nem csupán megosztunk, a cselekvéseket nem csupán összehangoljuk, hanem tudjuk is azt, tudatában is vagyunk annak, hogy megosztunk, illetve hogy összehangolunk. Ennélfogva az interszubsztivitás és a reflexivitás olyan ikerjelenségek, amelyekkel az emberi nyelv saját-szerűsége, adaptív emergenciája leginkább magyarázhatóvá válik.²⁸

A fentebb mondottakból következik, hogy a diskurzusok emberi elmék közötti interakciók, amelyek a résztvevők tudati folyamatainak együttes működését feltételezik. A nyelvi tevékenység felől nézve a tudat az önmagát – a másikhöz képest – szubjektumként

²⁷ Tátrai 2017: 907–911; lásd még Tomasello 2002, Sinha 2005.

²⁸ Lásd ehhez Verschuereen és Brisard (2009: 29–38) koncepcióját, amely az emberi nyelv saját-szerűségét az elméletóriával (theory of mind) és a reflexivitással magyarázza.

értelmező „én” köré szerveződő, folyamatos működésben lévő, folyamatosan frissülő belső valóságmodell, mentális állapotok összetett rendszere.²⁹ A résztvevők kommunikációs igényeinek kielégítését megcélzó adaptív nyelvi tevékenységet a tudat éber állapota, a figyelem működése jellemzi. A résztvevők tudatának aktív működése a diskurzusokban korántsem jelenti azt, hogy a résztvevők mindig ellenőrzésük alatt tartanák a tudati folyamatokat, és mindig be is tudnának arról számolni, hogy mi zajlik az elméjükben akkor, amikor diskurzusokat folytatnak egymással. Ennek következtében a jelentésképzéssel összefüggésben a tudatosság fogalmának egy tágabb és egy szűkebb értelmezésével érdemes számolnunk. Tágabb értelemben a tudatosság a tudati folyamatok aktív működését jelenti (azaz: tudatunknál vagyunk). Szűkebb értelemben viszont a tudatosság a tudati folyamatok kontrolláltságát, a tudati folyamatokról való beszámolás képességét jelenti (azaz: tudatában vagyunk annak, amit teszünk). A tudatosság e szűkebb értelmezése jelenik meg a pragmatikai, illetve a metapragmatikai tudatosság fogalmában.³⁰

A pragmatikai tudatosság esetében az az alapvető kérdés, hogy a résztvevők mennyire és miként tartják ellenőrzésük alatt az adaptív nyelvi tevékenységgel összefüggő kognitív folyamatokat, hogy azok mennyire és miként kontrolláltak, illetőleg rutinizáltak. A pragmatikai tudatosság ennél fogva fokozatiság kérdése. A jelentésképzéshez kapcsolódó kognitív folyamatok tudatossága a kontrolláltság, illetőleg a rutinizáltság által kijelölt tengelyen jellemezhető. Mindamelllett a diskurzus résztvevői képesek arra is, hogy reflexíven viszonyuljanak a saját maguk és a másik tudati folyamataihoz. Ezen a reflexivitáson alapul a metapragmatikai tudatosság, vagyis az, hogy a résztvevők a diskurzus folyamatában képesek reflexíven

²⁹ A tudat ezen fogalomértelmezéséhez lásd Chafe 1994: 27, továbbá vö. még Pléh 1998.

³⁰ A tudatosság tágabb értelmezésére az angolban a *consciousness*, szűkebb értelmezésére az *awareness* kifejezések használatosok. A pragmatikai és metapragmatikai tudatosságról lásd részletesen Verschueren 1999: 173–200, Tátrai 2017: 1038–1057.

viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az alkalmazásukkal összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetve szociokulturális elvárásokhoz. A metapragmatikai tudatosság esetében tehát az az alapvető kérdés, hogy mennyire és miként válhat reflexió tárgyává a nyelvi tevékenység keretében zajló jelentésképzés.

A metapragmatikai tudatosság mértéke – hasonlóan a pragmatikai tudatosság mértékéhez – egészen eltérő lehet a különböző diskurzusokban. Vannak olyan diskurzusok, amelyek kevésbé aknázzák ki a nyelvi tevékenységre történő reflektálás lehetőségeit, de vannak olyanok is, amelyekben a jelentésképzést döntően befolyásolja a megnyilatkozó(k) nagyfokú metapragmatikai tudatossága. Ám természetesen egy diskurzuson belül is változhat, hogy mennyire és miként válik reflexió tárgyává a nyelvi tevékenység, illetve annak valamilyen aspektusa. Ennek megállapítását nagyban megkönnyíti, hogy a metapragmatikai tudatosságnak, vagyis a nyelvi tevékenységhez történő reflexív viszonyulásnak vannak megfigyelhető nyelvi nyomai, nyelvi kifejezői, az úgynevezett metapragmatikai jelzések.³¹ A különböző metapragmatikai jelzések kontextualizációs utasításokként (kontextualizáló konstrukcióként, röviden kontextualizálókként) funkcionálnak a diszkurzív tevékenység során, ugyanis a diskurzus egészének, illetve határolt részeinek releváns kontextuális értelmezéséhez adnak nyelvi fogódzókat.³²

A metapragmatikai tudatossággal összefüggésben tárgyalja részletesen Verschueren az explicit és az implicit metanyelvi jelzéseket, előbbieket a reflexív koncepcionalizáció, utóbbiakat a lehorgonyzás műveletéhez kötve.³³ Ezzel összefüggésben – a kontextualizáció

³¹ A metapragmatikai jelzésekhez lásd Verschueren 1999: 187–198, Tátrai 2017: 1046–1053.

³² A kontextualizációs utasítások (contextualization cues) fogalmát Gumperz (1982) vezette be (lásd még ehhez Tátrai 2017: 949–951). A metapragmatikai tudatosság fogalmához köthető jelenségekkel más fogalmi keretekben is foglalkoztak: például a rámutató nyelvi elemekről szólva Jakobson (1970), a performatív igékkel kapcsolatban Austin (1990).

³³ Lásd Verschueren 2000.

metapragmatikai természetére irányítva a figyelmet – tesztek javaslatot a kontextualizáló konstrukciók két alapvető típusának, a lehorgonyzó³⁴ és a reflexív kontextualizálóknak a megkülönböztetésére.

A lehorgonyzó kontextualizálók közé azokat az impliciten metanyelvi konstrukciókat sorolom, amelyek deiktikus műveletek keretében a referenciális jelenet együttes megfigyeléséhez, megértéséhez a résztvevők fizikai és társas világából jelölnek ki szituációfüggő referenciapontokat, és ilyen módon a megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát juttatják érvényre.

(4) a Bálint híd csurgójánál már tegnap ott ült egy varjú

Az így értett lehorgonyzó kontextualizálók fontos ismérve, hogy integráns részeit képezik a mondatban lehorgonyzódó folyamatnak.³⁵ A (4)-ben nem csupán a prototipikus deiktikus kifejezéseknek számító *tegnap* és *ott* értelmezhetők az episztemikus lehorgonyzást elősegítő kontextualizálókként, hiszen a főnevek határozottságát, illetve határozatlanságát és az igealak idejét és módját jelölő elemek is szerepet kapnak ebben a műveletben.

A reflexív kontextualizáló konstrukciók közé azokat az expliciten metanyelvi konstrukciókat sorolom, amelyek a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulását teszik jelöltté, kontextusfüggő kiindulópontként a tudati beállítódást juttatva érvényre.

(5) Talán most roppant össze visszavonhatatlanul

³⁴ Verschueren (2000: 447–448) a lehorgonyzás műveletének a jelölésére az *anchoring* terminust alkalmazza, ám annak értelmezése itt a kognitív grammatika (lásd Langacker 2002, Brisard 2002) *epistemic grounding* értelmezéséhez kapcsolódik szorosan.

³⁵ Vö. Imrényi 2017, valamint lásd még Langacker 2002, Tolcsvai Nagy 2017: 301–305.

Az (5)-ben a megnyilatkozó episztemikus bizonytalanságát jelölő *talán* funkcionál reflexív kontextualizálóként. Amíg a példában a *most* lehorgonyzó kontextualizálóként a mondatban hozzáférhetővé tett elemi jelenetbe mint lehorgonyzott folyamatba ágyazódik, annak időbeli körülményét jelölve, addig a *talán* nem a lehorgonyzott folyamat egy összetevőjét jelöli. A reflexív kontextualizálókat általánosságban az jellemzi, hogy nem integrálódnak a mondatban lehorgonyzódó folyamatba, hanem az ahhoz való reflexív viszonyulást juttatják kifejezésre.³⁶

- (6) s lehetetlen volt nem arra gondolni most, hogy ez a jövőben is így lesz

Mindamellet – ahogy ezt a (6) példa is szemlélteti – a közöltekhöz való reflexív viszonyulás egyfelől külön elemi mondatként is kidolgozódhat (*lehetetlen volt nem arra gondolni most*), másfelől előfordulhat, hogy bizonyos reflexív kontextualizáló konstrukciók a mondatban lehorgonyzódó folyamat integráns részeként is funkcionálnak. Ez utóbbi figyelhető meg a második tagmondatban található diskurzuseixisek (*ez, így*) kapcsán. A diskurzuseixis azért sajátos művelete a deixisnek, mert – szemben a lehorgonyzó kontextualizálás kapcsán tárgyalt deiktikus műveletekkel – nem a szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe, hanem magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így segítve a diskurzusban történő kontextustusfüggő tájékozódást.³⁷

A továbbiakban azokra a kontextualizáló konstrukciókra fókuszálok, amelyek az elemi és az összetett mondatokban jelennek meg, és ezek lehorgonyzó, illetve reflexív jellege kapcsán vetem fel a kontextualizáció perspektivikusságának és metapragmatikai reflektáltságának a kérdését.

³⁶ Vö. Imrényi 2017: 743–758.

³⁷ A diskurzuseixisről lásd részletesen Tátrai 2017: 974–976.

4. A kontextualizáló konstrukciók és a mondat

A magyar mondat Imrényi András által kidolgozott többdimenziós modelljében az elemi mondat (egyszerű mondat, tagmondat) nemcsak lehorgonyzott folyamatként (D1), illetve közlési aktusként (D2), hanem kontextusba ágyazott üzenetként (D3) is értelmezést nyer.³⁸ A modell szerint az elemi mondatoknak azok a részei funkcionálnak kontextualizáló elemekként, amelyek „a mondatban kifejezett, a figyelem előterébe helyezett információ könnyebb feldolgozását és/vagy a beszélő szándékainak megfelelő értelmezését, értékelését segítik a befogadás folyamatában”.³⁹ A modell az elemi mondaton belüli kontextualizálásnak többféle típusa között tesz különbséget: (i) személyhez, dologhoz kötés, (ii) időbeli és térbeli elhelyezés, (iii) az episztemikus modalitás, az evidencialitás és (iv) az értékelő attitűd jelölése, (v) a diskurzus részei között kapcsolat jelzése, (vi) mondatbevezető típusjelölők, valamint (vii) értelmezők alkalmazása.⁴⁰ Az alábbiakban emellett érvelek, hogy amíg az elemi mondat fentebb sorolt kontextualizáló konstrukciói közül (i)–(ii) a lehorgonyzó kontextualizálással tart fenn szoros kapcsolatot, addig a többi, vagyis a (iii)–(vii) egyaránt reflexív kontextualizálóként funkcionál.

4.1. Lehorgonyzó kontextualizálók az elemi mondaton innen és túl

Az elemi mondatokban a személyhez, dologhoz kötés, valamint az időbeli és térbeli elhelyezés kontextualizáló elemei a mondat keretében hozzáférhetővé tett, a figyelem előterébe helyezett információk diskurzusbeli feldolgozását deiktikus műveletek eredményeként segítik elő. Az a kontextualizáló elem ugyanis, amely a figyelem előterébe helyezett információt valamilyen dologszerű

³⁸ Lásd Imrényi 2017.

³⁹ Imrényi 2017: 744–745. Lásd még Halliday 2014: 109.

⁴⁰ Lásd részletesen Imrényi 2017: 745–758.

entitáshoz köti a mondatban, egyfelől szükségképpen első, második vagy harmadik személyként, azaz deiktikus művelet eredményeként konstruálódik meg, ahogyan az időbeli és térbeli elhelyezést kezdeményező elem is a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusához, azon belül is annak fizikai világához lehorgonyozva történik meg. Másfelől a személyhez, dologhoz kötést, illetve időbeli és térbeli elhelyezést kezdeményező mondatbeli konstrukciók deiktikus természetét az is mutatja, hogy azok a mondatban lehorgonyzódó folyamatnak is integráns részeiként funkcionálnak.

Ugyanakkor reflexió tárgyává kell tenni azt a lényegi különbséget is, amely a diskurzus deiktikus természetű, episztemikus lehorgonyzó kontextualizáló konstrukcióinak, valamint a mondat személyhez, dologhoz kötést, illetve idő- és térbeli elhelyezést végző kontextualizáló konstrukcióinak a működése között fennáll. Ez ugyanis a kontextualizációs működésük közötti szoros összefüggést is világosabbá, könnyebben leírhatóvá teszi.

- (7) a. Most ebből a bölcsőből engedjem ki őket? Énnekem nem kell,
 hogy vigasztalj.
 b. Ez az asszony volt nekem ötödik éve minden.

A (7a) első mondatában a *most* lehorgonyzó kontextualizáló konstrukció végzi el a figyelem előterébe helyezett információ időbeli elhelyezését a mondatban, a példa második mondatában pedig az *énnekem* hajtja végre a személyhez, dologhoz kötést. A (7b)-ben viszont sem az *ez az asszony*,⁴¹ sem a *nekem* deiktikus kifejezések nem hajtják végre a személyhez, dologhoz kötést mint kontextualizáló műveletet az adott elemi mondatban, hiszen a figyelem előterében lévő információkhoz, azaz a kontextualizált részhez tartoznak, ahogy ugyanezért az *ötödik éve* deiktikus kifejezés sem kap szerepet az adott elemi mondatban az időbeli elhelyezésben mint kontextualizáló műveletben. Amíg a deiktikus személyjelölés

⁴¹ Az *ez az asszony* azért nem személyhez, dologhoz kötést végrehajtó kontextualizáló elem a mondatban, mert a mondat főhangsúlyal kezdődik (lásd Imrényi 2019).

konstrukciói a lehorgonyzást a közös figyelmi jelenet (vagyis a megfigyelői jelenet) valamely entitáshoz, jellemzően a megnyilatkozóhoz mint társas létezőhöz képest teszik lehetővé, addig a mondatban a személyhez, dologhoz kötés a referenciális jelenet (vagyis a megfigyelt jelenet) valamilyen dologszerűen megkonstruálódó entitáshoz viszonyítva történik. Hasonlóképpen: amíg a deiktikus tér- és időjelölés konstrukciói a lehorgonyzást a közös figyelmi jelenet (vagyis a megfigyelői jelenet) teréhez és idejéhez, jellemzően a megnyilatkozóhoz mint fizikai entitáshoz képest teszik lehetővé, addig a mondatban az időbeli és a térbeli elhelyezés a referenciális jelenet (vagyis a megfigyelt jelenet) valamilyen térként, illetve időként megkonstruálódó pozíciójához viszonyítva történik.⁴² Ám – ahogy alább erről még szó esik – e különbségtételből még korántsem következik, hogy az elemi mondaton belüli kontextualizálás (konkrétabban a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés) független lenne a kontextusfüggő kiindulópontoknak (konkrétabban a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciójának, valamint szociokulturális szituáltságának) a működésétől.

A fentebb mondottak annyit jelentenek, hogy a deiktikus természetű lehorgonyzó konstrukciók mint kontextualizálók az elemi mondatok episztemikus lehorgonyzását kezdeményezik a diskurzusban. A személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés konstrukciói mint kontextualizáló elemek viszont az elemi mondaton belül, annak keretében konceptuálisan horgonyozzák le a figyelem előterébe helyezett információkat. Az elemi mondaton belül a személyhez, dologhoz kötés, illetve

⁴² Ahogy már láthattuk, az episztemikus lehorgonyzás jelenségével kapcsolatban az angol nyelvű szakirodalomban nemcsak a *grounding* (lásd pl. Brisard 2002, Langacker 2002), hanem az *anchoring* is (lásd pl. Verschueren 2000) használatos. Ugyanez mondható el a fogalmi lehorgonyzásról is, amelyet szintén jelölhet a *grounding* is (lásd pl. Givón 2008), és az *anchoring* is (lásd pl. Langacker 2012). A problémához lásd még Simon 2014. A tanulmány mindazonáltal a Langacker fogalomértelmezését követi mind a *grounding*, mind az *anchoring* esetében.

az időbeli és térbeli elhelyezést kezdeményező kontextuáló elemek mondatkezdő pozíciója szimptomatikusan mutatja, ahogyan ezek a kontextualizálók az elemi jelenetté formálódó információk diszkurzusba ágyazásának fogalmi ösvényét kijelölik. A mondattani értelemben vett kontextualizálást mint jelentésviszonyt ugyanis szórendi, prozódiai megoldások jelölik: a figyelem előterében lévő kontextualizált rész, amelynek megértéséhez a mondat kontextualizáló elemei hátteret adnak, prozódiai szempontból prominensebb, a szórend tekintetében pedig belsőbb helyzetű.⁴³ E kontextualizálók hatóköre az elemi jelenetnek, mint a referenciális jelenet határolt egységének a feldolgozására terjed ki.⁴⁴ A megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát mint kontextusfüggő kiindulópontokat érvényre juttató, deiktikus természetű lehorgonyzó konstrukciók viszont a referenciális jelenetnek mint egésznek a kontextuális értelmezésében játszak lényegi szerepet.⁴⁵

Mindamellet a személyhez, dologhoz kötésben, illetve az időbeli és térbeli elhelyezésben szerepet játszó kontextualizálás szoros összefüggését a lehorgonyzó kontextualizálással az is nyilvánvalóvá teszi a magyarban, hogy előbbi kontextualizálások az alapbeállítás szerint akkor maradnak jelöletlenek, azaz akkor nem igénylik az adott relációt kidolgozó kontextualizáló elem szerepeltetését a mondatban,⁴⁶ ha a közös figyelmi jelent résztvevőinek, azon belül is elsősorban a megnyilatkozóknak a tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituációját jelölik ki a figyelem előterébe helyezett információk fogalmi lehorgonyzásának a kiindulópontjaként. A mondatban megjelenő kontextualizáló elemek pedig éppen azt teszik jelöltté nyelvi szimbólumokkal, hogy a személyhez, dologhoz kötésnek, illetve időbeli és térbeli elhelyezésnek mint konceptuális viszonynak a feldolgozása az említett kontextusfüggő kiindulópontoktól eltérő kiindulópontokhoz képest történik.

⁴³ Lásd Imrényi 2017: 745, vö. 2019: 30–35.

⁴⁴ Vö. Imrényi 2017: 747–750.

⁴⁵ Vö. Tátrai 2017: 1000–1006.

⁴⁶ Vö. Imrényi 2017: 750, lásd részletesebben 2019: 35–430.

- (8) Észrevettem, hogy rá akar ütni a rudasra, de még időben kivetem a kezéből az ostort.

A (8) első és harmadik tagmondata azt szemlélteti, amikor az első személyhez kötés marad jelöletlen az elemi mondatban (a második személy esetében ezt a (7a)-ban szereplő *Énnekem nem kell, hogy vigasztalj* második tagmondata szemlélteti).⁴⁷ A harmadik személyhez kötés jellemzően akkor marad jelöletlen a mondatban, azaz akkor nem történik meg a személyhez kötés kontextualizáló elemmel, ha koreferenciális viszony tételezhető az adott elemi mondatban anaforaként (vagy kataforaként) feldolgozott dologszerű entitás és a diskurzus egy másik elemi mondatában nominálissal kidolgozott entitás, az antecedens (vagy posztcedens) között. A (8) második tagmondatában például (*rá akar ütni a rudasra*) a személyhez kötés nem történik meg kontextualizáló elemmel (azaz jelöletlen marad, hogy ki akar ráütni a rudasra), ám az adott személy, akinek ezt a cselekvést tulajdoníthatjuk (a novella Teleszkai nevű szereplője), a szövegelőzményben meg van nevezve.⁴⁸

A kontextualizációnak az elemi mondatban történő funkcionálása abból a szempontból mutatja rendszer és a használat kölcsönös feltételezettségét, hogy az elemi mondatok különböző kontextualizáló konstrukciói szorosan összekapcsolódnak a különböző kontextusfüggő kiindulópontok működésével. És mindez nem csak a személyhez, dologhoz kötésről, illetve az időbeli és térbeli elhelyezésről mondható el.

⁴⁷ Mindazonáltal abból, hogy a diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozíciója, illetve szociokulturális szituáltsága jelenti az alapbeállítást a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés szempontjából, korántsem következik az, hogy a fogalmi lehorgonyzásnak ezek a kiindulópontjai minden esetben jelöletlenek maradnak. A (7a) második, összetett mondatának első tagmondatában például az *énnekem* olyan kontextualizáló elem, amely a megnyilatkozó személyéhez köti a figyelem előterébe helyezett információkat. Ahogy az időbeli elhelyezés szempontjából a (7a) első mondatában (*Most ebből a bölcsőből engedjem ki őket?*) a *most* kontextualizáló elem a megnyilatkozó időbeli pozícióját teszi jelöltté.

⁴⁸ A koreferenciáról lásd részletesen Tolcsvai Nagy 2001: 194–238, valamint vö. még 2017: 495–499.

4.2. Reflexív kontextualizálók az elemi mondaton innen és túl

Ahogy arról korábban szó esett, a reflexív kontextualizálók általános jellemzője, hogy a megnyilatkozóknak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulását teszik jelöltté.

Ezeknek a kontextusfüggő kiindulópontként a tudati beállítódást érvényre juttató kontextualizáló konstrukcióknak sajátos, ugyanakkor jellegadó csoportját alkotják a megnyilatkozóknak mint ismeretekkel, vágyakkal, szándékokkal és érzelmekkel rendelkező mentális ágensnek a közöltekhez való szubjektív viszonyulását (attitűdjét) nyelvileg felismerhetővé tevő kontextualizálók.⁴⁹

- (9) De szerintem neki már akkor kezdhett rohadni, csak a haja lobogott fönt.

Az elemi mondatban ezek közé a kontextualizálók közé tartoznak az episztemikus modalitás, az evidencialitás, valamint az értékelő attitűd kifejezői, amelyek a résztvevők mentális világából jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat a referenciális jelenet határolt egységének a könnyebb feldolgozásához, illetve jobb megértéséhez. Ahogy az (5)-ben idézett részben (*Talán most roppant össze visszavonhatatlanul*) a *talán*, úgy a (9) első tagmondatában a *szerintem* funkcionál ilyen szubjektív viszonyulást kifejező reflexív kontextualizálóként az episztemikus bizonytalanság jelölésével (egyébiránt a *kezdhett rohadni* szerkezetben a *-het* morféma is hasonló funkciót tölt be).

Az elemi mondat Imrényi által megnevezett fajtái közül még a mondatbevezető típusjelölők mutatnak hasonlóságot a közös figyelmi jelenet mentális világából kontextusfüggő referenciapontot felkínáló kontextualizálókkal.⁵⁰

⁴⁹ Imrényi (2017: 751–752) az attitűd fogalmát leszűkítve az értékelés kifejezésére vonatkoztatja, itt azonban az attitűd kiterjesztett fogalomértelmezése jelenik meg, amelyben a szubjektív attitűd az episztemikus modalitás és az evidencialitás kifejezésére is vonatkozik.

⁵⁰ Vö. Imrényi 2017: 752–754.

(10) Ha megszámolod, talán egy tiszta szó se marad, csak hazugság.

A (10)-ben például a *ha* a mondatban lehorgonyzódó folyamatot hipotetikus szituációként teszi hozzáférhetővé. Az Imrényinél szereplő további kontextualizálók, a diskurzus szerveződését jelölő elemek, valamint az értelmezők egyéb reflexív viszonyulásokat tesznek a kontextualizáció részévé.

(11) De hát muszáj volt, nem?

Ahogy a (11)-ben a *de hát* konstrukció is szemlélteti, a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozására reflektáló kontextualizáló elemek szintén a megnyilatkozó tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működésével kapcsolódnak össze. Az ilyen típusú kontextualizálók egyfelől a mellérendelő viszonyok feldolgozásának kontextualizáló szerepére irányítják a figyelmet,⁵¹ másfelől arra, hogy a diskurzus koherenciája nem csupán referenciális, hanem relációs természetű is egyben,⁵² ahogy ezt a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozásában szerepet kapó olyan meta-pragmatikai jelzések is reflexió tárgyává teszik, mint a különféle diskurzusjelölők. Továbbá a (11) példa azzal, hogy egy utókérdést (*nem?*) is tartalmaz, lehetőséget nyújt arra is, hogy utalni lehessen a rekontextualizáció jelenségére, amely az értelmezők esetében is lényegi szerepet játszik.⁵³

(12) Csak ugye, itt a kápolnánál volt meg az esküvő annak idején

A (12)-ben az *a kápolnánál* jelenik meg olyan értelmező konstrukcióként, amely az *itt* deiktikus kifejezést értelmezi utólagosan, azaz kiaknázza az *itt* nyelvi szimbólum adott mondatban történő

⁵¹ A mellérendeléshez lásd Kugler 2017: 854–880.

⁵² A referenciális és a relációs koherenciáról lásd Sanders–Spooren 2001.

⁵³ Lásd Imrényi 2017: 755–758, továbbá vö. még Krizsa–Szabó 2019, Roskó 2020.

alkalmazásához való reflexív, metapragmatikai viszonyulás rekonstruálási lehetőségét.

A reflexív kontextualizálóról szólva azt is ki kell emelni, hogy nemcsak az elemi mondatokon belül, hanem azokon túl is megjelenhetnek olyan konstrukciók, amelyek a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulást teszik nyelviileg kidolgozottá. Így a reflexív kontextualizálók közé tartoznak a kontextualizáló tagmondatok is, amelyek a közöltekhöz való explicit metapragmatikai viszonyulást külön elemi jelenetként konstruálják meg, jellemzően olyan predikációként funkcionálva, amely a kontextuált tagmondatot a kontextus mentális világához horgonyozza le.⁵⁴

(13) Te meg, látszik, nem tudod, mi az ünnep!

A (13)-ban mellékmondatként megfigyelhetővé tett elemi jelenet-höz (*mi az ünnep*) hozzákapcsolódik a beszédpartner nemtudását tematizáló, az ő tudati beállítódására reflektáló főmondat (*te meg nem tudod*), amelybe beékelődik még egy ezt kontextualizáló tagmondat (*látszik*), amely a beszélő tudati beállítódására reflektál.⁵⁵

A nyelvi szimbólumok alkalmazásához kapcsolódó reflexív viszonyulást ugyanakkor önálló kontextualizáló mondatok is kifejezhetik, ahogy ezt a (14) is szemlélteti, amellyel a megnyilatkozó egy hosszabb, jó néhány mondatból álló szövegrészletre reflektál, így kontextualizálva azt.

⁵⁴ A kontextualizáló tagmondatokról lásd részletesen Kugler 2017: 844–848, 874–878, valamint 2019, vö. még Langacker 2008, Pelyvás 2006.

⁵⁵ A reflexív kontextualizálás keretében az ún. lehorgonyzó predikációt megvalósító kontextualizáló tagmondatokon túl, amelyek jellemzője, hogy aktiváltságuk ideiglenes, a figyelem áthelyeződik róluk a célszerkezetre, azok a mentális működést megjelenítő tagmondatok is értelmezhetők, amelyek nem feltétlenül a megnyilatkozó tudati beállítódását teszik metapragmatikai reflexió tárgyává (vö. Kugler 2017: 874–878).

(14) Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni.⁵⁶

Továbbá reflexív kontextualizálóként funkcionálnak a diskurzusokhoz külsődlegesen kapcsolódó metapragmatikai jelzések, az úgynevezett paratextusok is.⁵⁷

(15) Mészöly Miklós: Szárnyas lovak

Az olyan paratextusok, mint például a (15)-ben a szerző neve, a mű címe, illetve az azokhoz hasonlóan címkeszerű műfajmegjelölések, al- és fejezetcímek, tartalomjegyzékek, valamint a mondatokba formált, szövegszerű előszók, utószók, fűlszövegek és lábjegyzetek lényeges kontextualizáló szerepet töltenek be az irodalmi (szépirodalmi, tudományos, hivatalos és publicisztikai) szövegek megértése során.

Visszatérve a kontextualizáló tagmondatokra, az is elmondható róluk, hogy – hasonlóan az elemi mondat episztemikus modalitást és evidencialitást, illetve értékelő attitűdöt kifejező reflexív kontextualizálóhoz – ugyancsak a közöltekhöz való szubjektív attitűdöt (a szubjektumként érvényesített viszonyulást) teszik nyelvi reflexió tárgyává. A megnyilatkozóknak mint konceptualizálóknak a közöltekhöz való szubjektív viszonyulása többféleképpen megkonstruálódhat. Egyfelől érvényre juthat az adott kontextualizáló konstrukcióban rejtetten, szubjektív(ebb)en, vagyis anélkül, hogy a megnyilatkozó önmagát az adott kontextualizáló konstrukcióban mentális ágensként, azaz akként megfigyelhető szereplőként objektívalná.⁵⁸

- (16) a. Szombat van, biztos elementek pálinkázni
 b. Egy biztos: számunkra ismeretlen módon szenvedett

⁵⁶ Ez a példa Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéből származik. <https://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.htm>

⁵⁷ A paratextus fogalmára lásd Genette 1996.

⁵⁸ Ezt nevezi Langacker (2006) szubjektívizációnak (subjectification). Lásd még ehhez Tolcsvai Nagy 2017: 462–466.

A (16a) második tagmondatában a *biztos* alkalmazása az elemi mondat keretében szemlélteti a reflexív kontextualizálás szubjektív(ebb)en történő megkonstruálását, a (16b) pedig egy kontextualizáló tagmondat (*egy biztos*) esetében hoz példát arra, amikor abban a kontextualizáló nem objektiválódik, azaz nem horgonyzódik le a személyjelölés által szereplőként.⁵⁹ Másfelől annak a lehetősége is fennáll, hogy a megnyilatkozóznak a közöltekhez való szubjektív viszonyulása nyíltabban, objektív(ebb)en konstruálódjon meg.

- (17) a. Pedig szerintem itt már föl tudna kapaszkodni a két ló.
b. Azt hiszem, meghúztam kicsit őket az utolsó emelésnél.

A (17a)-ban a *szerintem* elem ugyanúgy a résztvevők mentális világából jelöl ki kontextusfüggő referenciapontot az elemi mondatban hozzáférhetővé tett jelenet könnyebb feldolgozásához, illetve jobb megértéséhez, mint a (16a)-ban a *biztos* elem. Ám a *szerintem* kontextualizáló elem a közöltekhez való reflexív viszonyulást objektív(ebb)en, a megnyilatkozóhoz mint szubjektumhoz lehoronyozva, azaz a jelenet mentális feldolgozásának kontextusfüggő referenciapontját is objektiválva fejezi ki. A (17b) kontextualizáló tagmondata (*azt hiszem*) – szemben a (16b) kontextualizáló mondatával (*egy biztos*) – ugyancsak objektív(ebb)en konstruálja meg a reflexív kontextualizálást. Általánosságban az mondható el, hogy a szubjektív(ebb) konstruálás inkább az elemi mondaton belüli reflexív kontextualizálást, míg az objektív(ebb) konstruálás inkább a tagmondatnál történő kontextualizálást jellemzi. Utóbbi ugyanis már önmagában is lehoronyzott jelenetként konstruálódik meg.

Mindazonáltal a reflexív kontextualizálókkal kapcsolatban a szubjektívizáció nemcsak az objektivizációval, hanem a perspektívizációval kapcsolatban is reflexió tárgyává tehető.⁶⁰ Ahogy

⁵⁹Történeti szempontból megemlíthető, hogy az elemi mondaton belüli kontextualizálók gyakran önálló tagmondatból származnak [pl. a *talán* az (*így*) *találom, hogy*, a *bizony* pedig a *bizonyos, hogy* tagmondatból].

⁶⁰A perspektívizáció fogalmára lásd Sanders–Spooren 1997: 86–95.

a (16)–(17) példában is megfigyelhető, a tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont alapesetben a megnyilatkozóhoz mint mentális ágenshez kötődik.⁶¹

(18) de lehet, hogy az egész csak egy álom mérgezése.

Ezt akár a (18) is szemléltethetné, hiszen az ott szereplő kontextualizáló tagmondatnak (*de lehet*) könnyű olyan értelmezését adni, hogy az az adott megnyilatkozó episztemikus bizonytalanságát teszi nyelvileg hozzáférhetővé. Ám a *Szárnyas lovak* című novella kontextusában célszerűbbnek tűnik úgy értelmezni ezt a kontextualizáló tagmondatot, hogy abban a történetmondó nem a saját aktuális, hanem a történet szereplőjeként átélt korábbi bizonytalanságát jeleníti meg. Azaz: kontextusfüggő kiindulópontként nem a saját aktuális tudati beállítódására reflektál, hanem korábbi énjének tudati beállítódására. Ahogy ugyanis arról korábban már szó esett, ez a fajta kontextusfüggő kiindulópont is áthelyeződhet más – az aktuális megnyilatkozótól különböző – mentális ágensre.⁶²

(19) a. A látogatás után pedig éppen ő kezdett faggatni, hogy mért mentünk oda.

b. A tegnapi viharban persze nem jött senki ide, amikor leszakadt a villámhárító...

A (19a) a perspektivizációt egy függő idézettel szemlélteti, ahol a reflexív kontextualizálóként funkcionáló idéző mondat a referenciális jelenet egy harmadik személyként megkonstruált szereplőjének a tudati pozícióját hozza játékba (lásd *ő kezdett faggatni*). A (19b)

⁶¹ E tanulmányban – szemben korábbi írásaimmal (vö. pl. Tátrai 2011: 122–123, 2019: 18–20) – nem teszek javaslatot a szubjektivizáció langackeri fogalomértelmezésének kiterjesztett értelmezésére (vö. még Sander–Spooren 1997), a szubjektivizációt itt a reflexív kontextualizálók jellemzéséhez, nem pedig átfogó magyarázatához alkalmazom.

⁶² Vö. még Tátrai 2017: 1049–1051, 2019: 18–25.

pedig a perspektivizációt az irónia jelenségével összefüggésben problematizálja. Ha a példában található megnyilatkozást úgy értjük, hogy annak beszélője a villámhárító leszakadásával összefüggésben feltételezett segítségnyújtás elmaradását nemhogy nem helyesli, hanem egyenesen az azzal kapcsolatos kritikáját implikálja, akkor abban a *persze* kifejezés ironikus értelmezését követjük. Így ennek a példának a segítségével is rá lehet mutatni arra, hogy egy nyelvi konstrukció ironikus értelmezésének alapvető feltétele és velejárója a perspektivizáció felismerése, vagyis annak tudatosítása, hogy az aktuális megnyilatkozó az adott konstrukció erejéig elhárítja magától a mondottak érvényességéért a felelősséget (vagyis azt nem mondja komolyan). Az irónia így a perspektivizációra alapozott rejtett (implikált) metapragmatikai reflexióként teszi lehetővé egy szituáció kritikai értékelését.⁶³

5. Összegzés

A tanulmány a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti háttérfeltevéseit érvényesítve a pragmatika egyik kulcsfogalmának, a kontextualizációnak a részletes fogalomértelmezésére vállalkozott, diszkurzív viszonyba hozva azt a kontextualizáló viszonyok Imrényi-féle mondattani modelljével. A kontextualizáció jellemzőinek elméleti érdekeltségű vizsgálata az alábbi, lényegesnek mutató belátásokhoz vezetett.

- A közös figyelmi jelenetekként jellemezhető diskurzusok interszubjektív kontextusának a létrejötte, amelynek dinamikus formálódását emeli ki a kontextualizáció fogalma, olyan folyamat, amelynek keretében a résztvevők a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósításával segítik elő a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését.

⁶³ Az irónia metapragmatikai természetéről lásd részletesen Tátrai 2017: 1053–1057.

- A kontextualizáció a relevánsnak tűnő háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, alkalmazását jelenti. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó miként juttatja érvényre a maga perspektíváját, amelynek működése leírható három kontextusfüggő kiindulópontnak, a tér- és időbeli pozíciónak, a szociokulturális szituáltságnak és a tudati beállítódásnak az együttes érvényesüléseként.
- A kontextualizáció átfogó jellemzéséhez érdemes figyelembe venni az emberek diszkurzív tevékenységének két meghatározó jellegzetességét, egyfelől az interszubsztivitást, amelynek értelmében embertársainkat önmagunkhoz hasonló intencionális, mentális ágensnek tekintjük, másfelől a reflexivitást, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a diszkurzív tevékenység során az ismereteken nem csupán megosztozunk, a cselekvéseket nem csupán összehangoljuk, hanem tudatában is vagyunk a megosztozásnak és az összehangolásnak.
- A relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításában lényegi szerepet kapnak a kontextualizáló szerepet betöltő nyelvi konstrukciók, amelyeknek két alapvető típusaként nevezhetők meg a lehorgonyzó és a reflexív kontextualizálók.
- A lehorgonyzó kontextualizálók közé azok az impliciten metanyelvi konstrukciók sorolhatók, amelyek deiktikus műveletek keretében a referenciális jelenet együttes megfigyeléséhez, megértéséhez a résztvevők fizikai és társas világból jelölnek ki szituációfüggő referenciapontokat, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát érvényre juttatva.
- A lehorgonyzó kontextualizálók működése szoros összefüggést mutat az elemi mondatban a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés konstrukcióival, de nem azonos azok működésével. Utóbbiak, amelyekhez jellegzetes szórendi-prozódiai mintázat kapcsolódik a mondatban, az elemi jelenetté formálódó információk

diskurzusba ágyazásának fogalmi ösvényét jelölik ki, így hatókörük az elemi jelenetnek mint a referenciális jelenet határolt egységének a feldolgozására terjed ki. A megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituálttságát mint kontextusfüggő kiindulópontokat érvényre juttató, deiktikus természetű lehorgonyzó konstrukciók viszont a referenciális jelenetnek mint egésznek a kontextuális értelmezését valósítják meg.

- A reflexív kontextualizáló konstrukciók közé azok az expliciten metanyelvi konstrukciókat sorolhatók, amelyek a megnyilatkozóknak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív metapragmatikai viszonyulását teszik jelöltté, kontextusfüggő kiindulópontként a tudati beállítódást juttatva érvényre.
- A reflexív kontextualizálók egyfelől az elemi mondatokban teszik jelöltté a résztvevők mentális világából kontextusfüggő referenciapontokat kijelölő szubjektív viszonyulásokat, illetve az egyéb reflexív viszonyulásokat, másfelől az elemi mondatokon túl is megjelenhetnek olyan konstrukciók (kontextualizáló tagmondatok, önálló kontextualizáló mondatok, paratextusok), amelyek úgyszintén a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulást teszik nyelvileg kidolgozottá az emberek diszkurzív tevékenységének keretében.

A tanulmány a fentiekkel mellett is érvelt, hogy a szövegek egymást kölcsönösen feltételező létrehozása és befogadása olyan dinamikus jelentésképzés, amelyben meghatározó szerepet játszanak a perspektivikus természetű kontextualizáció intersubjektív műveletei. Ennek keretében elsősorban azoknak a kontextualizáló konstrukcióknak a működésére fókuszált, amelyek a szövegek könnyebb feldolgozásához, illetve hatékonyabb befogadásához adnak nyelvi fogódzókat.

Irodalom

- Auer, Peter 2009. Context and contextualization. In Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 86–101.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible words*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 42: 82–90.
- Givón, Talmy 2008. Coherence in text vs. coherence in mind. In Van Dijk, Teun (ed.): *Discourse studies*. Vol. 2. London: Sage Publications. 258–303.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, Michael A. K. 2014. *Halliday's introduction to functional grammar*. Fourth edition. Revised by Christian Mattheissen. London: Arnold.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris. Budapest. 663–759.
- Imrényi András 2019. Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE. 29–45.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Kugler Nóra 2019. Kontextualizálás elemi mondattal. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE. 47–67.
- Krizsai Fruzsina – Szabó Gergely 2019. Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélt nyelvi adatok alapján. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE. 195–212.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2012. Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses. In Brdar, Mario – Raffaelli, Ida – Žic Fuchs, Milena (eds.): *Cognitive Linguistics between Universality and Variation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 3–52.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Reddy, Michael J. 1979. The conduit metaphor – a case of frame conflict in our language about language. In Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 284–297.
- Roskó Mira 2020. Az értelmező mint eltagolt szerkezetípus. *Ösvények* 117–124. (<https://osvenyek.elte.hu/>)
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sanders, Ted – Spooren, Wilbert W. 2001. Text representation as an interface between language and its users. In Sanders, Ted – Schilperoord, Joost – Spooren, Wilbert W. (eds.). *Text representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam: John Benjamins. 5–25.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus: Aarhus University Press. 311–335.
- Sinha, Chris 2014. Niche construction and semiosis: biocultural and social dynamics. In Dor, Daniel – Knight, Chris – Lewis, Jerome

- (eds.): *The social origins of language. Studies in the evolutions of language*. Oxford: Oxford University Press. 31–46.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Hárman egy ladikban. Kontextualizáció, perspektiválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 310–327.
- Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE. 13–28.
- Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 1–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. ELTE, Budapest, 19–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 207–466.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verhagen, Arie 2015. Introduction: On tools for weaving meaning out of viewpoint threads. In Dancygier, Barbara – Lu, Wei-lun – Verhagen, Arie (eds.): *Viewpoint and fabric of meaning*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1–10.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10 (4): 447–456.
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 28–47.

A társas viszonyok feldolgozása mint a szöveg értelem-összetevője*

1. Bevezetés

A szöveg mindig interakcióban funkcionáló, meghatározott céllal és helyzetben létrejövő társas és kulturális produktum, létrehozásának, megértésének és értelmezésének előfeltételei és szintjei elválaszthatatlanok a közegét jelentő társas viszonyoktól és cselekvésektől. Értelem-összetevői között ezért lényegi szerepe van a különböző megformáltsági változatokhoz, illetve a stílusstruktúrában megmutatkozó megformáltsági mintázatokhoz kapcsolódó társas jelentéseknek.

A tanulmány célja, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet, azon belül is a kognitív pragmatika és stilisztika elméleti előfeltevéseire építve, diskurzusrészletek elemzése révén mutassa be, hogy a társas viszonyok feldolgozása miként működik a szöveg értelem-összetevőjeként, illetve hogy a nyelvi stílus miképpen függ össze a társas viszonyok alakításával. A szövegértés társas tényezőit, a tudás aktiválásának társas közegét vizsgálva a tanulmányban kifejlesztett elemzések elsődlegesen a társas viszonyok szövegbeli megjelenésének módozataira és szerepére koncentrálnak.

A tanulmány először bemutatja az elemzések elméleti hátterét képező stílusértelmezést (2), majd rátér az elemzett szövegek kiválasztásának motivációira és módszerére (3), az elemző részben

* A tanulmány az NKFIH 129040 számú pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) támogatásával készült.

külön tárgyalja a társas viszonyok szövegbeli érvényesülésének különböző lehetséges szintjeit (4), példákat mutatva be egyrészt a figyelmi jelenet résztvevőinek személyközi viszonyaira vonatkozó tudás (4.1), másrészt a referenciális jelenet társas világára vonatkozó tudás (4.2), harmadrészt pedig az adott helyzethez, cselekvéshez kapcsolódóan, cselekvési mintákra épülve hagyományozódó, tipikus megformálási módokra vonatkozó tudás (4.3) megmutatkozására, majd rövid összeggzéssel és kitekintéssel zárul (5).

2. Elméleti háttér

A tanulmány a szövegértelem megképződésének értelmezésében a funkcionális kognitív pragmatika és stilisztika belátásaira épít.¹ Ez a megközelítés annak a társas megismerő tevékenységnek a leírására törekszik,² amelynek során a beszélők nyelvi szimbólumok és konstrukciók alkalmazása révén tesznek eleget kommunikációs igényeiknek.³ A társas viszonyok diskurzusbeli feldolgozása a közös figyelem társas kognitív képességéből kiindulva közelíthető meg, és a résztvevők szociokulturális szituáltságát figyelembe véve értelmezhető.

A társas viszonyok feldolgozása a nyelvi tevékenységre jellemző konstruálás integráns részeként érvényesül, és különböző, szociokulturális tényezőkhöz kapcsolódó megformáltsági módozatok viszonyrendjében valósul meg.⁴ A nyelv jelentésképző működésének értelmezésébe a megformálás és megformáltság módozatai is bevonódnak, a társas viszonyok érvényesülése szövegszinten elsődlegesen a stílus jelenségében ragadható meg.

A funkcionális kognitív nyelvészet feltevéseinek érvényesítésével összhangban a nyelvi tevékenység a társas megismerés része, a nyelvi stílus pedig a társas viszonyok feldolgozásával összekapcsolva

¹Tolcsvai Nagy 1996, 2004, 2005, 2012; Tátrai 2012, 2017; Pethó 2020.

²Vö. Croft 2009; Sinha 1999; Tomasello 2002.

³Vö. Verschueren–Brisard 2009.

⁴Lásd bővebben Tátrai–Ballagó 2020.

értelmezhető. A kommunikációs folyamatban ugyanis sohasem pusztán egy tartalom dolgozódik ki, hanem azzal párhuzamosan a résztvevők interakciója, egymáshoz való folyamatos viszonyulása is formálódik. A társas viszonyulás sajátosságai pedig jellemzően a nyelvi megformálás módjában, azaz a stílusban nyilvánulnak meg. A nyelvi variabilitás minden szintje forrásokat, stratégiai lehetőségeket jelent a beszélőnek ahhoz is, hogy a társas viszonyokból eredő tapasztalatokat érvényesítse a konstruálásban. Ezen a ponton a funkcionális kognitív megközelítés – a háttérfeltevések hasonlósága miatt – képes együttműködni az értelmezésben a szociolingvisztika egyes újabb szempontjaival, az identitások és társas szerepek iteratív gyakorlatok révén történő kidolgozásának,⁵ és a nyelvátzatok, stílustípusok metapragmatikai regisztrálásának⁶ elképzelésével is.

A funkcionális kognitív szemlélet emellett a nyelvi szimbólumoknak és konstrukcióknak a jelentésképzésben játszott szerepét a diszkurzív megvalósulás felől, a sémák és megvalósulások kölcsönviszonyának dinamizmusában mutatja be.⁷ A stílus tekintetében a jellegzetes társas cselekvés- és viszonylattípusokhoz köthető stílusterkezetek, azaz az egyes stílustípusok és stílusminőségek sémaként működnek.⁸ A stílusban szövegalkotási mintáktól meghatározott szövegezési módok mutatkoznak meg: cselekvésminták, szövegminták, stílusminták,⁹ azaz a beszélő úgy vesz részt az interakcióban, hogy egyes tipikus cselekvésekhez tartozó tipikus megformáltsági mintákat, sémákat aktiválva dinamikus hozzáigazító műveleteket végez. A stílusminták olyan prototípuselvű kategóriákként értelmezhetők, amelyek tipikus társas viszonyokhoz, szituációkhoz, cselekvésekhez, témákhoz, és ezekkel

⁵ Coupland 2007; Tannen 2005; lásd bővebben Bartha–Hámori 2010; Simon 2012.

⁶ Agha 2003, 2007; Bodó 2016; Gal 2016; lásd bővebben Bodó–Heltai 2018.

⁷ Vö. Langacker 1987, 2008; Verhagen 2007.

⁸ Pethő 2020: 402–405.

⁹ Vö. Sandig 1986, 2006, 2008.

összefüggésben tipikus diskurzusokhoz kötődnek.¹⁰ A szövegértési folyamat komplexitásának értelmezése során mindezek miatt lényeges figyelembe venni azt is, ahogyan a szövegek értelemszerkezetének feldolgozásába a társas viszonyok feldolgozása bevonódik.

3. Az elemzés anyaga és szempontjai

Az elemzés a szövegértelem összetettségének modellezéséhez a stílus jelenségének irányából járul hozzá, a stílust diszkurzív közegben megragadó, a szociokulturális tényezőket figyelembe vevő értelmezést nyújtva. Az elemzés meghatározó előfeltevése, hogy a társas viszonyok feldolgozása, szövegszinten elsődlegesen a stílus jelenségében ragadható meg.

A közös figyelmi jelenet triadikus modelljére alapozva a társas viszonyulásokat tekintve a különböző perspektívából történő konceptuális feldolgozásba különböző tényezők épülhetnek be, azaz a társas viszonyok feldolgozásának különböző szintjei reprezentálódhatnak a megformáltságban. Egyrészt érvényre juthat a megformálásban a figyelmi jelenet résztvevőinek személyközi viszonyaira vonatkozó tudás; másrészt megmutatkozhat a konstruálásban a referenciális jelenet társas világára vonatkozó tudás, harmadrészt pedig az adott helyzethez, cselekvéshez kapcsolódóan, társas gyakorlatok révén rögzülő, tipikus megformálási módokra vonatkozó, közösségi, kulturálisan hagyományozódó tudás is érvényesülhet. A társas viszonyok szerepének összetettségét jelzi, hogy a kidolgozott stílusminták alkalmazásba vétele vagy elutasítása, illetve tipikus nyelvi jellemzőknek egy-egy adott diskurzusban megvalósuló, stílusváltozatként való metapragmatikai azonosítása is a társas viszonyok feldolgozásának részeként értelmezhető.

¹⁰ Vö. Eöry 1996; Tolcsvai Nagy 2005: 132–134; Biber–Conrad 2009.

Az elemzés olyan diskurzusrészleteket mutat be, amelyekben a társas viszonyok feldolgozásához való reflexív viszonyulás érvényesül. Azt tekintve alapvetésnek, hogy a stílus a mindenkori diskurzusban, a résztvevők által éppen aktivált stilisztikai sémákhoz viszonyítva írható le, igen erős módszertani dilemmát jelent az a kérdés, hogy létezik-e olyan külső, akár kutatói nézőpont, amelyből a társas értéktulajdonítások hitelesen jellemezhetők. A társas viszonyokra, illetve a megformáltságra vonatkozó spontán metapragmatikai reflexiók azonban a maguk valós közegében ragadják meg a társas jelentések alakulásának és értelmezésének folyamatát, lehetővé teszik a belső nézőpontokhoz való hozzáférést. A stílus működésének dinamizmusa ezáltal a hozzá kapcsoló értékítéletek alakulásának és közösségi fenntartásának módjaira irányulva ragadható meg.¹¹

A társas viszonyok érvényesülésének vizsgálatában ezért kifejezetten olyan adatokra építünk, és olyan példákat mutatunk be, amelyek belső nézőpontból, a beszélők, illetve a beszélőközösségek szemszögéből mutatnak rá a társas viszonyok feldolgozásának műveleteire. A „belső”, önértelmező kategóriák és műveletek feltárására az ad lehetőséget, hogy az elemzett diskurzusok egyik részében a társas viszonyok feldolgozásának módja a reflexió tárgyává válik, másik csoportjukban pedig olyan megformálási módok szerepelnek, amelyek stílusváltozatának, egyes megformáltságbeli jellemzőinek a megítélésében a közösségi diskurzusok reflexióiban eltérések, ellentmondások mutatkoznak.

A kiemelt diskurzusrészletek egy része egy 2018 óta folyamatosan gyarapodó hallgató-oktató levelezési adatbázisból;¹² más részük pedig a stílusra irányuló metapragmatikai reflexiók lehetséges típusait feltérképező, különböző diskurzustípusokat figyelembe vevő gyűjtésből származik.

A vizsgált diskurzusok tehát a stílusra vonatkozó metapragmatikai reflexiókat tartalmazzák,¹³ vagyis olyan jelzéseket, esetleg

¹¹ Vö. Bodó–Heltai 2018: 505.

¹² Lásd Domonkosi–Ludányi 2020.

¹³ Verschueren 1999: 187; Tátrai 2017: 1058.

konkrét megjegyzéseket, amelyek a szöveg megformálására, illetve annak a társas viszonyokkal való kapcsolatára vonatkoznak. A stílusra utaló reflexiók jelenléte igazolja azt, hogy résztvevők számára a stílus a nyelvi tevékenység lényegi mozzanata, hiszen kifejtett értékeléseket fogalmaznak meg, javaslatokat tesznek vele kapcsolatban. A metastilisztikai reflexiók működése emellett a résztvevők közötti pragmatikai és stilisztikai egyezkedés fontosságát is mutatja.¹⁴

A metastilisztikai jelzések, reflektív elemek a metapragmatikai tudatosság eltérő szintjeihez kapcsolódhatnak, ebből adódóan nagy változatosság tapasztalható a megvalósulásukban is. A nyelvi stílushoz kapcsolódó reflexiók a kifejtettség mértéke alapján skálárisan elrendezhetők.¹⁵ A stilisztikai reflexiók kevésbé kifejtett lehetősége például az írásjelhasználat (idézőjel, kérdőjel, tipográfiai megoldások); kifejtettebb például a partner szavainak idézése, illetve előfordulhatnak a stílusra, hangnemre, beszédmódra vonatkozó részletező értelmezések is.

A metastilisztikai reflexiókat tartalmazó diskurzusok elemzése természetesen a társas viszonyok feldolgozásának számos jellegzetességére nem enged rálátást, a módszernek erős korlátai vannak abban a tekintetben, hogy a társas viszonyoknak a stilisztikailag jelöletlen, reflektálatlan és problémamentes diskurzusokban is szerepük van a stílusalakító és -feldolgozó tevékenység folyamatában.¹⁶ A stílusra vonatkozó kifejtettebb reflexiók tipikusan akkor jelennek meg, ha a közös jelentésképzés folyamatában probléma mutatkozik, és a diskurzus résztvevői általában egy-egy stíluselem módosításának lehetőségét mérlegelik. Emellett reflektálttá válhat még a stílus minden olyan helyzetben, amikor a résztvevők beszédmódokat tesznek jelöltté, illetve azok szerepéről egyezkednek.

Az elemzésekben a stílus diszkurzív dinamizmusként jelenik meg, ebből adódóan az értelmezés nem egyszerűen az egyes változók, nyelvi források használatára összpontosít, hanem arra, hogy

¹⁴ Vö. Hámori 2012.

¹⁵ Verschueren 1999: 187, 2004: 60; Tátrai 2006; Hámori 2012.

¹⁶ Lásd Hámori 2012: 232.

milyen stratégiába épül bele egyes nyelvi tényezők használata.¹⁷ Emellett a metastilisztikai reflexiókból való kiindulás miatt erőteljes szerepet kap a beszélők stíluspercepciójának kérdése, azaz az is, hogy maguk a beszélők mit érzékelnek stílustényezőként.

4. A társas viszonyok feldolgozásának szintjei a diskurzusban

A közös figyelmi jelenet triadikus modelljének összetettségéből kiindulva a társas közeg több különböző szintje is reprezentálódhat a nyelvi megformáltságban.¹⁸ A különböző perspektívákból történő konceptuális feldolgozásban egyrészt érvényre juthat:

- a figyelmi jelenet résztvevőinek személyközi viszonyaira vonatkozó tudás,
- a referenciális jelenet társas világára vonatkozó tudás,
- a közléshelyzethez, az adott cselekvéshez kapcsolódóan, társas gyakorlatok révén rögzülő, tipikus megformálási módokra vonatkozó, kulturálisan hagyományozódó tudás is.

A megkülönböztetett szintek mindegyike érvényre juthat a nyelvi megformálásban, illetve reflexió tárgyává is válhat. A résztvevőknek az adott diskurzus stílusához való viszonyulása – a dinamikus jelentésképzés összetevőjeként – a stílusminták aktiválása és a stíluselemekként működő különböző nyelvi konstrukciók feldolgozása révén bontakozik ki. Miként a stílus szociokulturális szituáltságát tárgyaló tanulmányukban Tátrai és Ballagó kifejtik,¹⁹ ha egyes nyelvi konstrukciók, illetve a stílusstruktúrában megmutatózó megformáltsági mintázatok a résztvevők értékítélete szerint megfelelnek az adott szituációhoz, cselekvéshez, témához kapcsolódó tipikus megformálási módnak, akkor stílusértékük közömbös, jelöletlen; ha viszont az adott konstrukciók és mintázatok

¹⁷ Vö. Coupland 2007.

¹⁸ Tátrai–Ballagó 2020: 5.

¹⁹ Tátrai–Ballagó 2020: 8.

a tipikus megformálási módtól eltérnek, esetlegesen egy másik szituációhoz, cselekvéshez, témához kapcsolódó stílusmintát aktíválnak, akkor stílusértékük jelöltté válik.

4.1. A figyelmi jelenetben részt vevők társas viszonyainak feldolgozása

A figyelmi jelenetben részt vevők, a beszélő és a címzett viszonyának alakítása mindig párhuzamosan zajlik a kommunikációs folyamattal, és a diskurzustípustól is függően különböző mértékben válhat kidolgozottá. A figyelmi jelenetben részt vevők társas viszonyait az attitűddeixis műveletei²⁰ mellett elsődlegesen a nyelvi megformálás sajátos módozatai, a stílusban tetten érhető sajátosságai jelezhetik.

A következő levelezésrészletben egy hallgatói levélre reagáló oktatói megnyilatkozások reflexióiban stilisztikai elvárások fogalmazódnak meg a figyelmi jelenetben részt vevők közötti személyközi viszonyok konstruálásában érvényesülő variabilitást tekintve:

- (1) a. Jövő héten szerdán megyek javítani. Mikorra kéne bemennem, úgy reggel ahogy az orarendbe az ora van? A kérdések ugyanazok lesznek mint amilyenek ma voltak? Koszi a választ.
- (1) b. Kedves [Keresztnév]!
1. Nem „köszí”, hanem „köszönöm”.
 2. Megkérem arra, hogy (legalább) a tanáraival váltott levelezéseiben igyekezzen a helyesírás szabályainak megfelelően megnyilatkozni.
 3. Mindkét zh-t megírhatja a szerdai közös órán. Üdvözlettel: [Vezetéknév] [Keresztnév]²¹

²⁰ Domonkosi 2018a; Tátrai 2017.

²¹ A nyelvi adatok a diskurzusok hiteles elemzése érdekében eredeti írásmóddal, betűhűen szerepelnek; az oktató–hallgató levelezési adatbázis egésze anonimizálva lett.

A párbeszéd egyértelműen a tanár–diák szerepviszony megalkotásához fűződő eltérő elvárásokat és eltérő stratégiákat jelez. A hallgatói közlés az informális e-mailezés stílusmintáihoz igazodik, ékezetek nélkül, a helyesírási normákat figyelmen kívül hagyva, hiányos központozással, megszólítás és aláírás nélkül, a hierarchikus szerepek azonosítását mellőzve, nemsztenderd helyhatározórag és rövidített köszönőforma alkalmazásával. Ez a szövegezési mód tipikusan az informális helyzetekben, illetve bizalmas viszonyokban jellemző, a nyelvi kidolgozottságnak kisebb szerepet juttató nyelvi cselekvésekhez kapcsolódó stílusmintákat aktivál.

A kifejtett tanári reflexió ennek a stílusmintának az elutasítását mutatja, az elutasító attitűd pedig az egyes nyelvi jelenségek értékelésében valósul meg. A közlésmód az informális viszony megalkotásának kezdeményezéseként, illetve az elvárt normák ismeretének hiányaként értelmeződik, a tanári reflexió a hierarchikusabb társas viszonyokhoz igazodó nyelvi viselkedés elvárását mutatja. Az alkalmazott nyelvi konstrukciók, illetve az azok együtteséből kirajzolódó mintázat a befogadó kifejtett metastilisztikai értékelése szerint nem felel meg az általa az adott helyzetben tipikusnak tartott és elvárt stílusmintának, jelöltté válik. A stílusról való diszkurzív egyezkedés pedig amellett, hogy felmutatja a társas viszonyok alakításának dinamizmusát, részben a normák változását, átértékelődését, a stílustípusoknak a szövegpéldányok révén való formálódását is jelzi.

Hasonló helyzetet mutat a következő példa is, azonban a (2)-ben előtérbe kerül az a tényező is, hogy a személyközi viszonyok kidolgozásában a megszólításoknak mint az attitűddeixis műveleteinek meghatározó szerepük van. A kifejtett befogadói reflexióban lényegi összetevő a megszólítás módjára történő utalás, a társas szerepek jelöltségének minősítése. Emellett sajátos ez a példa abban a tekintetben is, hogy a tartalmi konfliktus a társas viszonyokról való egyezkedéssel párhuzamosan bomlik ki:

- (2) a. Kedves [Keresztnév]! Az alábbiakra reagálok. Megnéztem a 2.5. fejezetemet, ahol ez szerepelt: „az eredeti közmondást”. Itt: a közmondás szó nincs! benne az eredetiben. Ezt átfogalmaztam. [...] Várom a visszajelzést. [Vezetéknév] [Keresztnév]

- (2) b. Kedves [Keresztnév]! Mivel a tantárgyat én oktattam Önnek, kérem a Tanárnő megszólítást. Ahogy azt megírtam, dolgozatának a 2.5. fejezete plágium. A plágium mivoltán az nem változtat, hogy az egyik mondatban az „eredetit” szót átírja „eredeti közmondást”-ra.
 Üdvözlettel: [Vezetéknév] [Keresztnév]

A tanár–diák hierarchia, a szerepviszonyok átértékelésének kezdeményezése két párhuzamos szinten zajlik tehát: az egyikben a viszonyjelölő nyelvi elemek révén, azaz – az egyenrangú viszony jelzéséként – az oktató keresztnevén szólításával, a másikon pedig a tanári döntés megkérdőjelezésének aktusa révén. A tanár reflexiójának stilisztikai mozzanatai a tanári szerep és a hierarchikus viszony megalkotásának igényét mutatják fel a résztvevők által aktivált eltérő stílusminták közegeiben.

A következő, hasonló szerepű tanári reflexió a (3)-ban azáltal bővíti az értelmezés lehetőségét a korábbi példákhoz képest, hogy a benne megnyilvánuló vélekedés már azt is előrevetíti, hogy a résztvevők személyközi viszonyaira vonatkozó tudás miként viszonyul a különböző helyzetekhez kötődő tipikus társas cselekvési mintákhoz kapcsolódó sematikus tudáshoz, azaz a 4.3. pontban részletesebben tárgyalt sajátosságokhoz. A hallgató által használt, pusztán névelemet tartalmazó, azaz társjelölő elem, illetve rangot, címet jelölő tiszteleti forma nélküli megszólításra érkező tanári reflexió egy másik, a tanár–diák hierarchikus viszonyától eltérő, tipikus, nem hierarchikus társas cselekvésre hivatkozik. A megszólítási formára vonatkozó metapragmatikai megjegyzés mutatja azt, hogy egyes megformáltsági változatok a hétköznapi tudásban is tipikus társas cselekvésekhez kötődnek.

- (3) a. Tisztelt [Vezetéknév Keresztnév]! [...]
 (3) b. [...] Így az adóhivatal szokott megszólítani. [...]

A (3b)-ben megnyilvánuló reflexió ugyanis egy megszólítási változatot, a partnerhez való viszonyulás alakítására alkalmas nyelvi konstrukciót, a teljes néven szólítás gyakorlatát közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, sajátos társas cselekvésformával, azaz a személytelen, hivatalos viszony megvalósításával kapcsolja össze.

4.2. A referenciális jelenet társas viszonyainak feldolgozása

A társas viszonyok érvényesülése nemcsak a közlések interaktív szerepű, közvetlenül viszonyalakító szerepű részeiben érhető tetten, hanem a referenciális jelenet konstruálásának módjában is, azaz nemcsak a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyulása, hanem a referenciális jelenet egészéhez, illetve annak szereplőihez való viszonyulásuk is megnyilvánulhat.

A társas viszonyok összetettsége érzékelhető a referenciális jelenet egyes szereplőinek, tényezőinek a megjelenítésében például azokban az esetekben, amelyek során a beszélő a címzett kiindulópontját veszi fel, és az ő nézőpontjából konstruál meg egy jelenetet (vö. Domonkosi 2019). Erre példa lehet az a tipikus megoldás, hogy a hallgató–oktató levelezés során a tanár a tanárkollégákat tipikusan hallgatói nézőpontot érvényesítő nyelvi formát, tiszteletadó társjelölő elemet alkalmazva nevezi meg.

A referenciális jelenet kidolgozását tekintve a beszélőtől eltérő kiindulópont érvényesítése is jelöltté, reflexió tárgyává válhat. A következő példa egy középiskolai tanuló szisztematikusan gyűjtött nyelvi naplójában feljegyzett tanári megnyilatkozás, amelyben a nézőpontváltás hangsúlyossága emeli ki a stilisztikailag jelölt elemet:

- (4) Hú, micsoda füzete van! Mondhatni: cool.

A *mondhatni* diskurzusjelölő²² szerepe itt metastilisztikai jelle-gű:²³ a valaki más, valószínűsíthetően a partner, a diák kiinduló-pontjának a megformálásban való érvényesülését jelzi. A meg-nyilatkozás stiláris összetettségét fokozza a megidézett kifejezéshez képest érvényesülő eltérés, a választékos, régiesnek tűnő, esetleg modorosnak tartott²⁴ diskurzusjelölő és a fiatalok nyelvhasznála-tára jellemző, szlenges minősítésű elem ellentmondása.

A referenciális jelenet társas viszonyainak reflexív feldolgozását mutatja a következő példa, egy hírportál bejegyzése egy közösségi oldalon, amely egy politikus vagyonynyilatkozatának a hiányosság-ról tudósító hírt vezet be. A nyelvjárásiasságot, élőbeszédszerű-séget imitáló, stilizált megnyilatkozás a megismételt vokatívusszal aposztrofikus helyzetet teremt, a politikus közvetlen megszólítá-sának képzetét kelti:

(5) János, János, hát mibű alakult át az a erdőszerkezet? (W1)

A nyilvánosság szférájának töredezetté válásában, a személyes és a nyilvános közötti határ elmosásában is szerepe van ennek az internetes társalgásokban tipikus megoldásnak, hogy a megszólalók nem a társalgás résztvevőihez, hanem egy, az eredeti posztban, hírben megjelenített személyhez, szereplőhöz intézik a mondani-valójukat.²⁵ A stílus és a társas jelentések itt tárgyalt reflektáltsága szempontjából pedig azért sajátos az (5)-ben kiemelt megnyilatkozás, mert éppen a társas viszonyok konstruálása, a szereplők megjelenítésének és megidézésének módja teszi lehetővé a közlés ironikus voltának felismerését.

²² Vö. Nadas 2002.

²³ Dömötör 2008: 46.

²⁴ Nadas 2002: 329.

²⁵ Vö. Domonkosi 2018b.

4.3. Hagyományozódó nyelvi minták, stílustípusok és a társas viszonyok alakítása

A diskurzusok során az adott közléshelyzethez, cselekvéshez kapcsolódó, társas gyakorlatok sorozatában rögzülő, tipikus megformálási módokra vonatkozó, kulturálisan hagyományozódó tudás is aktiválódik, a stílustípusokhoz, stílusmintákhoz való igazodás, illetve azok elutasításának műveletében.

A stílusmintákhoz kapcsolódó sematikus tudásnak a társas viszonyok alakításában játszott szerepét mintázza a hivatalos stílushoz mint sémához kapcsolódó közösségi reflexiók ellentmondásossága és sokrétűsége. A hivatalos stílus sajátosságainak megítélésében megmutatkozik, hogy az ismétlődő nyelvi gyakorlatok által továbbörökített társas jelentésnek milyen szerepei lehetnek. Az adott helyzethez, cselekvéshez kapcsolódó tipikus megformálási módokra vonatkozó, közösségi, kulturálisan hagyományozódó tudásban a hivatalos stílus személytelenségét, terpeszkedő kifejezéseit, ún. nehézkességét tekintve ugyanis a különböző társadalmi diskurzusokban különböző viszonyulások figyelhetők meg. Nemcsak a nyelvemelő szemléletben és diskurzusokban mutatkozik meg a terjengősség negatív minősítése,²⁶ hanem a közérthetőségre irányuló társadalmi törekvések is jelen vannak.²⁷ 2017 például a közérthetőség éve volt a magyar bíróságokon, melynek részeként *Közérthetőség és szakszerűség a bírósági jogalkalmazásban* címmel kötelező képzés folyt az ország összes bíróságán valamennyi ügyszakban.²⁸ Emellett jelenleg is zajlik egy kifejezetten a hivatalos stílusminták átértékelésére törekvő, közérthetőségi projekt a Nemzeti Adó- és Vámhivatal munkatársainak körében.²⁹ Mindezek a tényezők azt jelzik, hogy a hivatalos stílus megfelelését illetően reflektív jellegű közösségi egyezkedés zajlik, ez a reflektált jelleg teszi hozzáférhetővé a saját közegükben a nyelvközösség tipikus

²⁶ Grétsy–Kemény 2005: 236.

²⁷ Lásd Bencze 2016.

²⁸ Minya–Vinnai 2018.

²⁹ Jakubász 2020.

stílus tulajdonításait, illetve az abban megmutatkozó eltérő megítéléseket is.

A hivatalos stílustípusra jellemzőnek tartott konstrukcióknak az összetettebb, nehezebben feldolgozható jellegét legalább részlegesen pszicholingvisztikai mérések is igazolják (vö. terpeszkedő kifejezések³⁰).

Mindemellett azonban azt tapasztaljuk, hogy a stílustípus hagyományai meglehetősen erősek, és a beszélők gyakorlatai és elvárásai egyaránt az összetettebb konstrukciókat tartalmazó változatokat részesítik előnyben, ehhez pedig az a megismerésre jellemző alapvető sajátosság is hozzájárulhat, hogy a nyelvi összetettség, a bonyolultnak érzett konstrukciók ikonikusan is a hivatalos szövegekben érvényesülő komplex helyzetek kidolgozását erősítik.³¹

Egy-egy közlemény, dokumentum, irat olvasása – akár a pontos tartalmi feldolgozásának hiánya ellenére – a nyelvi megformáltsága révén is kelt a befogadóban valamilyen benyomást. Egy bírósági idézés esetén például a megszövegezés módja is hozzájárul ahhoz, hogy a befogadó érvényesnek érzi, hivatalos aktusként értelmezi, és így a közlés egy tipikus társadalmi cselekvéshez kapcsolódva be tudja tölteni a neki szánt társas szerepet. A hivatalos jelleg nyelvi megalkotása és annak felismerése tehát a közlemény értelemszerkezetének részeként érvényesül.³²

A hivatalos cselekvésekhez tehát jellemző szövegtípusok, illetve azokkal tipikusan együttjáró stílustípus³³ kapcsolódik. A hivatalos stílus a prágai iskola elképzelésével összhangban³⁴ olyan gyakorlati funkcionális stílusként működik, amelyben a kifejezőmód meghatározottságát – a beszédhelyzettől és annak résztvevőitől függetlenül – a kialakult nyelvi konvenció önmagában is képes biztosítani.

³⁰ Heltai–Gósy 2005.

³¹ Vö. Croft 2003; Hámori 2009; Kugler 2015.

³² Vö. Tolcsvai Nagy 2006.

³³ Eőry 1996.

³⁴ Lásd Péter 1976.

A funkcionális kognitív nyelvészet belátásainak érvényesítésével a nyelvi tevékenység a társas megismerés részeként, a nyelvi stílus pedig a társas viszonyok alakításával összekapcsolva értelmezhető. Ez a stílusfogalom a beszélők közösségeinek működése révén fenntartott, a kulturális hagyományozódás folyamatában alakuló és a nyelvi megformálási módokban reprezentálódó mintákat feltételez, és összességében úgy értelmezi, hogy a társas viszonyok feldolgozása része a konstruálás műveletének.

A hivatalos közléshez kapcsolódó stílusminták működésének szemléltetésére alkalmas egy rövid közlemény két változatának [(6a) és (6b)] összevetése. A kiválasztott szövegrészetek a reflektáltságot tekintve azért is érdekesek, mert e megnyilatkozások stílusa és annak szerepe vitákat, nyilvános metanyelvi diskurzusokat is létrehívott (vö. W2).

A tömegtájékoztató eszközök, rádiók, televíziók kötelesek az egyes közvetített tartalmakra nézve életkori korlátozásokat közzétenni. Ennek a hivatalos ajánlásnak a megvalósítására a televíziócsatornák többféle megfogalmazást is alkalmaznak, és ezek a változatok a látszólagos hasonlóság ellenére elsősorban a stílusukban, az érvényesülő stílus típusok tekintetében különböznek.

- (6a) Következő műsorunk megtekintése 12 éven aluliak számára csak nagykorú felügyelete mellett ajánlott!
- (6b) A következő műsorunkat 12 évnél fiatalabbaknak csak nagykorú felügyeletével ajánljuk!

A (6a) és (6b) két rövid megnyilatkozása nagyjából azonos tartalmak eltérő stílusváltozatú megfogalmazásának tekinthető, amelyek azonos gyakorlati céllal valósulnak meg, azonban azért értelmezhetők csak nagyjából azonos közlésként, mert a megformálás módja – eltérő társas viszonyulásokat téve hozzáférhetővé – maga is a szövegrtelem részeként érvényesül. A stílusváltozatok választását tipikusan befolyásolhatja a nyelvhasználati szintér, a beszédre fordított figyelem mértéke, a beszélő önmegjelenítési szándéka

és a hallgatóságra tervezés is.³⁵ Az adott szövegváltozatok esetében a hivatalos közlésekhez kapcsolódó stilisztikai sémának, stílus-típustudásnak meghatározó szerepe van.

A két közlemény közötti különbség azért sajátos, mert több olyan stíluselemző is szerepel bennük, amelyeknek fontos szerepük van a stílusváltozatok elkülönülésében, a hivatalos regiszter jelölésében, azaz olyan stiláris markereknek tekinthetők, amelyek önmagukban is képesek aktiválni a hivatalos, formális közlések stílusmintáit. Ilyen jellemző, a hivatalos regiszterhez kötött különbség például a személytelen szerkezet és a személyes közlés szembenállása (*ajánlott/ajánljuk*), a ragos és névutós szerkezetek különbsége (*-nAk/száma*) és a névelős és névelőtlen formák elkülönülése. A személytelen közlésforma és a hosszabb szerkezetek választása a magyar beszélőközösségben igen erősen összekapcsolódik a formális, hivatalos stílussal.

Melyik a hivatalosabb?

■ 6a ■ 6b

1. ábra. *A szövegváltozatok hivatalos jellegének megítélése*

³⁵ Vö. Eckert–Rickford 2001; Bartha–Hámori 2010.

A két kiemelt megnyilatkozást 240 tanárszakos egyetemista adatközlő által empirikusan tesztelve szinte egyöntetűen (92,5%) a (6a) változat mutatkozott hivatalosabbnak (1. ábra), emellett jóval nagyobb arányban választanák (78,75%) a (6a) változatot az adatközlők akkor is, ha ők maguk szeretnék a gyermekek számára nem megfelelő tartalomra figyelmeztetni (2. ábra). Bár az adatközlők társadalmi megoszlása meglehetősen korlátozott volt, az adatok egyöntetűsége annyit mégis képes jelezni, hogy a hivatalos szövegekkel kapcsolatosan működik olyan orientáló stílusminta, amelyben a (6a)-ban szereplő megformáltsági változatok érvényesülnek.

Melyiket választaná szerkesztőként egy gyermekeket veszélyeztető tartalom mellé?

2. ábra. A szövegváltozatok hatásosságának megítélése

Ezek a vélekedések és stilisztikai ítéletek azt jelzik, hogy amennyiben a közlőnek az a szándéka, hogy közleményét hivatalosnak, érvényesnek tekintsék, nagyobb valószínűséggel fogja az összetettebb és hosszabb formákat választani.

Az idézett közlemények előírásnak számítanak a tömegkommunikációs közlésekben, a jogi szabályozás körébe tartoznak, így az egyes tömegkommunikációs fórumok önmegjelentési

stratégiájába épülve értelmezhető az, hogy személyes közlésként vagy pedig a hivatalos regiszterhez, a formális közlésekhez társuló stílusban jelenítik meg ajánlásaikat.

5. Összegzés

A társas viszonyok feldolgozása számos különböző módon nyilvánulhat meg a diskurzusok működésében, olyan összetett viszonyrendszert működtetve, amely nem hagyható figyelmen kívül a szövegértés modellezésében sem. Kitekintve a szövegértés mérésének és értékelésének pedagógiai gyakorlataira, látható, hogy a társas viszonyok érvényesülésével való számvetés elsősorban az alkalmazási dimenzióban, főként a szövegtípustudás figyelembevételére érvényesül.³⁶

A tanulmány a szövegek értelem-összetevői közül a társas viszonyok feldolgozásának modellálására törekedett, a folyamatban szerepet játszó lehetséges tényezők közül azokat mutatva be, amelyek akár az adott diskurzusban, akár a használó közösség nyelvi gyakorlataiban a reflexió tárgyává válhatnak.

A szövegértés működésének teljes modellezésében szükségszerűnek látszik a társas viszonyok érvényesülésének többszintű figyelembevételre, ugyanis – ahogyan metapragmatikai, metastilisztikai reflektáltságuk is jelzi – erőteljes hatásuk van a szövegalkotás és a szövegértés interaktív folyamatában. A stílust a szövegértélem összetevőjeként értelmezve a társas viszonyok feldolgozása a stílustípusokhoz kapcsolódó sematikus tudást aktiválva történik. Ezeknek a folyamatoknak az empirikus tanulmányozása, illetve a stílári jellemzőknek a befogadás folyamatára, a szövegértésre gyakorolt hatásának a kísérletes vizsgálata a továbbiakban ezért – a most vizsgált, a reflexiókban tetten érhető mozzanatokon túl is – fontos feladatot jelent.

³⁶ Vö. Molnár 2006; Schnotz–Molnár 2012.

Források

- W1= https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=1819119134816503&id=490030231058740 (2020. november 20.)
 W2 = http://dragon.unideb.hu/~tkis/e-nyelv_forum/viewtopic5a50.html?t=13 (2020. november 20.)

Irodalom

- Agha, Asif 2003. The social life of cultural value. *Language & Communication* 23 (3–4): 231–273.
- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 299–320.
- Bencze Lóránt (szerk.) 2016. *Jogalkotás érthetően – A pontos fogalmazás művészete*. Budapest: Magyar Nyelvstratégiai Intézet.
- Biber, Douglas – Susan Conrad 2009. *Register, genre, and style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Cluj-Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale.
- Bodó Csanád – Heltai János Imre 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: language variation and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William 2003. *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Textbooks.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Domonkosi Ágnes 2018a. Társas deixis – társas jelentés: az attitűdjelölő deiktikus elemek többértelműségének lehetőségei. In Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 205*. Budapest: Tinta Kiadó. 61–67.

- Domonkosi Ágnes 2018b. Nyilvánosság és attitűddeixis a közösségi oldalak diskurzusaiban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13 (2): 63–75.
- Domonkosi Ágnes 2019. A nézőpont szerepe az attitűddeixis művelésében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 45: 75–91.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2020. Az életkori szerepek diszkurzív alakítása a hallgató–oktató e-mailezés gyakorlatában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 20: 1–25.
- Dömötör Adrienne 2008. Az úgy mond-tól az úgymond-ig. Egy diszkurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132: 37–52.
- Eckert, Penelope – Rickford, John R. (eds.) 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. In Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 130–151.
- Gal, Susan 2016. Nyelvi sztenderdizáció: modellek és ideológiák. In Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd: Variációk egy nyelv változataira. I. kötet*. Lakitelek: Antológia Kiadó. 13–27.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hámori Ágnes 2009. Az ikonikusság néhány jelensége a beszédaktusokban. In Balázs Géza – Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában. Semiotica Agriensis* 6. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Eger: Líceum Kiadó. 114–120.
- Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni” – Stílus, személyesség és egyezkedés az interneten folyó társalgásokban. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: ELTE. 223–261.
- Heltai Pál – Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. *Magyar Nyelvőr* 129: 473–487.
- Jakubász Tamás 2020. Nyelvészek az adóhivatalban. *Magyar Nemzet* 2020. október 21. <https://magyarnemzet.hu/gazdasag/nyelveszek-az-adohivatalban-8839991/>

- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 179. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Minya Károly – Vinnai Edina 2018. Hogyan írjunk érthetően? Kilendülés a jogi szaknyelv komfortzónájából. *Magyar Jogi Nyelv* 1: 13–18.
- Molnár Edit Katalin 2006. A műfaji tudás és tanítása. In Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képességfejlődése és fejlesztése*. Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó. 259–280.
- Nádas Tímea 2002. Hányféleképpen mondhatni? *Magyar Nyelvőr* 126: 329–351.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–416.
- Pethő József 2020. A funkcionális kognitív nyelvtan és a stílselemzés. In Simon Gábor–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 397–416.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Sandig, Barbara 2008. Stil als kognitives Phänomen. In Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape Joachim (Hg.): *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics 1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1106–1119.
- Schnotz, Wolfgang – Molnár Edit Katalin 2012. Az olvasás-szövegértés mérésének társadalmi és kulturális aspektusai. In Csapó Benő – Csépe Valéria (szerk.): *Tartalmi keretek az olvasás diagnosztikus értékeléshez*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 87–136.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meanings. In Janssen, Theo – Redeker, Gisele (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Tannen, Deborah 2005. *Conversational Style: Analyzing talk among friends*. New York: Oxford University Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 51–71.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlatja. In Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 6. Szeged: SZTE. 143–160.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. *Metalinguistica* 17. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. Budapest: ELTE. 19–49.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Verschueren, Jef 2004. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. In Jaworski, Adam – Coupland, Nicolas – Galasinski, Dariusz (eds.): *Metalinguage: Social and ideological perspectives*. Berlin: Walter de Gruyter. 53–75.
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 28–47.

Versengés a jelentésért Szöveg, kontextus és a kognitív sémák

1. Bevezetés

A séma, a szövegben megjelenő jelentésszintek kibontását is befolyásoló értelmezési keret, a pszichológiában sajátos történeti fejlődést mutat. A tudománytörténeti előzményt az emlékezés strukturális háttérét biztosító séma koncepciója jelenti, amely Bartlett-nél¹ jelenik meg először. Bartlettől, aki szerint a séma a múlt tapasztalatainak sajátos, a részleteket nélkülöző kivonata, hosszú út vezet a komplex pszichológiai értelmezésig, s a sémának a szövegértést meghatározó tényezők közötti megjelenéséig. A változás, amely hosszú évtizedek alatt következett be, sokáig még csak meg sem érintette a szövegértéssel foglalkozó diszciplínákat. A klasszikus olvasás- és szövegértés-szakirodalomban alig fordul elő, a szövegértés oktatási fókuszú kutatásában, gyakorlati szempontú fejlesztésében pedig ma is alig szerepel. Ez annál is inkább elgondolkodtató, mivel a szövegértést meghatározó folyamatok mélyebb megértése aligha lehet teljes anélkül, hogy ismernénk, miként befolyásolhatják a sémák az olvasott szövegek jelentésének feldolgozását. A szövegértés séma szempontú megközelítése ezért igencsak aktuális, különösen, ha figyelembe vesszük a sémákra vonatkozó alapvetést, miszerint az írott szöveg nem tekinthető önmagában jelentéshordozónak. A séma ezért elsősorban a feldolgozás irányát jelöli ki, ez előzetes tudásra épülő jelentéskonstrukció forrása. Az irány ezért itt azt is jelenti, hogy az előzetes tudás részletezett

¹ Bartlett 1932.

(lexikális összetevők) és nem részletezett elemeire, ilyenek a sémák, támaszkodva miként hívjuk elő, s építjük fel (jelentés-konstrukció) az olvasott szöveg konkrét és globális jelentését.

2. A séma értelmezése

A séma Bartlett szerint a „korábbi tapasztalatok és reakciók aktív szerveződése”.² Jelen tanulmányunkban Bartlett munkásságával részletesen nem foglalkozunk, így itt csupán arra utalunk, hogy milyen jelentős szerepet játszott a séma mint pszichológiai konstruktum az emlékezeti rendszer működésére vonatkozó ismereteink fejlődésében. Mielőtt a séma és a szövegértés viszonyával foglalkoznánk, érdemes leszögeznünk, hogy a sémaelméletek általános értelemben a fogalmak belső jelentésével, a fogalmi általánosítás jellemzőivel, az emlékezet magasabb szintű szerveződési egységeivel foglalkoznak. Ma már egyértelmű, hogy Bartlett sémafogalma jelentős hatással volt az emlékezeti rekonstrukcióval foglalkozó kutatásokra, ám érdemes látnunk azt is, hogy a sémaelmélet több évtizedig szinte semmilyen hatással sem volt a pszichológia gondolkodására. A valódi térhódításnak a nyolcvanas években lehettünk tanúi. Több szerző munkája³ jelzi a növekvő érdeklődést publikációk formájában és természetesen a pszichológia sémáról való gondolkodásában.

A sémaelméletek alakulására Rumelhart 1980-ban írt tanulmánya gyakorol igen nagy hatást azzal, hogy a sémákat a tudás szerveződött egységeinek, s egyben az általános fogalmakat reprezentáló adatstruktúráknak tekinti. Ezek a feltételezett struktúrák nem csupán a jelentésszerveződés egységei, mégpedig elsősorban azért, mert magukban foglalják a tudás felhasználásának módját is. A koncepció szerint minden fogalom jelentés-reprezentációjára sémák állnak rendelkezésünkre, a fogalmi reprezentációt pedig

² Bartlett 1932: 201.

³ Rumelhart 1980; Hudson 1982; Carrell 1983; Anderson–Pearson 1984; Holland–Cole 1995.

prototípusmodellek alkotják. Ebből az is következik, hogy az emlékezeti séma magában foglalja az illető fogalom (tárgy, helyzet, esemény) jelentését, prototípusát is. Rumelhart ugyanis 1980-as tanulmányában nem kevesebbet feltételez, mint azt, hogy a séma fogalmi szintű jelentésreprezentációra épül, s a megfelelő sémát úgy találjuk meg, hogy a fogalmakat elemezzük, összetevőire bontjuk. Ez utóbbiaknak lehetnek behelyettesíthető értékei is, s így lesz értelmezhető az egyedibb, kevésbé tipikus megjelenés is. A szöveget értelmező olvasó sémái hierarchikus rendszert alkotnak, s ebben a reprezentáció magasabb szintje általános, az alacsonyabb részletezettebb.

A sémaelmélet értelmében a szövegértés az olvasó alaptudása és a szöveg közötti értelmezési eredmény, azaz a megfelelő szövegértés attól függ, hogy az olvasó a szöveg tartalmát miként tudja saját tudásához illeszteni, viszonyítani. A szövegértés szempontjából az egyik kihívást az jelenti, hogy a szövegből specifikus, a sémából általános adatok vonhatók ki, azaz két eltérő irányú, egy alulról felfelé (bottom up) és egy felülről lefelé (top down) irányuló azonos idejű és interaktív feldolgozási folyamatot kell a szövegértés során megvalósítani.⁴ Az interakciót meghatározzák a sémák tulajdonságai, típusai, s ezeknek a szövegértésre gyakorolt hatása eltérő lehet a szövegek típusa, szerkezete s az alkalmazott szövegértési stratégia szerint is.

3. A sémakutatások legújabb eredményei

A jelentésre/értelemre való törekvés (*effort after meaning*) a bartletti modell⁵ egyik legfontosabb eleme. A személyek automatikusan törekszenek arra, hogy felfedezzék az ismerőst, a jelentéssel bírót az észlelt információban. Ennek eredménye az új információ szelekciója, súlyozása, majd az ennek megfelelő torzítás a felidézés során. A modell dinamikáját az adja, hogy az egyén aktuális célja

⁴ Carrell–Eiserhold 1983.

⁵ Bartlett 1985.

(és az ebből következő egyedi fókusza) befolyásolja ezt a szelekciós mechanizmust. A Bartlett utáni elméletek fő kérdése a tapasztalat szerveződésének formája: hogyan kapcsolódnak össze a hasonló élmények, és mitől függ az, hogy egy helyzetben melyik korábbi élményünk idéződik fel, irányítva a kódolás folyamatát?

Schank revideált dinamikus emlékezeti modelljében⁶ emlékeztetésnek (*reminding*) nevezi azt a jelenséget, melynek során egy új élmény egy korábbi tapasztalatot hív elő. Egyszerű, ám a tudásstruktúra szerveződését nézve nehezen modellezhető esete ennek, amikor egy adott helyzetben eszünkbe jut egy vicc. A valós esemény és egy korábban hallott, poénra kihegyezett sztori hasonlóságának felfedezése egyszerre általános és konkrét kapcsolatot is feltételez; a helyzet értelmezése, általános címkézése teremti meg a kapcsolatot, ám a kontextuális elemek megőrzése nélkül nem fog eszünkbe jutni a találó példa. Schank könyvében a kibontott (és jelentősen legyengített) új foratókönyv-fogalom az ilyen emlékeztetési helyzetek kettősségét építi magába: az aktuális élmény egyedi, az értelmezése (általános leírás) mégis képes felidézni egy korábbi eseményt, melynek szintén általános képe marad fenn, ám kontextuális elemekkel. Schank ráébred arra, hogy épp ez a konkrétság adja meg nemcsak a relevanciaérzetet (amelyet maga az emlékeztetés élménye ad), hanem azt az egyedi képességünket is, hogy váratlan helyzetekben is használható élményeket hívunk elő. A korábbi, generatív szövegértelmezési szemléletéhez képest (melyben a foratókönyv egy jelenet-lista volt csupán) ebben a modellben a megőrzött tapasztalat kontextualizálódik. Egy eseményt annak kontextusával együtt rögzítünk még akkor is, ha az ismétlés során az egyedi (nem jelentéktelen, ám cserélhető) részlet elvész. Az új, dinamikus emlékezeti modell beépíti az esemény típusát, megjelenését és annak értelmezését is az előhívásba. A mai sémakutatás már egyértelműen egy asszociációs rendszerként (tudáshálózat) képzeli el a sémát.⁷ Az idegtudományi kutatósokon alapuló elméletek is az emlékeztetés folyamatát modellezik.

⁶ Schank 1999, 2004.

⁷ Ghosh–Gilboa 2014.

Az újabb modellekben már a kontextualitás, a modalitás-specifikus információ (vagyis a konkrétság) is megjelenik.

Hebscher és munkatársainak új, gyors kérgi tanulást feltételező modellje⁸ a tudás hubokat (kérgi asszociációs struktúrákat, csomópontokat) képzel el a kéreg által vezérelt (a hippocampuszt kihagyó vagy kismértékben érintő) tudáskonzolidáció hátterében. Amennyiben az új információ erősen kapcsolódik egy korábbi tapasztalathoz (vagyis ráépül egy meglévő hálózatra), amely tudás aktív állapotba kerül a tanulás során (emlékeztetés) és szenzomotoros (modalitás specifikus) reprezentációkat is tartalmaz (vagyis a schanki modell alapján konkrét, kontextuális), úgy a konzolidáció ember esetén hónapok (vagy évek) helyett pár nap (akár óra) alatt is végbemehet. A szenzomotoros aktivitás a meglévő tudás beágyazottságát, kontextusba emelését jelenti. Ebben az új modellben is a kontextuális hasonlóság az, ami meghatározza az új és régi helyzet hasonlóságát. A schanki elméletben ezt a MOP (a téma szerint megőrzött tudás, a *memória szerveződési csomag*) és a szín (vagyis *szcéna*, egy jelenet kontextusa) fogalma jelentette.

A sémák verifikációs szerepének hangsúlyozása is segít annak megértésében, hogyan lehet valami egyszerre általános és konkrét. Egy helyzet komplex tapasztalat-rendszert hív elő: ezek nemcsak saját emlékeink, hanem hallott, látott, olvasott történetek. A feladattól függ, milyen mértékben van szükségünk arra, hogy saját, egyedi tapasztalatot hívjunk elő (problémamegoldás, döntés esetén inkább az ekfória vagyis a jelen és múlt helyzet hasonlósága, nem a saját élmény jelleg a fontos). A *feeling of rightness* (FOR) élménye jelenik meg akkor, ha a felidézett tapasztalat relevánsnak, témába illőnek tűnik.⁹ Ilyenkor bátran, magabiztosan osztjuk meg társainkkal emlékeinket, vagy használjuk problémamegoldásra a tapasztalatot. Ennek hátterében a vmPFC (ventromediális prefrontális) kéreg aktivitása húzódik meg: a posterior területek aktivitása együtt jár a szubjektív, kontextusfüggő tudás aktiválásával (*schema instantiation*), ami a FOR növelésével a felidézett emlék

⁸ Hebscher–Wing–Ryan–Gilboa 2019.

⁹ Hebscher–Gilboa 2016.

relevanciáját határozza meg. A mi szempontunkból az a fontos ebben a kérdésben, hogy a felidézett tudás soha nem pontos, nem felel meg tökéletesen a jelen helyzetnek. A felidézett tapasztalat relevanciájáról az dönt, mennyiben érezzük hasonlóknak a mostani helyzethez, mennyiben egyeznek a kontextuális elemek, és hogy mennyiben tudjuk használni az adott esetben. Általános, mégis konkrét hasonlóság dönt abban, melyik meglévő tudáselemet érezzük relevánsnak egy helyzetben. A vmPFC úgy viselkedik, mint egy verifikációs kapcsoló: aktivitása jelzi a korábbi tudásunk relevanciáját (és gátolja a nem releváns információt). A tanulási helyzet és a meglévő tudás kongruenciája határozza meg a korábbi ismeretek használhatóságát, a sémaalapú tudás aktiválását.¹⁰ Inkongruens esetben aktívabb feldolgozásra, az aktuális jelenet mélyebb elemzésére van szükség.

Ezek az elméletek a meglévő tudás dinamikus felhasználását írják le. A meglévő tudás felhasználásának kulcsa a bejósolás (*predikció*).¹¹ Schank a tanulás jelentőségét a váratlan helyzetekben látja: akkor tanulunk, ha a meglévő tudásunk rossz előrejelzést adott. Ilyenkor kénytelenek vagyunk a korábbi tapasztalat átvizsgálására. Normál esetben az emlékeztetés szerepe abban van, hogy képesek legyünk megjósolni, mire számíthatunk az adott helyzetben. Ez történik olvasás esetén is, ahol a szöveg formája és tartalma egyaránt emlékeztető szereppel bír. Egy szöveg akkor válik érthetővé (és előrejelezhetővé, megjegyezhetővé), ha képesek vagyunk elképzelni az olvasottakat. Ebben az esetben is egy olyan konkrét mentális képről van szó, amely általánosságában (plauzibilis formában) jeleníti meg a leírt eseményt. A sémák történetmegértésben és -mesélésben játszott szerepét elemzi Mar, szakirodalmi összefoglaló tanulmányában.¹² Az idegtudományi eredmények összegzése számos kérdést vet fel egy jól működő modell számára, ám a meglévő tudás felhasználása a szereplők közötti viszonyok

¹⁰ Bonasia–Sekeres–Gilboa–Grady–Winocur–Moscovitch 2018.

¹¹ Vö. Bein–Reggev–Tomparry 2018.

¹² Mar 2004.

megértésében egyértelműen mutatja a tudás-struktúrák szerepét ezekben a folyamatokban.

Történetolvasás közben a befogadó bizonyítottan felépít egy úgynevezett mentális modellt, melyben – elsősorban a szereplőnek tulajdonított célok alapján – elképzei a téri viszonyokat, helyzeteket, és a szereplőket.¹³ Az értő olvasás kulcsa ezek szerint tehát a koherencia feltárása: ha az olvasó képes az egyes epizódok közötti oksági viszonyok feltárására, egy hierarchia felépítésére, úgy képes arra is, hogy kiemelve a lényegét, és megjósolja (vagy megértse) a szereplők viselkedését. Ebben az esetben a mentális modell koherens és egyértelmű. Az elképzelt konkrét (kontextus-specifikus), mégis általános kép rögzíti a viszonyokat, segíti az emlékezést is. Ebben segíti az olvasót az, ha Bartlett nyomán a kultúrájában ismerős történet típusokkal, szándékokkal találkozunk. De az is, ha felismeri az egyes kontextuális jegyek („sűrű, sötét erdőbe értek”) jelentését és jelentőségét. Ugyanakkor képesnek kell lennie arra is, hogy felfogja a szereplők céljait, motivációját – vagyis rendelkeznie kell az elmeolvasás képességével. Dore és munkatársainak szisztematikus szakirodalmi elemzése¹⁴ kiemelt szerepet tulajdonít a tudatelméleti képességeknek a történetek megértésében (akár hallás után, akár olvasva), különösen gyerekek esetében. Kérdés, hogy a mentalizáció képességét segíti-e, ha ismerős helyzetekkel találkoznak a gyerekek a történetekben vagy ha a szövegek fordulata, a szereplők céljai ismerősek a számukra?

4. Séma és szövegértés

A sémáknak a szövegértésre gyakorolt hatását szinte alig vizsgálják a tanulás és tanítás kutatói, jóllehet az iskolai elvárások teljesítésének egyik fő forrása a megtanulandó szöveg, s a lexikális ismeretek és tágabb értelemben a tudás megszerzésének módja az értő olvasás. Az aktív tanulás és tevékenység visszaszorulásával

¹³ Bower–Morrow 1990.

¹⁴ Dore–Amendum–Golinkoff–Hirsh-Pasek 2018.

az összefüggések megértésének még inkább meghatározói lettek az írott szövegek. Ezek tantárgyanként eltérő sémátípusokat alkalmaznak, ám ezek mégsem kerülnek a figyelem középpontjába. A szövegértés sémaelméleti megközelítésében a sémák a kognitív rendszernek olyan építőkövei, amelyeknek többféle funkciója van, azaz használjuk őket (1) a szenzoros adatok feldolgozási folyamatában, (2) az emlékezeti előhívásban, (3) a célok és részcélok szervezésében, (4) a feldolgozásnál a forrás hozzárendelésében, valamint (5) a feldolgozórendszer folyamatainak irányításában.¹⁵ Az olvasás olyan összetett folyamat, amely a megfelelő morfológiai, funkcionális, biológiai és kognitív fejlettség esetén a vizuális transzformációk közébeiktatásával és valamiféle kódváltással teszi lehetővé az információ feldolgozását. Vagyis az olvasás és annak szintje között nagy egyéni különbségek lehetnek, különösen az életkor szempontjából, hiszen a középiskolások és az egyetemisták kognitív fejlettségi szintje eltérő.

Az olvasás metakognitív elméletei szerint az értő olvasás feltétele három tényezőn alapul: 1. a rész és egész viszonyának osztályozáson és szakaszokra bontáson keresztül megalkotása; 2. az okozat összevetése és meghatározása; 3. ezekre épülve az összegzés, hipotézisalkotás, a predikció, a rész- és végkövetkeztetés.¹⁶ Ebben a megközelítésben az olvasás interaktív, a szövegértés konstruktív és komplex folyamat, azaz olyan, amely a szófelismerés, a jelentéshez való hozzáférés, a tudás- és ismeretaktíválás párhuzamos folyamataira épül úgy, hogy az integráció azonos idejű, következtetések és újraértelmezések sorából álló kialakuló számítások rendszere.¹⁷ A szövegek megértéséhez megfelelő olvasástechnika szükséges, és olyan egyéb tényezők is szerepet játszanak benne, mint a világra vonatkozó háttérismeretek, a feldolgozási erőfeszítést befolyásoló szövegértési nehézség, az olvashatósága, valamint a szövegértést befolyásoló képességek és készségek. Ez utóbbiak közé tartozik a háttértudás mozgósításának képessége, a szövegegész

¹⁵ Rumelhart 1977; Csépe 2014.

¹⁶ Csépe 2014: 341.

¹⁷ Csépe 2014; Nation–Angell 2006.

és a szövegegységek közötti összefüggés megértése, a beszédaktusok feltárásának készsége, az ismeretlen jelentésű szavak feldolgozására irányuló erőfeszítés, az emlékezeti rendszer idői és szerveződési tulajdonságai, a problémamegoldó képességek és készségek rendszere, a szövegkohézió eszköztárának és a diskurzus folyamatának követését lehetővé tevő kifejezések ismerete. A séma természetének, fejlődésének és a kognitív folyamatokban betöltött szerepének kutatása az elmúlt évtizedben számos olyan új eredményt hozott, amelynek ismerete befolyásolja a séma és szövegértés kapcsolatának megértését. Ezért a séma típusainak bemutatását megelőzően a legújabb kutatások eredményeit mutatjuk be, kiemelve ezek közül a fejezet szempontjából releváns eredményeket.

4.1. Sémátípusok és szövegértés

A sémák jellemzőit több szempontból elemezhetjük. Ezek közül a szövegértés és annak fejlesztése szempontjából semmiképpen nem elhanyagolható, hogy az egyes sémátípusok eltérően befolyásolhatják a szövegértést. A tartalom jellege szerint legalább négyféle sémát különböztet meg a szakirodalom. Ezek közül a sémátípusok közül kettő, a tartalmi és a kulturális séma, általában oly szervesen kapcsolódik, hogy a szakirodalmi utalások egy része azonosnak is tekinti.

- Formális sémák: a szöveg retorikai felépítését határozzák meg.
- Tartalmi sémák: az olvasott szöveg tartalmához kapcsolódnak.
- Kulturális sémák: a kulturális ismereteknek olyan általánosabb vonatkozásai alkotják, amelyeket egy kulturális közösség többsége jól ismer, és rendszeresen alkalmaz.
- Nyelvi sémák: a közlési szándék, a téma és a stílus határozza meg, ezeknek következményeként az alkalmazandó nyelvi formát is tartalmazó séma.

A *formális séma* „a különböző típusú szövegek formális, retorikai felépítésének háttérismeretére”¹⁸ utal. Ennek értelmében a formális séma olyan általános tudás, amely alapvetően a különböző műfajok által közvetített gondolkodási keretet határozza meg, s a szövegértéshez szinte nélkülözhetetlen annak ismerete. Richards és munkatársai ezzel kapcsolatban leszögezik,¹⁹ hogy itt a séma egy olyan nagyobb (makro-) struktúra alapja, amely a szöveg vagy a diskurzus szerveződését határozza meg. A különböző típusú szövegek és diskurzusok (pl. történetek, leírások, levelek, beszámolók, versek) esetében az alkalmazandó séma határozza meg, hogy milyen módon tudjuk majd összekapcsolni a témát, a nyelvi formát és a releváns információkat ahhoz, hogy ezek az értelmezést segítő egységet alkossanak. Leggyakoribb értelmezésként ez az alapstruktúra az, amelyet formális sémának tekinthetünk. A formális séma például a történetek értelmezése során ugyanazt a szerepet tölti be, azaz a felépítés ugyanazt a szabályt követi, azaz a történet az állapotokat leíró értelmezési keretben az epizódokban megjelenő események, történészek és a cselekvény integrációjából áll elő. Mindez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a történetek jellegzetes sémájának azonosak az összetevői, ezek alapesetben az idő, a hely, a szereplők, valamint a cselekményhez vezető epizódok sora. A séma itt az összetevőkre vonatkozik, a szerkezet viszont a különböző műfajok esetében eltérő lehet. Ebből az is következik, hogy az összetevők és a szerkezeti variációk külön és együttes ismeretének hiánya is szövegértési problémához vezethet.

A *tartalmi séma* nem csupán egy más típus, hanem ahogy nevéből is következik, más kognitív feldolgozási szintet ír le, azaz egy adott tudásterület tartalmára vonatkozik, s ezzel „a szöveg tartalmi területének háttérismereteire”²⁰ utal. Mélyebb ismeretekre épül, azaz a háttérismeret tényeket, adatokat, fogalmi ismereteket, információkat tartalmaz arról, hogy mi is történik, történhet általában egy adott témához tartozóan, az ehhez kapcsolódó történészeknek

¹⁸ Carrell–Eisterhold 1983: 79.

¹⁹ Richards–Platt–Platt 2000: 405.

²⁰ Carrell–Eisterhold 1983: 80.

pedig miként kell illeszkednie annak érdekében, hogy összefüggő egészet alkossanak. Egy ilyen séma tehát azokból az adott témához tartozó tipikus eseményekből és jellemzőkből áll, amelyek laza, az adott közlésnek megfelelően felhasználható halmazt alkotnak. Például az étterembe járás mint téma tartalmi séma számos összetevőből (szolgáltatások, menük, ételrendelés, fizetés stb.) áll, s ezek változatait a történet, a narratíva különböző szerkezeti variációi hordozzák. Ugyanakkor a szövegértés szempontjából fontos szem előtt tartanunk azt a módosító változót, hogy a tartalmi sémák kultúraspecifikusak is lehetnek. Ebből következik az a felfogás, amely szerint a kulturális séma nem más, mint tartalmi séma. Ez azonban nem feltétlenül így van.

A kulturális séma meghatározásának egyik legsikeresebb változata Richards és munkatársainak megfogalmazása,²¹ amely szerint a sémátípust meghatározó kultúra „egy adott társadalom tagjainak meggyőződéseit, attitűdjeit, szokásait, viselkedéseit, társadalmi szokásait” s még számos további összetevőjét foglalja magában, a séma pedig ezek összessége. A kulturális ismereteknek egy adott közösség közös tapasztalataiból, értékeiből és attitűdjeiből fakadó, úgynevezett szociokulturális jelentése van. Ezek érvényesülése alapvetően a séma működéséből következik, s ezt már a korai tanulmányok²² is kimutatták. A séma szerepe abban nyilvánul meg, hogy a szöveg által feltételezett implicit kulturális ismeretek az olvasó saját kulturális háttérismereteivel lépnek kölcsönhatásba, s ennek eredménye akkor pozitív, ha a kettő illeszkedik, erősíti egymást. Ebből következik az, hogy az olvasó kultúrájához illeszkedő szövegek könnyebben olvashatók és érthetőek, mint azok, amelyek kevésbé ismert vagy távoli kultúrák implicit ismeretére támaszkodnak.

A nyelvi séma a szókincs és a nyelvtan ismeretére utal. Alapvető szerepet játszik a szöveg átfogó megértésében. Eskey úgy véli, hogy „a jó olvasók a dekódolók és a szövegek értelmezői is, dekódolási képességeik egyre automatizáltabbak, de nem kevésbé fontosak

²¹ Richards – Platt – Platt 2000: 117.

²² Johnson 1981; Carrell 1983.

az olvasási képességük fejlődésével²³. Ez azért van, mert „a nyelv a fő probléma a második nyelv olvasásában, és hogy még a művelt értelem-kitalálás sem helyettesítheti a pontos dekódolást”²⁴. Más szavakkal, bármely szöveg sikeres megértése lehetetlen hatékony dekódolási képességek nélkül.

4.2. Szövegértési sémák és pedagógia

Pedagógiai szempontból a legnagyobb érdeklődést élvező szempont az, hogy az olvasó meglévő sémái miként aktiválhatók, illetve ezeknek a sémáknak a tartalmi elemei alapvető olvasandó témához kapcsolódó alapvető információkkal rendelkeznek-e.²⁵ Itt a kérdés elsősorban az, hogy milyen szövegértési stratégiák esetében szükséges a sémák hatását figyelembe venni az olvasást megelőzően, az olvasás közben és után, azaz mindvégig az olvasási és szövegértési folyamat során. Az olvasás során a szövegértelmezést az olvasó és a szöveg interakciója is befolyásolja, s mindez alapvető szerepet játszhat a séma aktiválásában. Az aktivált séma a szöveg jobb megértését és értelmezését támogatja.²⁶

A háttértudásnak a szövegértésben betöltött szerepe meglehetősen jól dokumentált, ám arra sokkal kevesebb példát találunk a pedagógiai indíttatású kutatásokban, hogy miként befolyásolják azt a kulturális ismeretek, s ezek hiánya miként kompenzálható. Úgy tűnik, hogy az erre vonatkozó ismeretek elsősorban pedagógiai ajánlásokból vagy személyes tapasztalatokból fakadnak, a tudományos elemzések ritkák.²⁷ Az elsősorban a szövegértés metakognitív stratégiáinak vizsgálatára irányuló kutatások térnyerése mellett alig találkozni olyan tanulmányokkal, amelyek bármelyik sémátípus hatását vizsgálták volna. Csupán néhány

²³ Eskey 1988: 94.

²⁴ Eskey 1988: 97.

²⁵ Ajideh 2003; Brown 2001.

²⁶ Grabe–Stoller 2011.

²⁷ Karakaş 2005; Erten–Karakaş 2007; Erten–Razi 2009.

olyan tudományos igényű vizsgálat ismert, amely azt kívánta feltárni, hogy a kulturális séma befolyásolja-e a szöveg értését, és ami még fontosabb, hogy melyek lehetnek azok a támogató tevékenységek, amelyek kompenzálhatják a kulturális ismeretek hiányát. A tanulmány célja az volt, hogy hozzájáruljon e kérdések megértéséhez, s ehhez a kulturális sémának a szövegértésre gyakorolt hatását, egész pontosan a kulturális familiaritás befolyását vizsgálták.²⁸ Abból indultak ki, hogy az idegen nyelvű szövegeknél a formálisnál szűkebb, azaz a kulturális séma akadályozza a megértést, s ennek támogatása többféle is lehet. Irwin Shaw 1939-ben megjelent sikeres (*The Girls in Their Summer Dresses*) novelláját választották ki, amelynek története egyszerű (egy párról szól, akik egy felszabadult vasárnapot kívánnak eltölteni New Yorkban), ám megértése a helyszín kulturális ismeretét igényli. A kutatók a novella alaptörténetét megtartva olyan illesztett (nativizált) szöveget alakítottak ki, amelyek az olvasó számára ismert környezethez kapcsolhatók (helyszínek, ételek stb.). Az emlékezeti felidézési teljesítményt mérő utótesztek azt igazolták, hogy a kulturálisan ismerőssé alakított szöveg magasabb szövegértési teljesítménnyel jár. Ezenkívül a különböző csoportok eltérő módon értelmezhetik ugyanazokat a szövegeket, amint arra Steffensen és munkatársainak tanulmánya²⁹ is felhívja figyelmet. Fontos, hogy érzékeljük a kulturális különbségeket, különösen a célkultúra vonatkozásában, és ilyen kulturális tudatosság nélkül nem biztos, hogy hatékony és teljes megértés valósul meg.

Összefoglalva elmondható, hogy a szövegértést négy eltérő, általános és specifikus tulajdonságokkal jellemezhető séma határozza meg. Ezt mutatja be az 1. táblázat.

²⁸ Erten–Razi 2009.

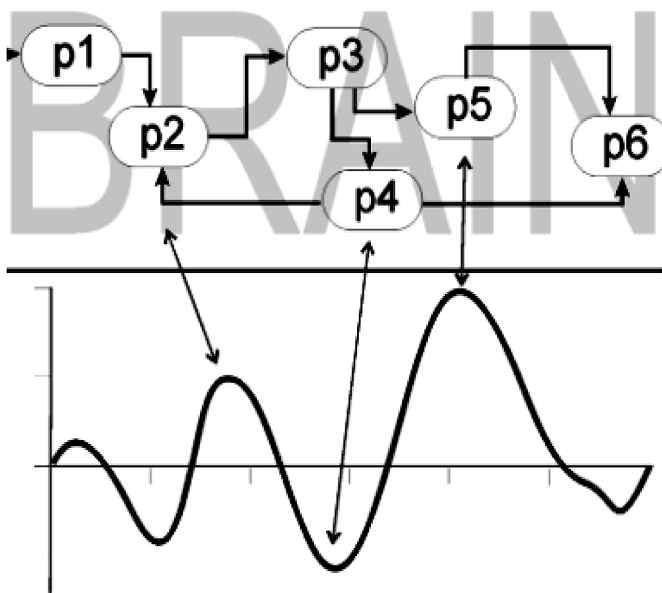
²⁹ Steffensen–Joag–Dev–Anderson 1979.

1. táblázat. A szövegértést befolyásoló sémák jellemzői

	Formális séma	Tartalmi séma	Kulturális séma	Nyelvi séma
A SÉMA JELLEMZŐI	retorikai szerkezet szöveg- és diskurzuszerveződés	konceptuális tudás, ez a kognitív sémák alaprendszere	adott közösség hit-, attitűd-, szokás-, elvárás- és viselkedérendszere	kanonikus mondat-szerkezetek
	topik + proposíció + más információ összekapcsolása	tematikus forgatókönyvek	implicit interakciók	szótár
	eltérő struktúrák jellemzik	események, entitások (nyílt végű alkalmazás)	familiaritás hatás	nyelvtani szabályok
	a szöveg vagy diskurzus típusa határozza meg (történet, leírás, levél, riport, vers)	kultúraspecifikus jellemzők	kulturális távolság szerinti változatok	szerkezetben rejtett értelmezési eltérések
PROBLÉMA	a kanonikus struktúra ismeretének hiánya szövegértési problémához vezet(het)	a kulturális séma egyszerű tartalmi sémaként való azonosítása	a célkultúra ismerete nélkül nincs vagy részleges a szövegértés	a séma a nyelvi fejlettség szintjéhez kötött, hiányzó sémák nehezítik, vagy ellehetetlenítik a szövegértést

5. Szövegértési sémák – idegtudományi nézőpont

A kognitív idegtudomány figyelme az utóbbi időkben fordult a sémák felé, jóllehet a jelentésfeldolgozás elektrofiziológiai vizsgálatai több évtizede feszegetik a nyelvészeti értelemben vett szemantikai és a világról való tudás, azaz a mentális reprezentáció és konceptuális tudás feldolgozási hasonlóságait. Legalábbis agykutatói szempontból. A szó- és mondatszintű jelentés elektrofiziológiai vizsgálatának kezdeteitől a verbális és nem-verbális narratíva idegtudományi kutatásáig négy évtized telt el. A módszer lényege, hogy egy adott inger megjelenésekor számos feldolgozási folyamat indul el, s ezek az ingerhez, pontosabban az eseményhez (kép, hang, szó, mondat, szöveg stb.) szinkronizált választ, pontosabban válaszgyűttest váltanak ki. Az esemény fizikai jellemzői és a feldolgozás kognitív szakaszai (nyelvi ingereknél jelentés, nyelvtani forma, szerkezet stb.) egymást követő válaszokat (az agy által produkált jelek) generálnak. A fázisban azonos válaszok átlagolás után egymást követő hullámként (komponensek) alkotják az úgynevezett eseményhez kötött agyi potenciált (EKP). Az 1. ábra a feldolgozás egyes lépéseinek (p1–p6) és a meghatározó feldolgozási lépésekhez köthető EKP-komponenseknek a sematikus rajza. Bár idői skála nincs rajta, érdemes tudni, hogy a feldolgozás igen gyors, azaz egy másodpercen belüli. Az EKP-módszereket alkalmazó szakma a komponenseket az elektródákon mért elektromos feszültség (μV) polaritása (P pozitív, N negatív) és sorrendje (1, 2, 3, stb) vagy a legnagyobb amplitúdó időpontja szerint jelöli. A módszernek a nyelvi feldolgozás idegtudományi kutatásaiban való elterjedésével nyelvészek generációi számára váltak ismertté ezek a komponensek, elsőként az N400.

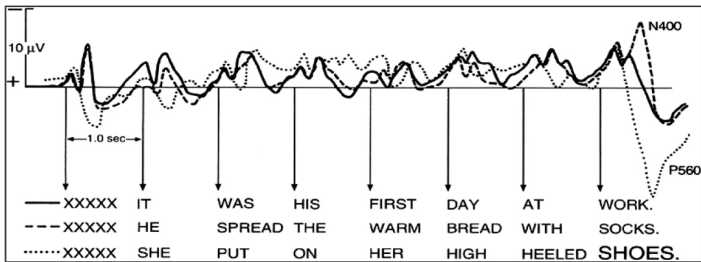
1. ábra. Az ingerek (események) agyi feldolgozási lépései (p1–p6) és a meghatározó feldolgozási szakaszokhoz (p2, p4, p5) kötött EKP-válaszok. A rajz sematikus ábrázolás, a feltüntetett idői intervallum egy másodperc (1000 ms)

5.1. N400 – A szemantikától a jelentésfeldolgozás gazdag világáig

A Kutas–Hillyard-publikációt³⁰ követő évtizedekben egyre többet tudtunk meg arról, hogy a mentális lexikon modellje miként tudja bejósolni a feldolgozás feltételezett törvényszerűségeit, a szemantikai feldolgozás interakcióit, a szintaxis és a morfológiai feldolgozás folyamatait. Az első kutatás³¹ eredményei egyszerű, s a kutatási terület jövőjét tekintve ígéretes képet mutatnak.

³⁰ Kutas–Hillyard 1980.

³¹ Kutas–Hillyard 1980.

2. ábra. Eseményhez kötött agyi válaszokat kiváltó szabályos (folyamatos vonal), valamint a szemantikát (szaggatott vonal) és szintaktikát (pontozott vonal) sértő mondatvégi szavakat alkalmazó mondatok (Kutas–Hillyard 1980, az első szerző engedélyével).

Figyeljük meg, hogy minden egyes szó feldolgozását, még a funkciószavakét is, jellegzetes hullámmintázat kíséri. A jelentésintegrációt meghatározó utolsó szó a szemantikai eltérés estén N400-at, a szintaktikainál P600-at vált ki.

A kétnyelvűség-kutatások gyakran felmerülő kérdését, azaz a nyelvi formák laza vagy szorosabb megfelelését, itt is felvethetjük, mégpedig egy gondolat kísérlet formájában. Képzelnék el, hogy ezt a mondatot az angol nyelvet eltérő szinten beszélő résztvevőkkel vizsgáljuk. Várhatjuk-e, hogy mindenkinél P600-at vált ki a magassarkú cipő (angolban többes szám) számunkra érthető, ám az angolban nem létező kifejezése? A kérdés ezért, hogy mindenki számára a szerkezeti anomáliát jelez-e az agyi válasz, vagy csak a magasabb szintű tudással rendelkezőknél. Feltételezhetjük, hogy sokakat nem zavar majd, hogy a standard angol kifejezés (high heels) helyett a könnyen érthető, ám nem szabályos kifejezés (high heeled shoes) szerepel. Mi több, a magyar nyelv megengedi, hogy magassarkút vagy magassarkú cipőt húzzunk fel. Bár ez a kis kitérő még messze van a sémától, azt jelzi, hogy a kulturális interferenciának szerepe lehet a szövegértésben. Valójában az látszik, hogy a szöveg realitása sokféle lehet, és ez igaz a jelentésre.

Az N400 kutatások a kétezres években sokféle irányban indultak el. A feldolgozást kísérő agyi válaszok azt mutatták, hogy szemantikai értelemben tökéletes mondatok egyes szavai nagy amplitúdójú N400-at váltanak ki. Az érdeklődő olvasó az N400

kutatások első három évtizedéről nagyszerű áttekintést kaphat Marta Kutas és Kara Federmeier publikációjából.³² Az N400-kiváltó ingertípusok lenyűgöző skáláját mutatják be a szerzők, beleértve az írott és kimondott szavakat, álszavakat, rajzokat, fotókat, videókat, arcokat, tárgyakat, jeleket, zenei és matematikai szimbólumokat. Sok évtized után nyilvánvaló, hogy az N400 mint függő változó hatékony mutató a nyelvfeldolgozás szinte minden aspektusának vizsgálatában. A sémák szerepének szempontjából kiemelkednek az N400 vizsgálatok a szemantikus memória vizsgálatában. Követhetővé válik, hogy a neurokognitív rendszer dinamikus és rugalmas működése miként épít az alulról felfelé (bottom up) és felülről lefelé (top down) ható információkra, a jelentésért folytatott versengésben részt vevő folyamatoknak mi a valódi nyelvi realitása.

5.2. N400 – A szemantikától a sémáig

Az N400-kutatások harmadik évtizede valódi fellendülést hozott, s a vizsgálatok a korábbiaknál sokkal gazdagabb, nem nyelvészeti összefüggésekre terjedtek ki. Sitnikova és munkatársainak vizsgálatában³³ a kongruenciaeffektusok feltárása volt úgy, hogy az adott történetet képsorokkal, tárgyak fényképeit alkalmazó vizuális jelenetekben (pl. tekerics vécépapír a labda helyett egy futballjátékban) mutatták be. Ezenkívül mindennapi eseményekről (hétköznapi forgatókönyvek) készült videofelvételek bemutatásával is követték az össze nem illő (inkongruens) tárgyakra adott válaszokat (pl. borotválkozási jelenetben borotvaként használt sodrófa, térsztagyúrás-hoz használt vasaló stb.). Az alkalmazott helyzetekben bemutatott tárgyakkal, eseményekkel kiváltott N400-effektusok morfológiája

³² Kutas–Federmeier 2011.

³³ Sitnikova–Holcomb–Kiyonaga–Kuperberg 2008.

és idői lefutása hasonlított ugyan az úgynevezett lexiko-szemantikai N400-ra, a válaszok topográfiája bizonyos mértékben eltért, azaz a válaszok maximuma frontálisabb volt, mint a szövegek esetében. Bár a Sitnikova csoport által végzett kutatások³⁴ eredményeinek értelmezésénél megfogalmazódott az a magyarázat, hogy a feltárt különbség a képek és a nyelvi ingerek specifikus feldolgozásához köthető, egy másik kutatócsoport eredményei ezt nem igazolták.³⁵ Ez utóbbi vizsgálatban a résztvevők olyan mondatokat hallgattak, amelyekben egy kritikus szó, egy véletlenül ábrázolt tárgy vagy mindkettő szerepelt, kongruens és inkongruens kontextusban egyaránt. Különbséget az N400 semmilyen mutatójában nem találtak, s ez ellentmond a jelentésalkotás bármely olyan modelljének, amely a nyelvi információkat másként kezeli, mint a nem nyelviakat (tárgyak, jelenetek). Sőt, a nyelvi ingereket alkalmazó új kutatások azt is jelezték, hogy az egyes kísérleti helyzetekben kiváltott N400-ra sokféle tényező hat, beleértve a közös fizikai jellemzőket (pl. érme és a gomb³⁶) s az érzelmi valenciát.³⁷ Ezzel az N400 kiszabadul a „nyelvi feldolgozás jelzője”, illetve a „szemantikai sértés korrelátuma” skatulyából, s az új értelmezésben a jelentésfeldolgozás tágabb értelemben vett mutatójává válik. Mindez lerombolja azokat az akadályokat, amelybe a nem angol nyelvet kutatók az N400 „indokolatlan” megjelenése miatt ütköztünk. A sokféle helyzetben eltérő topográfiával megjelenő N400 azt a kérdést is felveti, hogy csupán arról van-e szó, hogy a jelentésfeldolgozást tágabb értelemben kell felfognunk, vagy arról, hogy a mentális konstrukció és hozzáférés során a feldolgozás ugyanarra az agyi hálózatra támaszkodik-e. S a modellalkotásnak ez az a pontja, amikor el kell szakadnunk az N400-tól, s egy tágabb kognitív és idegtudományi keretben kell gondolkodnunk. Ennek egy lehetséges példája a séma szempontú megközelítés.

³⁴ Sitnikova–Holcomb–Kiyonaga–Kuperberg 2008.

³⁵ Willems–Ozyurek–Hagoort 2008.

³⁶ Lásd Kellenbach–Wijer–Mulder 2000.

³⁷ Schirmer–Kotz 2003.

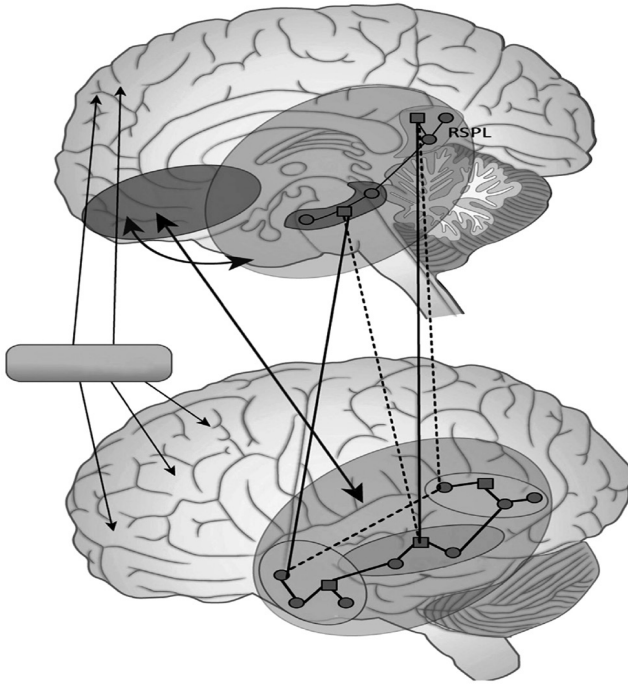
5.3. A sémák lehetséges agykérgi hálózata

Az idegtudományi módszerek igen érzékenyek, ezért nem mindegy, hogy a feldolgozási folyamatok szempontjából komponenseire tudjuk-e bontani a meghatározó folyamatokat. A sémák esetében minimálisan figyelembe kell vennünk a sémák konstrukcióját és a létező sémák aktiválását. Feltehető ugyanis, hogy a sémák aktiválása más vagy részben más agyi hálózaton működik. Tudjuk, hogy a sémák olyan fölérendelt tudásstruktúrák, amelyek sok tapasztalattól kivont közös jellemzőkből (vonás, funkció stb.) épülnek fel, és hatással vannak az események észlelésére, értelmezésére és az emlékezésre. Aktivált sablonok modulálják a korai perceptuális feldolgozást, s befolyásolhatják az emlékezeti feldolgozást, segíthetik vagy torzíthatják a kódolást, s hatással lehetnek az emlékezeti konstrukcióra.

A legújabb kutatások szerint³⁸ eltérő neurobiológiai folyamatok állnak a sémához kapcsolódó tanulás mögött. A ventromediális prefrontális kéreg (vmPFC), a hippocampusz, a szögletes tekervény (gyrus angularis, AG) és az unimodális asszociatív kéregterületek közötti kölcsönhatások támogatják a kontextus szempontjából releváns sémák példányosítását és részvételét az emlékezeti folyamatokban. A vmPFC és a hippocampusz versenyezhet vagy szinkronizáltan működhet ebben a folyamatban. A biológiai cél a sémával kapcsolatos tanulás optimalizálása úgy, hogy a séma-memória sajátos működése érvényesüljön.

Amint a 3. ábrán látható, a séma konstrukciójában és a séma aktiválásában nem teljesen ugyanazok a hálózatok vesznek részt. Az ábra felső paneljében a séma konstrukciójában részt vevő területek láthatók, lényeges eltérésként az alsó panellel (a séma aktiválása) történő összehasonlításban az látszik, hogy a konstrukcióban a ventromediális prefrontális kéregnek (vmPFC) van jelentős szerepe, s a séma az emlékezés során a hátsó (RSPL) és temporális (halántéklebény) területeket magában foglaló, kiterjedt hálózatra (az alsó panelben a funkcionális láncot alkotó területek láthatók) támaszkodik.

³⁸ Áttekintésként lásd Gilboa–Marlatte 2017.

3. ábra. Az emlékezeti sémák hipotetikus modellje
 Gilboa–Marlatte 2017 alapján. Magyarázat a szövegben.

5. Összefoglalás

A pszichológia sémakonceptiójának háttérében az a felismerés áll, hogy a személyek automatikusan törekszenek arra, hogy felfedezzék az ismerőst, a jelentéssel bírót az észlelt információban. Ennek eredményeként valósul meg az új információ szelekciója, súlyozása, s ennek köszönhető a felidézés során megjelenő torzítás is. A sémamodellek elsődleges dinamikáját az adja, hogy az egyén aktuális célja (és az ebből következő egyedi fókusz) befolyásolja

a szelekció folyamatát. Az első nagy hatású elméletet³⁹ követően formálódó újabb elméletek fő kérdése a tapasztalat szerveződési formájának kifejtésére összpontosítanak. Az egyik fő kérdés az, hogy kapcsolódnak össze a hasonló élmények, és mitől függ az, hogy egy helyzetben melyik az, amely korábbi élményeink közül felidéződik, s irányítja a kódolás folyamatát. A sémák, amelyeknek több típusát különböztetjük meg, befolyásolják a szövegértést, ezért az olvasástanulásnak, -tanításnak is érdemes ezekre figyelnie. Történetolvasás közben a befogadó bizonyítottan felépít egy úgynevezett mentális modellt, melyben a főként a szereplőknek tulajdonított célok alapján elképzei a téri viszonyokat, helyzeteket és magukat a szereplőket. A séma szerepét értékelve egyértelmű, hogy az értő olvasás kulcsa a koherencia feltárása, azaz az oksági viszonyok felismerése, a történet-hierarchia felépítése, s ebben a lényeg kiemelése, a szereplők viselkedésének megértése vagy elővetelezése. A séma a szövegértés során érvényesülő kognitív folyamatok versengésében is meghatározó szerepet játszik, illetve játszhat.

A séma szerveződésének, mechanizmusainak megismerése multidiszciplináris téma, hiszen a sémának a jelentésért folytatott versengésen túl a szövegértésben, s a világ értelmezésében is jelentős szerepe van. Jelentősebb, mint amit eddig gondoltunk róla.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítéséhez a kutatási támogatást az NKFIH OTKA K 119365 számú pályázata biztosította (témavezető az első szerző).

³⁹ Bartlett 1932.

Irodalom

- Anderson, Richard C. – Pearson, David P. 1984. A schema-theoretic view of basic processes in reading. In Pearson, David P. (ed.): *Handbook of Reading Research*. New York: Longman. 255–291.
- Ajideh, Parviz 2003. Schema theory-based pre-reading tasks: A neglected essential in the ESL reading class. *The Reading Matrix* (3): 1–14.
- Bartlett, Frederic Charles 1932. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. London: New Psychological Linguistics. Shanghai: Shanghai Foreign Education Publication.
- Bartlett, Frederic Charles 1985. *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bein, Oded – Reggev, Niv – Tompary, Alexa 2018. Working with Schemas, Predicting with Schemas. *Journal of Neuroscience* (38): 1608–1610.
- Bonasia, Kyra – Sekeres, Melanie J. – Gilboa, Asaf – Grady, Cheryl L. – Winocur, Gordon – Moscovitch, Morris 2018. Prior Knowledge Modulates the Neural Substrates of Encoding and Retrieving Naturalistic Events at Short and Long Delays. *Neurobiology of Learning and Memory* (153): 26–39.
- Bower, Gordon H. – Morrow, Daniel G. 1990. Mental Models in Narrative Comprehension. *Science* (247): 44–48.
- Brown, H. Douglas 2001. *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. New York: Longman.
- Carrell, Patricia 1983. Three components of background knowledge in reading comprehension. *Language Learning* (33): 187–207.
- Carrell, Patricia L. – Eisterhold, Joan C. 1983. Schema theory and ESL reading pedagogy. *TESOL Quarterly* (18): 553–573.
- Csépe Valéria 2014. Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk): *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–370.
- Dore, Rebecca A. – Amendum, Steven J. – Golinkoff, Roberta Michnick – Hirsh-Pasek, Kathy 2018. Theory of Mind: A Hidden Factor in Reading Comprehension? *Educational Psychology Review* 30 (3): 1067–1089.
- Erten, Ismail H. – Karakaş, Müge 2007. Understanding the divergent influences of reading activities on the comprehension of short stories. *The Reading Matrix* (7): 113–133.

- Erten, Ismail H. – Razi Salim 2009. The effects of cultural familiarity on reading comprehension. *Reading in a Foreign Language* (21): 60–77.
- Eskey, David. E. 1988. *Holding in the Bottom: An Interactive Approach to the Language Problems of Second Language Readers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ghosh, Vanessa E. – Gilboa, Asaf 2014. What Is a Memory Schema? A Historical Perspective on Current Neuroscience Literature. *Neuropsychologia* (53): 104–114.
- Gilboa, Asaf – Marlatte, Hannah 2017. Neurobiology of Schemas and Schema-Mediated Memory. *Trends in Cognitive Sciences* (21): 618–631.
- Grabe, William P. – Stoller, Fredricka L. 2011. *Teaching and Researching: Reading*. London: Routledge
- Hebescher, Melissa – Gilboa, Asaf 2016. A Boost of Confidence: The Role of the Ventromedial Prefrontal Cortex in Memory, Decision-Making, and Schemas. *Neuropsychologia* (90): 46–58.
- Hebescher, Melissa – Wing, Erik – Ryan, Jennifer – Gilboa, Asaf 2019. Rapid Cortical Plasticity Supports Long-Term Memory Formation. *Trends in Cognitive Sciences* 23 (12): 989–1002.
- Holland, Dorothy – Cole, Michael 1995. Between discourse and schema: Reformulating a cultural-historical approach to culture and mind. *Anthropology and Education Quarterly* 26 (4): 475–490.
- Hudson, Thom 1982. The effects of induced schemata on the „short circuit” in L2 reading: non-decoding factors in L2 reading performance. *Language Learning* 32 (1): 1–31.
- Johnson, Patricia 1981. Effects on reading comprehension of language complexity and cultural background of a text. *TESOL Quarterly* (15): 169–181.
- Karakaş, Müge 2005. The effects of pre-reading activities on ELT trainee teachers’ comprehension of short stories. *Journal of Theory and Practice in Education* (1): 25–35.
- Kellenbach, Marion L. – Wijers, Albertus A. – Mulder, Gijsbertus 2000. Visual semantic features are activated during the processing of concrete words: event-related potential evidence for perceptual semantic priming. *Cognitive Brain Research* (10): 67–75.
- Kutas, Marta – Hillyard, Steven A. 1980. Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic incongruity. *Science* (207): 203–205.

- Kutas, Marta – Federmeier, Kara D. 2011. Thirty Years and Counting: Finding Meaning in the N400 Component of the Event-Related Brain Potential (ERP). *Annual Review of Psychology* (62): 621–647.
- Mar, Raymond A. 2004. The Neuropsychology of Narrative: Story Comprehension, Story Production and Their Interrelation. *Neuropsychologia* (42): 1414–1434.
- Nation, Kate – Angell, Philip 2006. Learning to read and learning to comprehend. *London Review of Education* (4): 77–87.
- Pearson, David P. (ed.) 1984. *Handbook of Reading Research*. Volume III. White Plains, New York: Longman.
- Richards, Jack C. – Platt, John T. – Platt, Heidi 2000. *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. London: Routledge
- Rumelhart, David – Ortony, Andrew 1977. The Representation of Knowledge in Memory. In Anderson, Richard C. – Spiro, Rand J. – Montague, William E. (Eds.): *Schooling and the acquisition of knowledge*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates. 95–132.
- Rumelhart, David 1980. Schemata: the building blocks of cognition. In Spiro, Rand J. – Bruce, Bertram C. – Brewer, Williams F. (eds.): *Theoretical issues in reading comprehension*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates. 33–49.
- Schank, Roger C. 1999. *Dynamic Memory Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schank, Roger C. 2004. *Dinamikus emlékezet: A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Budapest: Vince Kiadó.
- Schirmer, Anett – Kotz, Anja 2003. ERP Evidence for a Sex-Specific Stroop Effect in Emotional Speech. *Journal of Cognitive Neuroscience* (15): 1135–1148.
- Sitnikova, Tamara – Holcomb, Philip J. – Kiyonaga, Kristi A. – Kuperberg, Gina 2008. Two neurocognitive mechanisms of semantic integration during the comprehension of visual real-world events. *Journal of Cognitive Neuroscience* (20): 1–21.
- Steffensen, Margaret S. – Joag-Dev, C. – Anderson, Richard. C. 1979. A cross-cultural perspective on reading comprehension. *Reading Research Quarterly* (15): 10–29.
- Willems, Roel M. – Özyürek, Asli – Hagoort, Peter 2008. Seeing and hearing meaning: ERP and fMRI evidence of word versus picture integration into a sentence context. *Journal of Cognitive Neuroscience* (20): 1235–1249.

Az olvasási, szövegértési folyamat szemkamerás vizsgálata az olvasástanítás szempontjából

1. Bevezető

Az olvasás és szövegértés tudományterülete az inter- és multidiszciplinának minden sajátosságát magán hordozza. Az elmúlt fél évszázadban az olvasáskutatás tudományok közötti, azok határmezsgyéjén álló, de még inkább több tudományterülethez is kötődő, velük szerves egységben fejlődő diszciplínává vált. Ennek megfelelően azt tapasztaljuk, hogy vizsgálati módszerei, terminológiai kérdései, eredményei és azok felhasználási, alkalmazási területei széles körben, sokszor egymástól igen távol álló tudományterületekhez kapcsolódnak. Nehéz lenne felsorolni ezeket a tudományokat, számos olyan terület van, amely a maga szempontjából, módszereivel kérdezi és vizsgálja az olvasást. Ha csak a legfontosabbak közül néhányat, a pszichológiát, nyelvészetet, irodalomtudományt, neveléstudományt, könyvtártudományt, szociológiát, teológiát, filozófiát, neurológiát nevezünk meg, könnyű belátnunk, mennyire sokféle kérdésre adott választ kaphatunk a különböző tudományterületek sajátos nézőpontjaiból.

Az olvasáskutatás sokszínűségéhez tartozik a tudományterületek számának növekedése is világszerte. A tudomány által szerzett tudás mennyisége egyre nagyobb mértékben gyarapszik, ennek következménye, hogy egy kutató vagy kutatócsoport számára is csak egyre kisebb terület válik beláthatóvá, követhetővé, művelhetővé. Az olvasás kutatásának eredményei kapcsán ezért is említhetjük az egyre erősebb mértékű specifikációt, részterületesedést, ennek következtében pedig az egyes területek egymástól egyre inkább

távolodó jellegét. Ha csak a *szövegértés* szóösszetételére fókuszálunk, gondoljunk csak bele, mennyit változott, gyarapodott mind a két elemről, a *szövegről* és a *megértésről* a tudásunk az elmúlt évtizedekben.

A tudományok nézőpontjából szemlélve az olvasáskutatást, azt is elmondhatjuk, hogy a felhalmozott eredmények növekedésével egyre nagyobb kihívás azok rendszerezése, gyakorlatba ültetése, alkalmazása a különféle területeken. Jó példa ez utóbbira az oktatási rendszer és olvasáskutatás összefüggésében a felhasználhatóság szempontjából új, korszerű eredmények beépítése a tanítási, tantermi gyakorlatba. Úgy is fogalmazhatnánk, nagy kihívást jelent, hogy a tudomány eredményei közül melyek, milyen rendszerezésben, miként juthatnak el a leginkább adekvát formában az osztálytermi gyakorlatba. Azért is fontos ezt figyelembe vennünk mind ezeket, mert az oktatási rendszer sikerességének szempontjából nagyon fontos tényező a reziliencia, a változó körülményekhez igazodás képessége, ezzel együtt pedig a naprakészség, korszerűség.

Mostani dolgozatunkban elsőként az olvasás és szövegértés fogalmának területspecifikus jellemzőivel foglalkozunk az oktatási rendszerben, az itt alkalmazott definíciók alkotásának problematikájával. Ezt követően a gyors ütemben fejlődő szemkamerás (szemmozgáskövető, eye-tracking) vizsgálatokról szólunk, végül, összegzésként pedig megemlítünk néhány olyan eredményt, amelyekkel ez a vizsgálati terület hozzájárulhat az olvasás-szövegértés tanításának sikeresebbé tételéhez.

2. Az olvasás definíciói, olvasás, szövegértés az iskolarendszerben

Az iskolarendszerben, az olvasástanítási rendszer és módszerek megítélésében a második világháborút követő időszak után a 80-as években következett be a legjelentősebb változás, nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy az Egyesült Államokban a pszichológiát egyre inkább érdekelni kezdte az olvasás folyamata,

elsajátítása.¹ Később ez a tendencia a világ több részén, hazánkban is meghonosodott és megerősödött, a kétezres évek elejére pedig általánosan elfogadottá vált, hogy az olvasáskutatás nem a pedagógusképzés belügye. Az olvasástanítás jellemzően nem maradt az óvo- és tanítóképzés felségterületein, hanem az egyetemeken is mindinkább kutatott területté vált.²

A kognitív pszichológia és kommunikációelmélet nagyléptékű fejlődése és a nyelvészet szövegre vonatkozó kutatásainak jelentős előrelépése az iskolarendszerben, tantervekben és a neveléstudományban is éreztette hatását. A kétezres évek elején indultak a PIRLS és PISA nemzetközi, rendszer szintű felmérések, nem kis mértékben ennek a két felmérésnek köszönhetjük valójában, hogy világszerte elterjedt a meggyőződés az olvasás-szövegértés kiemelkedő fontosságáról a mindennapi életben és az iskolarendszerben egyaránt. A 80-as évek előtt az olvasás fogalma elsősorban arra a jellemzőjére utalt az iskolarendszerben, hogy az írás a beszéd grafikusra kódolt változata, az elsajátításához elsősorban a fonéma-graféma megfeleltetési rendszer készségszintű ismeretére van szükség, ezután pedig az összeolvasás, a folyékonyság fejlesztésével befejeződik az olvasástanítás, nagyjából az alsó iskolafok, nálunk az alsó tagozat, a negyedik osztály végére.³

Az oktatási rendszerekben megjelenő olvasásfogalom a különböző országok esetében eltérő távolságra van a tudományos értelemben korszerűnek nevezhető szemlélethez, tudáshoz, definíciókhoz. Azt, hogy miként értelmezzük a mindennapi életben, beleértve az iskolai önálló tanuláshoz szükséges olvasási képességet, elsősorban a nemzetközi felmérések tartalmi kereteiből tudjuk meg. Ennek több oka is van. Egyik, hogy a világ több részéről összegyűlt kutatók, olvasással foglalkozó szakemberek határozzák meg ezeket, akik a felmérések periódusához igazodva rendszeresen felülvizsgálják, alakítják a definíciókat. Más okot találhatunk még a tartalmi keretek műfaji, tartalmi, formai jellegzetességeiben;

¹ Block et al. 2002.

² Venezy 2013; Pearson 2011.

³ Adamikné 2006; Steklács 2018a, 2018b.

ezek meghatározása gyakorlat központú, pontosan meg kell neveznie, hogy mit és miért mér az adott felmérés. A következőkben a PIRLS és a PISA legfontosabb meghatározásaira szorítkozva mutatjuk be az olvasás-szövegértés legfontosabb, oktatási rendszerben meghonosodó definícióinak jellemző elemeit.

A PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) ötévente méri fel a 4. osztályos tanulók szövegértési teljesítményét. A legutóbbi tartalmi keretei így határozzák meg a szövegértő olvasást: *„A szövegértő olvasás képessége a megértés képessége, és olyan írott nyelvi formák alkalmazása, amelyek szükségesek a társadalom és/vagy egyéni értékek megőrzése, fejlődése szempontjából. Az olvasó különféle módon képes jelentést konstruálni a szövegből. Olvas, hogy tanuljon, részese legyen az olvasók közösségeinek az iskolai és a mindennapi életben és olvas élményszerzés céljából”*.⁴

A PISA (Programme for International Student Assessment) 15 éves tanulók teljesítményét méri fel a természettudomány, a matematika, az olvasás-szövegértés területén. A szövegértés (*reading literacy*) definíciója 2000-ben a következő volt: *„A szövegértés megértést és reflektálást jelent az írott szövegre, annak érdekében, hogy az olvasó elérje a célját, fejlessze a tudását, növelje lehetőségeit és aktívan részt vegyen a társadalom életében”*.⁵

A fenti meghatározás 2009-től kiegészül az *engaging* fogalmával, ami a meghatározás szerint a motivációt, érzelmi és viselkedéshez kötődő elemek csoportját jelenti, valamint magában foglalja az olvasás örömét, az érdeklődést. A 2015-ös tartalmi keretek szintén kiegészültek új elemekkel, hangsúlyt kapott az elektronikus, digitális olvasás, a statikus és dinamikus szövegek, és az olvasás érzelmi, viselkedéshez kapcsolódó elemei. A 2018-as definícióban a 2015-ös képeket az *írott* kifejezés is kimaradt a *szöveg* szó elől, tehát a PISA tartalmi kereteinek legutóbbi, jelenlegi (a dolgozat elkészülésének idejében elérhető) szövegértő olvasás (*reading literacy*) meghatározása a következő: *„A szövegértő olvasás megértés, alkalmazás, értékelés, reflektálás, elkötelezettség (motiváció)*

⁴ Mullis–Martin 2015: 12.

⁵ PISA 2018: 8.

a szöveggel kapcsolatban annak érdekében, hogy az olvasó elérje célját, gyarapítsa tudását, lehetőségeit és részvételét a társadalom életében.⁶

Érdeemes néhány szót ejtenünk az olvasás- szövegértés kifejezéseinek értelmezésére is. Olvasás és szövegértés tekintetében hasonló a helyzet, mint az írás, fogalmazás esetében. Az írás és olvasás kifejezés egyrészt utal az egész folyamatra, annak alacsonyabb és magasabb szintű nyelvi egységeinek egészére, másrészt inkább értjük rajta az alacsonyabb nyelvi szinteken (hang, betű, szótag, szó, mondat) végbemenő folyamatokat. A fogalmazás, szövegértés kifejezések ezzel szemben inkább vonatkoznak a szöveg szintjén folyó közlés- és jelentéskonstrukciós folyamatokra.

Az angolban az olvasás-szövegértés fogalmának változásával együtt szélesedett ki a *comprehension* kifejezés, majd a 2000-es évektől a *reading literacy* térhódítását tapasztaljuk. A magyarban a *reading literacy* szövegértésnek, olvasás-szövegértésnek fordítjuk, de jelentése ennél sokkal összetettebb. A PISA 2018 tartalmi keretei így fogalmaz: *„A szövegértés (reading literacy) az olvasásnál pontosabb kifejezés, mert a nem szakértő közönség számára is pontosabban közvetíti, amit a (PISA) felmérés mér. Az olvasást gyakran egyszerű dekódolásként értelmezik, vagy éppen hangos olvasásként, a felmérés célja pedig ennél szélesebb körben és mélyebben vizsgálni a folyamatot. (...) A szövegértés (reading literacy) kifejezés az olvasás kifejezéssel összehasonlítva a kognitív kompetenciák szélesebb értelmezését foglalja magába az egyszerű dekódolástól, a grammatikától, a nagyobb nyelvészeti és szövegstruktúrákon, jellemzőkön át a világról alkotott tudásig. Magába foglalja továbbá a metakognitív kompetenciákat is: a szöveg olvasása közben alkalmazott hozzávetőlegesen 10 stratégia alkalmazására vonatkozó tudást. A metakognitív kompetenciák akkor aktíválódnak, amikor az olvasó kivetíti, javítja az olvasási folyamatát az olvasási célnak megfelelően, illetve erről tudatosan gondolkodik.*”⁷

A nemzetközi szinten is egyre inkább elterjedő és elfogadott fogalmat így jellemezhetnénk összefoglaló magyarázattal: *„(az olvasás- szövegértés, reading literacy) olvasási képességi szintre, egyéni*

⁶ PISA 2018: 8.

⁷ PISA 2018: 9.

*jellemzőkre utal, amelynek eleme nem csak az adott szöveg megértése, hanem az olvasásra vonatkozó tudás, műveltség, az alkalmazás sokszínűsége, a különböző feladatokhoz igazított olvasási folyamat birtoklása, több cél elérésének érdekében is”.*⁸

A fentiek alapján talán a legfontosabb azt látnunk, hogy az olvasás-szövegértés definíciói általánosságban és iskolarendszer szempontjából is nagymértékben átalakultak az elmúlt évtizedekben. A meghatározások egyre strukturáltabbak, egyre sokrétűbbek, egyre több elemet, tényezőt vesznek figyelembe. A korszerű, társadalmi elvárásokra reagálni képes és alapvető értékeit is megőrző iskolarendszer részéről megkerülhetetlen, hogy ezeket figyelembe vegye. A szöveg megértésének kognitív beágyazottsága, teljessége ezzel együtt egyre inkább megkívánja a szöveg szintje alatti olvasásértés elemeinek automatizált állapotát, meglétét. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy ezt a fogalmat, képességet jelöljük a fluencia elnevezéssel.⁹ Ezt tekintjük a legfontosabb, legalapvetőbb olvasástechnikai tényezőnek, a szövegértés csak erre épülve képes megjelenni, fejlődni.

Külön tanulmányban lenne érdemes szólni arról, hogy az olvasástanítás különböző szakaszai miként tudják egymást követni, átfedni olyan módon, hogy a tanulók fejlődésének és az iskolarendszer sajátosságaihoz igazodva a legmegfelelőbb módon segítsék megvalósulni a szövegértés képességének megfelelő szintű fejlődését, kialakulását minél szélesebb körben. Most csak egy ábrával szemléltetjük ezt, amely az ADORE-program¹⁰ keretében megvalósuló kutatásunk egyik eredménye volt. Legszenvedélyesebb talán a most érvényben lévő gyakorlattal szemben az egész iskolarendszere átívelő kontinuitás. Talán a legfontosabb valóban azt lenne belátni, hogy az olvasási képesség fejlesztésének nem szabadna az alsó tagozat végére befejeződni, ezzel együtt pedig azt, hogy az olvasás-szövegértés képességének fejlesztése összetantárgyi feladat.

⁸ Steklács 2018a: 32.

⁹ Kuhn et al. 2010.

¹⁰ Garbe et al. 2010.

	Óvoda	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Az olvasás előkészítése	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Az olvasás jelrendszerének tanulása	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Folyékony/független olvasás	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Stratégia-orientált olvasás	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Adaptív/kritikai olvasás	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■

1. ábra. Az olvasási módok és tanításuk optimális variációja az iskoláévek relációjában

3. Az olvasási folyamat szemkamerás vizsgálata

A fluencia meghatározó részképességei közül a fonéma-graféma megfeleltetés, a szófelismerés, ezek hibázásai, tévesztései, az olvasás tempója jól vizsgálható a szemkamerás vizsgálati módszer segítségével. A magasabb nyelvi szintek, a szöveg megértése viszonylatában szintén tudunk pár komponenst észlelni, elemezni, ilyen például néhány olvasási stratégia; az átfutás, ellenőrzés, és a javítási (fix up) stratégiák. Mielőtt ezekre rátérnénk, tekintsük át ennek a vizsgálati módszernek az elméleti hátterét.

3.1. Szemmozgások és vizsgálatuk

A szem mozgásainak leírása a tudománytörténetben viszonylag rövid múltra tekint vissza, a 19. század utolsó évtizedeiben egymástól függetlenül Louise Émile Javal francia szemész és Ewald Hering

* Garbe et al. 2010: 44.

német pszichológus írta le tudományos igényességgel a szemmozgások alapvető jellemzőit. Javal a 20. század elejére az olvasás közben végbemenő szemmozgások alapjait is feltérképezte. Úgy gondoljuk, nem túlzás azt állítani, hogy az olvasáskutatás modern történetét is ezekhez az eseményekhez köthetjük. A szemmozgások kutatásainak eredményeivel együtt fejlődött a szem megfigyelésének műszeres technológiája, amit természetesen az elektronika, majd a számítógépes eljárások megjelenése segített leginkább. Több ismert kutató is foglalkozott a szem mozgásának megfigyelésével, elemzésével, Edmund Huey, Guy Thomas Buswell, Alfred L. Yarbus nevét említjük most. Olvasás és szemmozgás tekintetében Keith Rainer volt az, akinek talán a legtöbbet köszönhetjük az olvasáskutatás ezen a területen.¹¹

Mára a hordható és rögzített technológia is lehetővé teszi, hogy a kutatások probléma nélkül folyjanak, a szinte észrevétlenül jelen lévő eszközök megkönnyítik a kutatás tervezését és lebonyolítását, így a felmérések gyerekek körében is eredményesen végezhetők.¹²

3.2. Olvasás és szemmozgás

Az olvasás és szemmozgás összefüggéseit több összefoglaló szándékkal készült kötet is bemutatja.¹³ Ezek közül talán a legérdekesebb a nyolcvanas évek elejéig folytatott kutatások eredményeinek szintézisét nyújtó, Keith Rayner¹⁴ által szerkesztett *Eye movements in reading the perceptual and language processes* című munka a legértékesebb. A fentiek alapján a legfontosabb jellemzőket foglaljuk most össze.

A szemmozgások tekintetében a két legfontosabb kifejezés a szakkád és a fixáció. Előbbi a szem ugrásszerű mozgásaira utal,

¹¹ Wade 2007; Venezy 2013.

¹² Van Gompel et al. 2007; Steklács 2019.

¹³ Rayner 1983; Carpenter–Robson 1998; Liversedge et al. 1998; Radach et al. 2004; Van Gompel et al. 2007; Conklin et al. 2018.

¹⁴ Rayner 1983.

utóbbi pedig a nyugalmi állapotra, ami alatt az információfelvétel történik. A vizuális információ felvételében a szemgolyó hátsó részén lévő fovea, parafovea és az ezek körüli periférikus terület vesz részt. A látás élessége a foveális területen a legjobb, ahogy ettől távolodunk, jelentős romlás tapasztalható.

Az olvasás közben különböző funkciók ellátása jellemzi ezeket a területeket. A fovea segítségével zajlik a betűk, szóelemek, szavak felismerése, a látásélesség miatt itt tudja a szem legbiztosabban azonosítani az írás legkisebb elemeit. Ez a magas élesség csak néhány, általában 4-5 karakter távolságban áll fenn, a szöveg többi részét egyre elmosódottabban látjuk, viszont ennek is fontos szerep jut az olvasásban, a vizuális információ feldolgozásában. A parafovea és a periféria tehát a nagyobb egységekről továbbít információt, olvasásnál ilyen a szavak alakja, a mondatok, bekezdések, hosszúsága, szöveg elrendezése tipográfiája. A szövegértés szempontjából a foveáról érkező információk a megértés 60-70 százalékát adják.

Olvasás közben az észlelési távolság 15-20 karakter körüli, függ az írásrendszerben használt iránytól, balról jobbra haladó írás esetén a fixációtól balra 3-5, jobbra 15, 20 karakter van. Ez a távolság az olvasó gyakorlottságán is múlik. A fluens olvasó esetében egy fixáció átlagosan 7-9 karakter hosszúságú, nem esik egybe a szavak határával. A kezdő, illetve nem gyakorlott, nem fluens olvasó néhány, 2-3 karaktert fixál. A fixációk idejét tekintve is nagy különbségek mutatkoznak, a jó olvasó átlagos, 250-500 ms-ig tartó fixációi mellett sokkal rövidebb, illetve hosszabb ideig tartó fixációkat is látunk. A gyenge és kezdő olvasók több és hosszabb fixációkat használnak, ennek oka elsősorban, hogy a szó és egyéb nyelvi egységek automatizált azonosítása nem elérhető.

A felismert sikertelen információfeldolgozás következtében regresszióra kerül sor, ez visszafelé ugró, regresszív szakkádokat jelent, a szem ilyenkor újra azonosítja az érintett nyelvi egységet. A nem fluens dekódolásra koncentrált olvasás velejárója, hogy az emberi figyelem limitált kapacitása miatt az olvasó nem tudja minden figyelmét a szöveg megértésére koncentrálni. A jó olvasó ezzel szemben sokkal jobban tudja fókuszálni erőforrásait

a szöveg jelentésének konstruálására és a megértési folyamatának monitorozására.

A fentiekén kívül természetesen még nagyon sok befolyásoló tényezője van a szem olvasás közben zajló aktivitásának és ezzel együtt a szövegértés sikerességének. A kognitív tényezőkön kívül az emotív elemeket is meg kell említeni, továbbá az olvasás mint kommunikációs aktus fennálló jellegzetességét, a pragmatikai szituációt, motiváltságot, a sémát, a meglévő tudás, az olvasás célját, az olvasó szándékát, a szöveg nyelvi szerkesztettségének jellemzőit (például szórend megfelelése a szabálynak, a mondatok hossza, az idegen szavak aránya, egyéb szintaktikai jellemzők), valamint a vizuális információ általános minőségét.

3.3. A fluencia fontosságáról

A fluencia kifejezés az első, korai meghatározásaiban a 19. század végén automatikus szófelismerést jelentett, később a szublexikális szint működésére vonatkoztatják, elsősorban a fonéma-graféma megfeleltetési szabályok és a szófelismerés automatizált működését értették a kifejezésen. Később az olvasási képesség szempontjából kezdtek értelmezni a kifejezést, ilyen értelemben a gyakorlott olvasó szintjének alapfeltétele a fluencia megléte. Bár teljes konszenzus máig sem alakult ki a fogalom mibenlétéről, jól látszik egy nyelvészeti és egy kognitív magyarázat elkülönülése ebben a kérdésben. Összességében elmondhatjuk, hogy a fluens olvasó szimultán és automatikusan működteti az olvasási folyamatokat. Érti az olvasott szöveget, és reflektál annak szintaktikai és szemantikai jellemzőire, hangos olvasás esetén a prozódiai elemekkel is kifejezi azokat.¹⁵

Az olvasási folyamat szemkamerás vizsgálata során számos olyan tényező szerepe bizonyítást nyert, amely a szófelismerést befolyásolja. Ilyenek például a fonéma-graféma felismeréssel összhangban

¹⁵ Kamil et al. 2011.

az ortográfiai, fonológiai dekódolás, a morfológiai dekódolás, a szó hosszának, gyakoriságának hatása, egy adott jelentésmezőben az előfordulásának valószínűsége, a poliszém jellemzői, vagyis a szóalak jelentéseinek száma, a szó megtanulásának ideje, valamint a szó írott alakjának különlegessége, formai kirívósága.¹⁶

A fluencia kulcsfontosságú a szövegértés szempontjából, ezt könnyen beláthatjuk. Akármilyen definícióját tekintjük is a legmegfelelőbbnek, kétségtelen, hogy a szó alatti szintek feldolgozásához szükséges automatizmusoknak rendelkezésre kell állni és működni kell. Meghatározó fontosságú a fonéma-graféma azonosítási rendszer és a szóalakok azonosításának működése, a jelentés elérése, reprezentációja.¹⁷ Saját felvételeink elemzésekor az is szembevetendő, hogy milyen nagy jelentőséggel bír a fluens olvasás szempontjából a megfelelő sebesség, tempó elérése, az olvasás, a szemmozgások ritmikus előrehaladása.

A megértésben azonban csak az egyik tényező az olvasó, szükséges időben, mennyiségében és minőségében elegendő, megfelelő információ a biztos megértéshez, szóalak-azonosításhoz. Nem állunk messze a valóságtól, ha ezt a logikát követve az információk között is két csoportot állítunk fel, az egyik az olvasótól függetlenül létező vizuális információ, az írott szöveg, a másik pedig az aktivált jelentésmezőből, előzetes tudásból származó, következő információ, amely az olvasó sajátja.

4. Saját eredményeinkről

A legtöbb olvasás és szemmozgásvizsgálat témakörében végzett kutatás célzottan az olvasási folyamat jellemzőit hivatott feltárni, a következőkben viszont olyan vizsgálatról szólunk, amelyekben az alkalmazott tudományok szerepköre domborodik ki, azaz azt vizsgáljuk, hogy mindezek elmélete miként segíthet valamilyen gyakorlati, esetenként más tudományterülethez tartozó probléma

¹⁶Rayner 2009; Hyöna 2011.

¹⁷Konklyn et al. 2018.

megválaszolásában. Jelenlegi munkáink eredményei közül mutatunk be a következőkben néhányat, amelyben a kutatás során segítségül hívtuk a szemmozgásvizsgálat módszerét.

4.1. Hibázás, korrekció, a hangos olvasás temporális jellemző

Az első ezek közül Bóna Judittal végzett kutatásunk, ahol negyedik és ötödikes tanulók hangos olvasását elemeztük azzal a céllal, hogy feltárjunk jellegzetességeket, összefüggéseket az akusztikus, fonetikai jellemzők, tanulók elakadásai, hibatípusai, szövegértése és szemmozgásuk jellegzetességei között. Vizsgáltuk továbbá azt is, hogy a megakadások, javítások típusai mutatnak-e következetes összefüggéseket a közben folyó szemmozgások jellemzőivel. Eredményeink szerint a fluencia, fixációk száma, átlagos ideje a vártak megfelelően összefüggést mutat, hangos olvasás során viszont a tempó nem függ össze a hibázások számával, sem a javítás arányával. A vizsgálat talán legfontosabb eredménye az volt, hogy a szemmozgások hibázás és javítás során megmutatkozó jellegzetességei alapján tudunk képezni csoportokat, és ezek összefüggésben állnak az akusztikai, fonetikai jellemzőkkel.¹⁸

4.2. Olvasástechnika, szövefelismerés

Szintén ennek a korosztálynak, a negyedik és ötödikes tanulók olvasási jellemzőit, tempóját, fluenciáját, olvasástechnikáját és a fejlesztési lehetőségeket vizsgálja Sipos Zsóka kutatása, amelyben a részt vevő gyerekek közül 35 tanuló esetében vizsgáltuk meg a szemmozgás jellemzőit. A szemkamerás vizsgálat során többek között arra derült fény, hogy az átlag alatti és átlag feletti tempóval olvasó tanulók között először szignifikáns különbség az ötbetűs szavak

¹⁸ Bóna–Steklács 2019; Steklács–Bóna 2020.

olvasásánál volt, a jobban olvasó gyerekek ezeket a szavakat már egy fixációval, a gyengébben olvasók pedig jellemzően elemezve, felbontva a szavakat, több fixáció segítségével és hosszabb ideig olvasták. A szótagolás tekintetében az eredményeink azt mutatták, hogy a két váltakozó színnel (fekete és piros) szótagolt megjelenítésű szavak nagy könnyebbséget jelentettek a gyenge olvasóknak.¹⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes utalnunk a szótagolással kapcsolatos problémákra, például hogy a szavak felbontása ugyan segíti az olvasást a tanulási folyamat első pár hónapjában, viszont a szótagolt szavak nem segítenek az eredeti szókép memorizálásában.

4.3. Morfológiai tudatosságot vizsgáló online teszt megoldási stratégiái

Tánczikné Varga Szilvia készülő doktori értekezésében a fonológiai tudatosság és az olvasási képesség összefüggéseit vizsgálja alsó tagozatos gyermekek körében. A kutatásához kapcsolódóan azt vizsgáltuk meg a szemkamerás módszerrel, hogy mi a különbség a gyengén és jobban teljesítő tanulók megoldásában a feladatmegoldási stratégiák használata terén. Nem minden feladatnál tudtunk megállapítani eltérést a két csoport között a megoldás idejét, a válaszlehetőségekre visszatérések számát illetően, illetve a megoldási stratégiák jellemzőinek tekintetében. Az viszont egyértelműen megmutatkozott, hogy a nagyon jól és nagyon gyengén olvasók között különbség mutatkozik a regresszív szakkádok számát illetően az álszavakat tartalmazó feladatoknál. Ebben a két csoportban már szignifikáns különbség mutatkozott a feladat megoldására szánt idő tekintetében is, a kiemelkedően jól olvasó tanulók szisztematikusabb módszerekkel, gyorsabban és természetesen jobb eredménnyel oldották meg a feladatokat.²⁰

¹⁹ Sipos–Steklács 2019.

²⁰ Tánczikné–Steklács 2019.

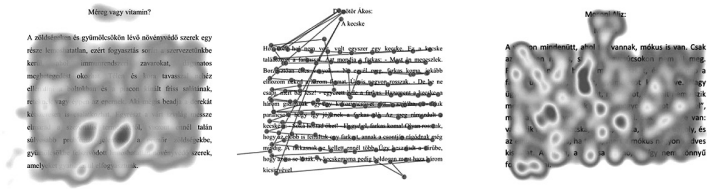
4.4. Afáziás személyek olvasásvizsgálata

Kis Orsolya vizsgálataira keresik a választ, hogy milyen diagnosztikus eszközök és módszerek teszik lehetővé a neurológiai rehabilitációban részt vevő afáziás betegek számára a pontosabb diagnózis felállítását, illetve a leginkább megfelelő terápiás eljárás meghatározását. Az afáziához gyakran társul alexia, szerzett olvasászavar. Az ezzel járó szemmozgási jellemzők feltárására még csak nagyon kevés tudományos eredményt ismerünk, a magyar nyelvet anyanyelvként használók körében még nem ismertek adatok. Kutatásában felhasználva a szemkamerás módszer által kínálgató lehetőségeket, 16 afáziás személy tesztmegoldását követtük nyomon a szemmozgásuk elemzésével. A vizsgálat célja volt a társult olvasászavar feltárásának lehetősége. Az eredményeket összegezve arra jutottunk, hogy ez a módszer lehetővé teszi a következtetést azokra az egyéb nyelvi, kognitív tevékenységekre, amelyek az olvasási folyamat közben futnak a háttérben. Az adatok elemzésével kiderül az is, hogy a szemmozgások számszerűsíthető és kvalitatív módszerrel megismerhető jellemzői valószínűleg összefüggésben állnak az afázia típusaival (Broca-, Wernicke-, anómikus afázia) és súlyossági fokával, bár ezek a megállapítások még további adatok, több résztvevővel végzett felmérések után nyernek megerősítést.²¹

4.5. V mintázat

Azoknál a feladatoknál, amelyek esetében résztvevők hangosan vagy némán szöveget olvasnak, a hőtésképes és gaze-plotos ábrákon is V alakú mintázatot figyeltünk meg, vagyis a szövegben előre haladva a fixációk fokozatosan egyre távolabbra esnek a sor elejétől és végétől (2. ábra).

²¹ Kis és mtsai 2020.

2. ábra V mintázat

A megfigyelés minden korosztály esetében fennáll, és az sem befolyásolja, hogy hangos vagy néma olvasás-e a feladat. Érdekes továbbá, hogy ha több részre tagolva jelenik meg a szöveg, akkor minden oldalon újra kezdődik ez a jelenség.

A V mintázat kialakulására magyarázat lehet, hogy olvasáskor egyre inkább aktivizálódik a séma, a szöveg világa, a jelentésmező, így egyre könnyebb a szöveg olvasása, mert a szavakat az aktivált jelentésmezőben könnyebb felismerni, valamint az anticipációs mechanizmusok is egyre aktívabbak. Hogy minden új monitorképnél, minden újonnan megjelenő szövegrészletnél előlről kezdődik a folyamat, arra engedne következtetni, hogy a váltással, a szöveg eltűnésével és a másik részlet megjelenésével megtörik ez a folyamat. Természetesen a V szárainak szűkülése sem folytatódik sokáig, eddig maximum 5 karakteres eltérést tapasztaltunk, egyénekenként eltérő mértékben. Ahhoz, hogy pontosan, megbízható érvekkel meg tudjuk erősíteni, illetve indokolni, magyarázni ezt a jelenséget, először is a mérési hiba lehetőségeit kell kizárni, majd alaposan megvizsgálni a szöveg olvasásának temporális jellemzőit, elemezni, hogy soronként, bekezdésenként az olvasó gyakorlottságának függvényében miként strukturálódik az olvasásra fordított idő egy-egy szövegen belül. A szakirodalomban még nem találtuk a jelenség leírását, ezen a területen is alapos kutatásra van még szükség.

5. A szemmozgásvizsgálatok eredményeinek néhány olvasás- és szövegértés-tanítás szempontjából fontos következtetése

Mostani dolgozatunkban reményünk szerint sikerült felvillan-tanunk néhány fontos elemet a szövegértő olvasás definícióiból, amelyek meghonosodása az iskolai gyakorlatban hozzájárulhat a mai társadalmakban az esélyegyenlőséghez, hozzáférést jelenthet számos életminőséget alapvetően befolyásoló információhoz, a tanuláshoz, a munka világához és egyéb boldogulással kapcsolatos faktorhoz a mindennapi életben.

Bemutattuk a fentiekben azt is, ahogy a tudományok rendszerében az olvasáskutatásnak különös szerep jut, több tudomány határterületén létező diszciplína, amelyre az egyre specifikusabb területekre oszlás ugyanúgy jellemző, mint más tudományokra. Ezzel együtt kiemeltük, hogy az olvasáskutatásának több olyan területe van, amelynek eredményei pozitív hatást fejthetnek ki különböző területeken. Ezután a szemmozgás-kutatás néhány jellemzőjével, módszerével és eredményével ismerkedtünk röviden, végül pedig ez utóbbiak közül emelünk ki néhányat a teljesség igénye nélkül. Véleményünk szerint az iskolai olvasástanításban az olvasás- szövegértés képességének fejlesztése területén ezek pozitív hatásúak lehetnek.

A szemkamerás vizsgálatok a szöveg szintje alatti nyelvi szinteken történő folyamatok megfigyelésében és megértésében segítenek leginkább, de említenünk kell néhány, az egész szövegre, olvasási folyamatra vonatkozó szempontot is.

5.1. Temporális jellemzők, ritmikusság

Az első ilyen a tempó, a ritmikusság kérdése. A felvételek elemzésekor jól látható, hogy a jó olvasó egyik jellemzője a gyenge olvasókhöz képest, hogy a fluencia szintje, a dekódolási folyamatok automatikussága lehetővé teszi az olvasás „utazási sebességét”. Ez az a tempó, amelynél az olvasó a jelentésre tud koncentrálni,

és jól működnek az önellenőrző folyamatai is. További megkülönböztető jegy jó és gyenge olvasó között, hogy az utóbbi esetében nagy időbeli különbségek tapasztalhatók a fixációk időtartama között, a jó olvasónál sokkal kisebb a szórás a fixációk időtartama között. Ez a tényező adja a ritmikusságot az olvasásban. A gyenge olvasó többször gyorsít, lassít, nem tud olyan jól tempót tartani, hiszen sokszor van szükség a szóelemző fixálásra, a nem szóalak alapján történő azonosításra. Mindez a hangos olvasás során is tetten érhető. Iskolai feladat lenne arra figyelni, hogy a gyerekek esetén milyen egyéni jellemzők tapasztalhatóak, és ezek hogyan fejleszthetők.

5.2. Szótagok, szótagolás

A hazai olvasáspedagógiában is nagy vita volt a szótagolásról, annak elhagyhatóságáról néhány évtizeddel ezelőtt. A szemmozgásvizsgálatok egyértelműen igazolják a szótagolás szükségességét. A nyelvi feldolgozó rendszer fejlődése az írás-olvasás tekintetében több szakaszra bontható. A fonéma-graféma megfeleltetési szabályok automatizálása után, némi nem elhanyagolható fontosságú átfedéssel folyik a szófelismerés automatizálása. Az automatizálás, szóalak rögzítése a gyakran előforduló szavakkal kezdődik, majd az olvasási szokásnak megfelelően alakul egész életünkben. A szemmozgásvizsgálatok nagyon jól mutatják azt a folyamatot, amikor az agynak még szüksége van a szavak felbontására a biztos szófelismeréshez, a megértés érdekében. Az olvasástanítás során érdemes a gyerekek rendelkezésre bocsájtani az ehhez szükséges időt és feltételeket, a siettetés, kapkodás nem fog sikerre vezetni, ehhez a folyamathoz idő kell, amivel segíthetjük a kialakulását, az az olvasási élménnyel, a változatos szövegekkel való találkozás biztosítása.

5.3. Szubvokalizáció

Az olvasás nyelvi tevékenység, megtanulása a beszélt nyelvhez kötődik. Legtöbb esetben, természetes úton a hangos olvasásnak van

elsőbbsége a néma olvasással szemben. A megértés is a hangoztatás által történik először, tehát az akusztikus reprezentáción keresztül valósul meg. A hangos olvasásnak az emberiség fejlődéstörténetében és az egyén fejlődésében is fontos szerepe van. A hangoztatás eltűnése, háttérbe szorulása az egyén esetében a szubvokalizáció. A folyamat során először a beszédszervek még mozognak, a hangadás már szünetel, illetve esetenként halkán valósul meg. A szemkamerás felvételek mutatják ennek az elnémult hangos olvasásnak a jelenlétét még akkor is, ha már semmi más módon nem tudhatunk róla. Ezután, a szubvokalizáció megvalósulásával a néma olvasás során megszűnik a hangoztatás, a jelentés elérése csupán a vizuális reprezentációra támaszkodik. Ezt a folyamatot támogatni szükséges az iskolában azzal, hogy engedjék a gyerekek a hangoztatást, amíg szüksége van rá, mert ennek fontos szerepe jut a fluencia kialakulásában és a megértés fejlődésében, a jelentés elérésében, konstruálásában.

5.3. Hibázások, javításuk és általános stratégiák

Amint már említettük, sikerült összefüggéseket tisztáznunk a hibázások, azok javítása, a közben megvalósuló szemmozgás-min-tázatok, a hangos olvasás temporális jellemzői, a szünetek tartása között. Az ilyen típusú megfigyelések azért lehetnek hasznosak az olvasástanítás során, mert a szövegértési képességgel együtt vizsgálva mindezeket, meg tudjuk határozni a jó olvasóra jellemző sajátosságokat. Ha ez alapján próbáljuk felismerni, meghatározni az egyéni jellemzőket, akkor egyrészt az egyéni fejlesztés iránya és módja rajzolódik ki, másrészt idejében tudjuk felismerni a problémákat, a minél korábbi felismerésnek pedig fontos szerep jut a megoldás során. A hibajavítási stratégiák kapcsán említjük végül az általános kognitív és metakognitív olvasási stratégiákat. Ezek közül a szövegvizsgálat, az előzetes áttekintés, az átfutás, a cím vizsgálata és a javítási stratégiák azok, amelyek jól felismerhetők, láthatók. A stratégiák tanításával taníthatók a szövegértés kognitív elemei, amelyek által jelentősen fejlődik a szövegértés képessége.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Bóna Judit – Steklács János 2020. A hangos olvasás hibajavításának mintázatai szemkamerás és akusztikai, fonetikai vizsgálatok tükrében. Egy 4. osztályosok körében végzett pilotvizsgálat tapasztalatai. *Anyanyelv-pedagógia* 13(1). <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=823>
- Block, Cathy Collins – Gambrell, Linda B. – Pressley, Michael (eds.): 2002. *Improving Comprehension Instruction*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Carpenter, Roger – Robson, John (eds.) 1999. *Vision Research. A Practical Guide to Laboratory Methods*. New York: Oxford University Press.
- Conklin, Kathy – Pellicher-Sánchez, Ana – Carrol, Gareth 2018. *Eye-Tracking a Guide for Applied Linguistics Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csépe Valéria 2006. *Az olvasó agy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Duchowski, Andrew 2007. *Eye Tracking Methodology*. London: Springer.
- Hyöna, Jukka 2011. Foveal and parafoveal processing during reading. In Liversedge, Simon P. – Gilchrist, Iain D. – Everling, Stefan (eds.): *The Oxford Handbook of Eyemovements* Oxford: Oxford University Press. 819–838.
- Kis Orsolya – Steklács János – Jakab Katalin – Klivényi Péter 2020. Olvasás vizsgálata afáziás személyeknél. In Dénes Zoltán (szerk.): *Absztraktfüzet. A Magyar Rehabilitációs Társaság 39. Vándorgyűlése. Budapest*. Budapest: Magyar Rehabilitációs Társaság, 68.
- Kuhn, Melani R. – Schwanenflugel, Paula, J. – Meisinger, Elizabeth B. 2010. Aligning Theory and Assessment of Reading Fluency: Automaticity, Prosody, and Definitions of Fluency. *Reading Research Quarterly*. 45 (2): 230–251.
- Pearson, David P. 2011. The roots of reading comprehension instruction. In Israel, Susan E. – Duffi, Gerald G. (eds.): *Handbook of research on reading comprehension*. New York: Routledge. 3–32.
- Radach, Ralf – Deubel, Heiner (eds.) 2003. *The mind's eye: Cognitive and applied aspects of eye movement research*. Amsterdam: Elsevier Science.
- Radach, Ralph – Kennedy, Alan – Rayner, Keith 2004. *Eye movements and information processing during reading*. A special issue of the European Journal of Cognitive Psychology. New York: Taylor and Francis.

- Rasinski, Timothy V. – Reutzel, D. Ray – Chard, David – Linan-Thompson, Sylvia 2011. Reading Fluency. In Kamil, Michael, L. – Pearson, David P. – Moje, Elizabeth Birr – Afflerbach, Peter P. (eds.): *Handbook of Reading Research, Volume IV*. New York: Taylor & Francis. 286–319.
- Rayner, Keith (ed.) 1983. *Eye Movement in Reading. Perceptual and Language Processes*. New York: Academic Press.
- Rayner, Keith 1998. Eye movements in reading and information processing: 20 years of research. *Psychological Bulletin* 74 (3): 372–422.
- Rayner, Keith 2009. Eye movements and attention in reading, scene perception, and visual search. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 62 (8): 1457–1506.
- Sipos Zsóka – Steklács János 2019. Negyedik évfolyamos gyermekek olvasástechnikájának szemkamerás vizsgálata. In Varga Aranka – Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Neveléstudomány – Horizontok és dialógusok. Absztraktkötet: XIX. Országos Neveléstudományi Konferencia*. Pécs: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, Pécsi Tudományegyetem. 290.
- Steklács János 2014. A szemmozgás vizsgálatának lehetőségei az olvasás és a vizuális információfeldolgozás képességének a megismerésében. *Anyanyelv-pedagógia* 7 (3). <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=524>
- Steklács János 2018a. PISA 2015 után, PISA 2018 előtt. A szövegértő olvasás fejlesztésének, tanításának feladatai. *Könyv és Nevelés* 20 (1): 30–49.
- Steklács János 2018b. Az olvasás-szövegértés terminológiai kérdései, fogalmának változása és az olvasástanítási rendszerünk. In András Csaba – Fenyő Dániel (szerk.): *Alumni Nova: 25 éves a Szakkollégium*. Pécs: PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium. 77–91.
- Steklács János 2019. A szemkamerás vizsgálati módszer lehetőségei a pedagógiai kutatásokban. In Steklács János (szerk.): *Szemkamerás vizsgálatok a pedagógiai kutatásban*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem. 5–24.
- Steklács János – Bóna Judit 2020. A hangos olvasás jellemzőinek változása 4. és 5. osztályos korban – Egy követéses pilotvizsgálat eredményei. In Bóna Judit – Krepesz Valéria (szerk.): *Nyelvfejlődés csecsemőkortól kamaszkorig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 233–252.
- Tánczikné Varga Szilvia – Steklács János 2019. Morfológiai tudatosságot vizsgáló feladatok megoldási stratégiáinak vizsgálata szemmozgáskövető

- módszerrel. In Varga Aranka – Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Neveléstudomány – Horizontok és dialógusok. Absztraktkötet: XIX. Országos Neveléstudományi Konferencia*. Pécs: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, Pécsi Tudományegyetem. 289.
- Venezy, Richard L. 2013. Reading research history. In Pearson, David (ed.): *Handbook of reading research*. New York: Routledge Press. 3–38.
- Van Gompel, Roger P. G. – Fischer, Martin H. – Wayne Murray S. – Hill, Robin L. (eds.): 2007. *Eye Movements: a Window on Mind and Brain*. London: Elsevier.
- Wade, Nicholas J. 2007. Scanning the seen: vision and the origins of eye-movement research. In van Gompel, Roger P. G. – Fisher, Martin H. – Murray, Wayne S. – Hill, Robin L. (eds.): *Eye Movements: A Window on Mind and Brain*. Amsterdam: Elsevier. 1–28.

Elbeszélő és leíró szövegek feldolgozása a nyomtatás és a hipertext világában*

1. Bevezetés

Előadásomban azt mutatom be, hogy a modern emlékezetpszichológia és a pszicholingvisztika számára is érdekes az elbeszélő, a leíró és a magyarázó szövegek eltérése. Milyen értelemben nevezhetők ezek ismétlődő keretei olyan átfogó sémáknak, mint amelyekről Csépe Valéria beszélt az idegtudományi kutatások keretében. Nem tudom megkerülni saját pszichológiaörténeti identitásomat, ezért egy kicsit fogok arról is beszélni, hogy ezeknek a különböző szövegtípusoknak az eltérő nehézsége miként jelenik meg az iskolai tanulás klasszikus kutatásában, több mint egy évszázaddal ezelőtti kezdetekkel, Binet, Blonszkij és Zinchenko munkáiban. Ezt követően mutatok egy-két példát arról, hogy miként próbálta a modern szövegkutatás a pszicholingvisztikában elemezni a leíró szövegek feldolgozását. Azért merem külön kiemelni a pszicholingvisztikai kutatásokból a leíró szövegeket, mert az elbeszélő szövegekről, a narratív kutatás egész nimbuszának és magas horizontjának megfelelően, már sokat beszéltünk.¹ Ezután bemutatom egy saját kutatásunkat arról, hogy miként is jelenik meg a feldolgozó emlékezeti rendszerek szerepe leíró hipertextek olvasásában.² Ez kicsit nyitás akar lenni afelé, hogy az olvasás, ahogy ezt hallottuk Csépe Valéria és Steklács János

* Előadás a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2020. november 16-án.

¹ Magam is sokszor szoltam és irtam már erről, akadémiai közegekben is (vö. Pléh 1979, 1984a, 1986, 2010, 2012).

² Lásd Vörös–Rouet–Pléh 2008, 2012.

előadásában is, milyen izgalmas kérdéseket vethet fel akkor, amikor képernyőről olvasunk, és abban az egész helyzetben, ahogyan ma olvasunk. Végül megpróbálom mindezt elhelyezni egy számomra vonzó humán ismeretelméleti keretben, Jerome Bruner leíró és elbeszélő felfogásának keretében.

2. Elbeszélő és leíró a tanulás pszichológiai kutatásában

Kiindulásként egy magam kiválasztotta naiv példával, tényleges, pedagógiai és tudománypszerűsítő forrásokban létező szövegeken keresztül próbálom felvezetni, hogy milyen is pszichológiai szempontból *a leíró, az elbeszélő és a magyarázó* típusú szövegek megjelenítésének eltérése.

Elbeszélő változat

- *A szabadesés egyik első kutatója Galileo Galilei volt. Életrajzírója és tanítványa, Vincenzo Viviani jegyezte fel róla, hogy Galilei a pisai ferde toronyból leejtett testekkel tanulmányozta a szabadesést.*

A szöveg naiv és lerövidített narratív bemutatása a szabadesés leírásának Galileinél. Itt emberi időben rendezett eseményekről, konkrét személyekről, helyzetekről, kontextusokról van szó. Szándékokkal rendelkező személyek, konkrét idői keretben, konkrét kontextusban csinálnak valamit. (A tudománytörténészek számára jegyzem meg, hogy tudom a leckét: nem is biztos, hogy Galilei tényleg a pisai ferde toronyban végezte ezeket a vizsgálatokat, de ez most nem fontos nekünk.)

Leíró változat

- *Galilei kísérletezett lejtőn leguruló golyókkal is, amivel ugyanazt tudta bizonyítani: a leguruló vagy a szabadon eső golyók (légüres térben) a tömegüktől függetlenül gyorsulnak. Megállapította azt is, hogy a szabadon eső test által megtett út egyenesen arányos az indulásától eltelt idő négyzetével.*

A fenti szöveg a szabadesés jellemzésének leíró változata, ahol átfogó, időtlenített és személytelenített terminusokban adjuk meg azt, hogy mi történt a guruló golyókkal.

Elvont változat

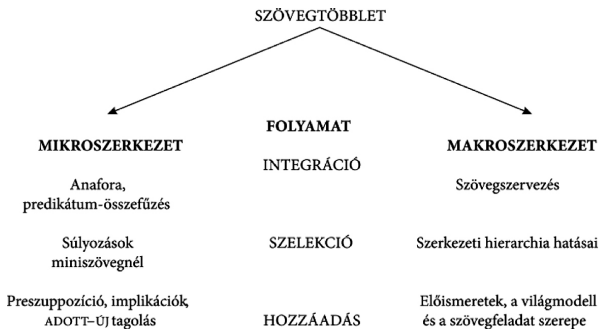
- $v = g \times t$ v: sebesség, g: gravitációs gyorsulás, t: idő

Ez a szabadesés képlete, amely magyarázó rendszert ad.

Nekünk, pszichológusoknak és pszicholingvistáknak az egyik izgalmas kérdés mindezekkel kapcsolatban, hogy pedagógiai és feldolgozási szempontból is, milyen eltérő típusú folyamatokat indít el ugyanannak a dolognak az elbeszélő, a leíró és a magyarázó típusú megjelenítése.

A szövegek nagy fölényben vannak a szavakkal, de még a mondatokkal szemben is. A szövegfölényt magát már klasszikusan Alfred Binet is felismerte, aki 125 évvel ezelőtt végezte az első szövegmegértési vizsgálatokat iskolásoknál, s szavakhoz képest szövegek megjegyzésénél 25-szörös (!) fölényt mutatott ki. Ezt szavak és mondatok megértéséhez és megjegyzéséhez viszonyítva részben a szöveg, nyelvészeti értelemben mikroszerkezeti, részben makroszerkezeti mozzanataival magyarázzuk.

Az 1. ábra mutatja ezeknek a hatásoknak az összességét.

1. ábra. *A szövegtöbbllet forrásai**

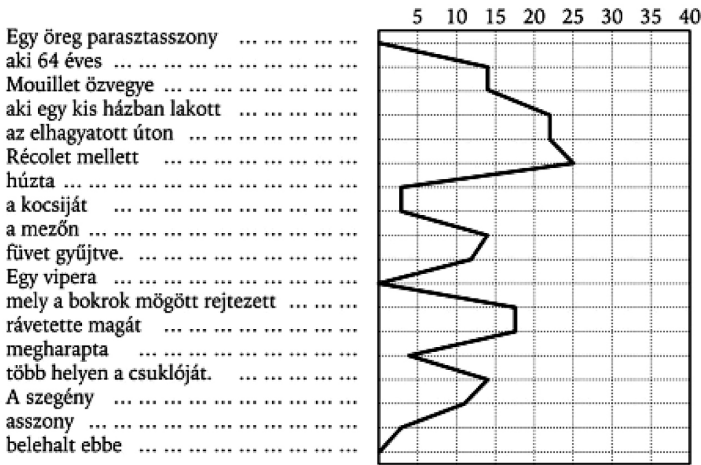
* Pléh 2014a nyomán.

Mikroszerkezeten a pszichológus valami olyasmit ért, amely elhangzó szövegnél néhány másodperc, olvasott szövegnél pedig néhány, legfeljebb három-négy mondatos kontextusokban érvényesül. Ehhez képest, a makroszerkezetek percekre kiható integrációkon, illetve a teljes elolvasott szövegen alapulnak. Jellemző mikroszerkezeti integratív folyamat az anafora. (*Feri lefékezte az autót. Az hirtelen megállt.*) Mikroszerkezeti hatás a különböző predikátumok közti viszonyok létrehozása is. (*Vera meglökte a szekrényt. Az felborult.*) Mikroszerkezet hatására fellépnek szelektív folyamatok is. Sok kísérletünk van arról, hogy miniszövegeknél is jellegzetes súlyozások mennek végbe.³ Végül, a mikroszerkezetben is megjelennek hozzáadások. A relevancia-teremtés, a pre-szuppozíciókon és implikációkon, illetve a magyarhoz hasonló nyelvekben könnyen megragadható ADOTT-ÚJ tagoláson keresztül indulnak el a mikroszerkezeti hozzáadások.⁴

A makroszerkezet hatásai valójában azt érintik, hogy szöveget használva, például olvasva, mi nem a szöveget szeretnénk „magunkévá tenni”, hanem azokat a tartalmakat, melyeket a szöveg közvetít. Az elbeszélő szövegek többnyire az emberi cselekvéseket, s ezen keresztül az emberi sorsot, szándékot és eredményt értelmezik, a leíró szövegek pedig a világban érvényes okozati s rendszerezési viszonyokat közvetítik. Ezeknek a tartalmi meghatározottságoknak felelnek meg szövegbeli makroséma-elvárások. A szövegszerkezeti hatások sajátos mentális integrációkat teremtenek. Peru földrajzát leíró szövegeket egészen máshogy integráljuk a fejünkben, mint a Jancsi és Juliska történetét. Az egyikben referensek szerinti, a másikban események szerinti integráció lép fel. Ebben a makroszerkezeten alapuló folyamatban általános elvárások, sémák, rendszerek révén különböző szerkezeti fontosságok bontakoznak ki, melyek eredményei a szelekciók és a hozzáadások is. Mindezt csupán háttérként említettem meg, hogy lássuk, milyen tág kontextusai vannak mindannak, amiről beszélni szeretnénk.

³ Ezt Walter Kintsch az igei vonzatokban érintett főnevek ismétlődésének hatásáról kimutatta (Kintsch 1998).

⁴ Harris volt az egyik első ennek a hatásnak a kimutatásában (Harris 1974).

2. ábra. Egy egyszerű mese mozzanatainak felidézése
Binet és Henry klasszikus kísérletében

A 2. ábrán Binet és Henry 1894-ben végzett első iskolai szöveg-felidézési kísérletét mutatom be. Ez a rövid történet egy paraszt-asszonyról szó, akit megharap a vipera. Binet arra volt kíváncsi, hogy milyen mértékig képesek a szöveget olvasó gyerekek felidézni a különböző mozzanatokot. Binet különösebb nyelvészeti szofisztikáció nélkül alappropozíciókra tagolta a szöveget. Az volt az általános konklúziója, hogy egy szöveg megértése, egy mese vagy egy történet feldolgozása iskolai környezetben a figyelem dinamó-méterének tekinthető, s a szöveg szerkezete irányítja azt, hogy mire figyelünk oda.

Évtizedekkel Binet munkája után számos szovjet szerző ki-terjedt munkákat végzett iskolai keretekben, különböző típusú alapvető sémákat használó olvasott szövegek feldolgozásáról.⁵ Zin-csenko különböző életkorú gyerekeknél kimutatta, hogy mind

⁵ Blonszkij 1935, Szmirnov 1948 és Zincsenko 1961 számítanak mára klasszikusoknak.

szándékos, mind önkéntelen emlékezeti helyzetben 11–17 év közötti gyerekeknél egy narratív > leíró > magyarázó sorrendet kapunk. A leíró szöveg megjegyzésében a nagy minőségi és mennyiségi fejlődés Zincsenko eredményei szerint a 11–13 év közötti korra tehető.⁶ Freedle és Hale⁷ hasonló életkori hatásokat talált. Hét év körüli gyerekek számára egy eljárás megjegyzésében segít a narratív séma. A gyermekek „ráviszik” a narratív sémát az eljárás-kifejtő szövegre is. 11 éves kor körül azonban ez a segítő hatás eltűnik, s a gyerekek nem próbálják elbeszélésbe áttenni a leíró eljárási szöveget. Laczkó Mária⁸ mai vizsgálataiban kisebb (3–7%-os) eltérésekkel, szintén egy narratív > leíró > magyarázó sorrendet kapott 15 és 18 éveseknél a megértésben. Leíró szövegeknél nehezen megy lényeg és részlet megkülönböztetése, s a fiataloknak általában mindegyik szövegtípusban gondjaik voltak a kikövetkeztetett információkkal s a következtetések levonásával. Zincsenko azt is kimutatta,⁹ hogy a vázlatkészítés mint feldolgozási feladat kezdetben túl töredékes információkat eredményez, s csak serdülőkortól válik segítő tényezővé. Szmirnov három értelemadó segítő folyamatot emelt ki leíró tankönyvi szövegek értelmes tanulása során.¹⁰ Az értelmi csoportosítás, az értelmi támpontok kiemelése és a kapcsolatteremtés, összefüggésbe hozás mind lassan kialakuló, de tanítható lépések.

Magát a szövegtípusok eltéréseit magyar közegben is korán elkezdtek vizsgálni. Már az 1940-es évek második felében Baranyai Erzsébet, Ranschburg utódintézetének, a mai Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet jogelődjének munkatársa fejté ki,¹¹ hogy a mesék valójában azért olyan kitüntetetten könnyedek a gyerekek számára, mert a mese lényege egy „előre mozgó áradat”.

⁶ Zincsenko 1961 a klasszikus könyv, Zinchenko 1983/1984, 2008 pedig ennek angol összefoglalói.

⁷ Freedle–Hale 1979.

⁸ Laczkó Mária 2006.

⁹ Zincsenko 1961.

¹⁰ Szmirnov 1948.

¹¹ Baranyai 1947, 1963.

Ezt a kicsit metaforikus fogalmat ő úgy értelmezi, hogy az események, a történések rekonstrukciója adja a legegyszerűbb sémateremtő megoldást. A klasszikus pszichológiai szövegemlékezeti kutatások megpróbálták különböző módon értelmezni a szövegtípus hatását (képek és mesék elsődlegessége). Az azóta eltelt 70-80 év után láthatjuk, hogy naivak voltak az értelmezéseik a szövegkülönbségekről. Ezekből a megfontolásokból kiindulva a mai pszicholingvisztika azt hangsúlyozza, hogy az elbeszélő koherenciát az események rendezésének idői mintázatai és egyedi oksági viszonyok adják. Az elbeszélő szövegek különleges könnyűségének oka az, hogy láncolatba szervezik a szándék- és gondolatulajdonításokat, Theory of Mind (ToM) alapú láncot szerveznek.¹² Leíró szövegeknél viszont egy logikai hierarchiát kell kialakítanunk. A leíró szövegek sokkal inkább megfelelnek annak a retorikai eszménynek, amelyet Steklács János említett már Arisztotelész *Retorikájából*. Leíró szövegeknél az alá-fölérendelési viszonyok feltárására van szükség, ezek koherenciáját időtlen rend és valamiféle vizuális téri rendnek a megkonstruálása képviseli.¹³

3. Leíró szövegek szerkezeti hatásai

Az 1970-es években elsősorban Frederiksen végzett erről nagyon sok kutatást egy *Kerek sziget* nevű mintatörténettel a leíró szövegek megértéséről. A szöveg szerint egy szigeten nagy viták folynak a sziget társadalmi irányításáról. A részvételi demokrácia, a reprezentatív demokrácia és az autokrácia mint lehetséges szervezési elvek vitáját mutatja be. A bemutatás nem sztori jellegű, nem időrendi, hanem a lehetséges kormányzás fajtáiról szóló érvelés. Frederiksen kimutatta, hogy ilyen érvelő-leíró szövegeknél

¹² Schank–Abelson 1977 nyomán oksági láncnak szoktuk ezt nevezni. A történetmegértés során a szándékok és a fizikai, illetve mentális események egy sajátos láncolatát alakítjuk ki (vö. Black–Bower 1980; Pléh 1984b, 1986).

¹³ Az idevonatkozó irodalmat többször összefoglaltam (lásd Pléh 1984a, 2014a).

is megfigyelhető kétféle típusú hozzáadás. A nyelvészeti és logikai értelemben vett implikációk már a bemenetkor hozzáadódnak a szöveghez, az elaboráló hozzáadások viszont később, a felidézéskor jelennek meg, illetve a tárolás körüli másodlagos szerkesztésnek a következményei. Vagyis a kibontó hozzáadások metakognitív folyamatok eredményei, míg az implikációk azonnali, gyors folyamatok következtében állnak elő.¹⁴

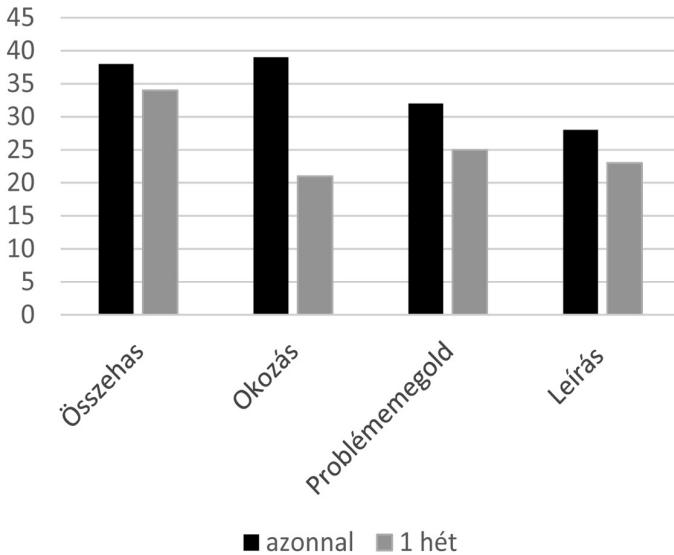
A szövegelemlekezeti kutatás egyik legtöbbször hangoztatott központi helye, hogy jobban emlékszünk *a szöveg szerkezeti hierarchiájában magasabban elhelyezkedő részekre*. Meyer hosszú vizsgálatosorozatban mutatta ki ezt leíró szövegeknél is. Első vizsgálatai szerint a hierarchikus gráfokkal jellemzett leíró szövegeknél a hierarchiában felül lévő proposíciókra jobban emlékezünk. Későbbi munkáiban Meyer azt is tisztázta, hogy az alá-fölérendelt részek közötti viszonyok természete is fontos befolyásoló. Ha előzmény–következmény (ok–okozati) viszony van közöttük, akkor a hierarchia fontosabb meghatározó, mint ha pusztán attributív összefüggésről van szó. Meyer azt is igazolta, hogy eltérő tartalmú – az atomfizikáról, illetve a skizofrénia elméleteiről szóló –, de azonos szerkezetű szövegeknél az azonos szerkezeti helyen lévő információk felidézése közötti korreláció viszonylag magas (0,55). Osztálytermi helyzetben a szöveghallgatás után is érvényesek ezek a hatások, sőt, a gyengébb képességű tanulók is jobban válaszolnak a hierarchiában magasabban lévő anyagrészekre vonatkozó kérdésekre.¹⁵

Mindezek a munkák azt látszanak alátámasztani, hogy bizonyos leíró szövegeknél – szemben a narratív, elbeszélő szövegekkel – nincsenek szükségszerű megfelelések egyes állítások sorrendje és az események sorrendje között. Az emlékezetben folyó integráció egyik központi folyamata az egy dologra vonatkozó állítások „összegyűjtése”, összekapcsolása, s logikai hierarchiába rendezése. Amikor a hosszabb szöveg külső, objektív szerveződése is ilyen, ez természetesen elősegíti ezt az integrációs folyamatot.

¹⁴ Frederiksen 1975.

¹⁵ A sokat hivatkozott kutatások: Meyer 1975 és Meyer et al. 1980.

Ebből az 1970-es években indult kognitív pszichológiai leíró szöveg-hagyományból kiindulva azután, ennek két központi képviselője, Meyer és Freedle később több olyan vizsgálatot is végzett, amelyeknek érdekes pedagógiai relevanciái is vannak. Leíró szövegek azonnali, illetve egy hét utáni felidézését vizsgálták. Olvasott szövegek voltak ezek, úgy, hogy a szövegeket különböző módon mutatta be. Egyszerű leírás, oki viszonyok kiemelése, személyi problémamegoldási hangsúly, s a lehetőségek összehasonlítása szerepeltek mint szervezőelvek.

3. ábra. *Leíró szövegek szerkesztésmódjának hatása*

A 3. ábrán a fekete az azonnali, a szürke az egy hét utáni felidézést mutatja. Látszik, hogy a sima, mindenféle konstrukció nélküli leírás eredményezi a legalacsonyabb szintű teljesítményt. Hosszabb távon az összehasonlító szerkesztés a legjobb, de azonnali kikérdezésnél az oksági viszonyok kiemelése is hatékony.

* Meyer–Freedle 1984 nyomán.

Ahol a szövegben logikai viszonyokat állítanak előtérbe, sokkal nagyobb lesz az emlékezeti megtartási érték.

Ezt a hagyományt, vagyis a különböző típusú szövegek megértési következményeinek vizsgálatát az utóbbi évtizedek kognitív pszichológiája is fenntartja. Most már sokkal élesebben és közvetlenebbül hasonlítják össze az elbeszélő és a leíró jellegű szövegeket. Mikor magam is részletes empirikus munkákat végeztem elbeszélő szövegek sematikus megjegyzéséről, az 1970–80-as években, az elbeszélő szövegekkel dolgozó kutatók, például Rumelhart, Jean Mandler, Perry Thorndyke¹⁶ egyáltalán nem beszéltek a leíró szövegekkel Frederiksen vagy Meyer típusú leíró szövegekkel foglalkozó kollégák eredményeiről. A narratív világot az emberi megértési sémák, a leíró kutatókat az iskolai tanulás érdekelte, s ez két külön világ volt.

Ma ez már nem két külön világ. Egy olyan vizsgálatot mutatok be, amely arra volt kíváncsi, s ezt Csépe Valéria és Steklács János is sokszor emlegette, hogy az előzetes ismereteknek mikor van nagy szerepe a felidézés meghatározásában szövegeknél. Wolfe és Mienko, egy újabb nemzedék képviselőiként a keringésre vonatkozó elbeszélő és leíró, illetve témákra koncentrálni kifejtésnél vizsgálták a területre vonatkozó előzetes ismeretek szerepét a tanulás utáni megjegyzésben. Míg elbeszélő szerkezetnél nem volt összefüggés a szerzett tudás és az előzetes ismeret között (0,12), leíró szerveződésnél igen erős (0,68, illetve 0,43) volt ez a kapcsolat. Vagyis a mai ismeretterjesztésben is preferált meseszerű szövegeknél az előzetes ismereteknek nincs szerepük. A szerzők ezt úgy értelmezik, hogy elbeszélő szerkesztésnél az olvasó az adott eseménysor leképezésére törekszik, s nem fontos neki, hogy ezt integrálja erre vonatkozó korábbi tudásaival. Leíró szövegnek viszont előtérbe kerül ez az integrálás a meglévő ismeretekkel. Ez az eltérés közvetett alátámasztása annak is, hogy az elbeszélő szövegek elementáris, sokkal egyszerűbb sémát adnak az ember számára.¹⁷

¹⁶ Rumelhart 1975; Jean Mandler 1984; Perry Thorndyke 1977.

¹⁷ Wolfe–Mienko 2007.

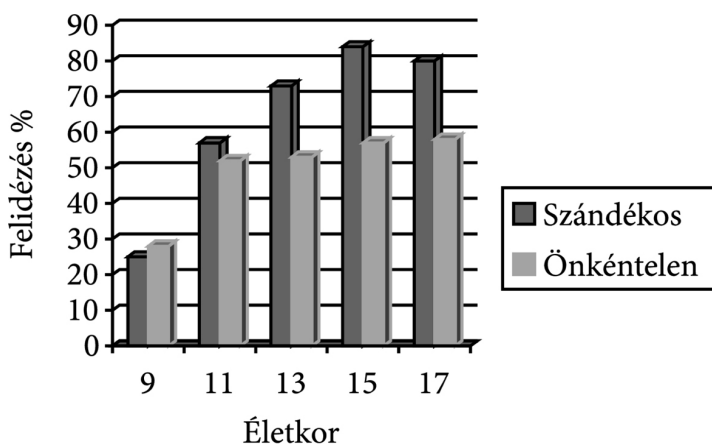
Számos vizsgálat elemzi azt is, hogy eltérő jellegű szövegeknél tanulási nehézségekkel küzdő vagy nem küzdő gyerekeknél milyen eltérő mértékű a szöveg elaborációjának használata. Botsas újabban kimutatta, hogy leíró-elméleti szöveg megértése során az átlagosan olvasók az elaboráló kognitív stratégiákat sokkal jobban használják ki, mint a tanulási nehézségekkel küzdő gyerekek. Erről a pedagógiai pszichológus szerzőnek az a konklúziója, hogy arra kellene törekednünk, hogy segítsük az elaboráló stratégiák kidolgozását. Ebbe beletartozik a szakmai szövegekben oly fontos ún. logikai kötőszavak (*ezért, emiatt, tehát* stb.) szerepének felismerésétől kezdve a vázlatkészítésig sokféle metakognitív sémaképző eljárás. Ezeket kiemelten kell segítenünk a tanulási nehézségekkel rendelkező gyerekeknél.¹⁸

A tulajdonképpeni vázlat felhasználása nagymértékben életkor- és szövegtípusfüggő. Zincsenko már említett klasszikus vizsgálataiban kimutatta, hogy kisiskolásoknál egy ideig az előre megadott s a saját készítésű vázlat sem segíti a felidézést. Ennek oka, hogy a külön feladattá váló, diszkurzív, érvelő megértés kései fejlemény, amelyet megelőz a spontán módon a jelentés-összefüggések megtalálására irányuló megértés. A szöveg nehezedésével egyre jobban közeledik egymáshoz a két helyzet, s egyre világosabban megjelenik az aktív vázlatkészítő munka fölénye.

Ebből a szempontból, a kontrollfolyamatok és a szöveg megértés kapcsolata szempontjából érdekes emlékeznünk arra a klasszikus kísérletsorozatra, amely a szándékos és önkéntelen emlékezés eltéréseit vizsgálta szöveg megértésben. Zincsenko eredményeit összegzi a 4. ábra. Szándékon itt azt kell értenünk, amikor a gyerekeknek azt mondják, hogy olvassanak el egy történetet, és azt majd ki fogják kérdezni, a másik, az önkéntelen esetben azt mondják, hogy olvassák el a szöveget, és például húzzák alá a helyesírási hibákat. Igazán és megbízhatóan csak a serdülőkorban, 13-15 éves korban kerül fölénybe a szándékon alapuló megjegyzés az önkéntelen emlékezési helyzettel szemben. Zincsenko utólagos

¹⁸ Botsas 2017.

kikérdezési módszerei szerint ennek az az alapvető oka, hogy kezdetben az olvasás első éveitől kezdve a gyerekek, amikor emlékezeti feladatot kapnak, visszakérődzve próbálnak egy-egy mondatot ismételtetni és azt megjegyezni, ahelyett hogy az értelem kiemelésére törekednének. Az értelem kiemelése a spontán, önkéntelen emlékezeti helyzetben sokkal jellemzőbb kisebb gyermekeknél.

4. ábra. Az önkéntelen és szándékos emlékezés hatása szövegek megjegyzésére

Az ábra az összképet mutatja, általában hamarabb történik meg a váltás elbeszélő szövegeknél, mint leíró szövegeknél. Ha a szöveg nehéz, illetve a feladat az életkor miatt nehéz a gyerek számára, a mnémikus szándék gátolhatja a szöveg megértését, s ezért válik az önkéntelen megjegyzés, ahol a gyerek csak megértésre törekszik, éppen mnémikusan is hatékonyabbá, hiszen feldolgozottabb reprezentáció jön így létre a szövegből. A szövegek eltérése az azóta eltelt fél évszázad kutatásai alapján is érvényes. Tudományos leíró szövegeknél, ahol a makroszerkezet „meglelése” témaspecifikus

*Zincsenko 1961 nyomán.

ismeretek függvénye is, a helyzet fordított lehet: a külső, nyílt vázlat megadása segítheti a belső vázlatot, a makroszerkezet interiorizálását.

A vázlat kétféle szerepet lát el. Egyrészt van egy makroszerkezeti, logikai alá-fölérendeléseket reprezentáló, szemantikai emlékezeti csoportosító szerepe (ez az, ami a megértési vázlatokban is megjelenik). Másrészt egyedi tényekre, adatokra utaló epizodikus emlékezeti közvetítő is lehet.

Mára ezeknek a tényezőknél az elemzése igen kiterjedt szöveg-tanulási pedagógiai lélektani kutatások tárgyává vált. Dunlosky és munkatársai újabban a különböző szövegfeldolgozási feladatok viszonylagos hatását összegezték a szöveg tanulásra.

1. Az értelmezés, kérdések felvetése magunknak javítja a szövegre való emlékezést.
2. A kivonatoló utasításnak pozitív hatása volt az azonnali és az egy hét múlva történő válaszadásokra a szöveg alapján. Ez a vázlatkészítő feladat sokkal hatásosabb volt, mint amikor kulcsmondatok kimásolását kérték. Ugyanakkor a kivonatolás csak azoknak segít a tanulásban, akik tudnak már kivonatolni. Vagyis érdemes szövegfeldolgozási eljárásokat mint metakognitív eszközöket tanítani.
3. A szövegkiemelés is segíti a szöveg tanulást, de csak akkor, ha nem túl sokat emel ki a tanuló.
4. A képzeleti utasítás is segít.¹⁹

4. Egyéni különbségek a hipertext olvasásban

Az utóbbi évtizedben élénk iskolapolitikai és kulturális viták tárgya, hogy vajon a webalapú olvasás körülményei nem vezetnek-e a felszínes olvasáshoz, s éppen annak az értelmi szervezőmunkának, a gondolati sémaképzésnek a kiiktatáshoz, mely a (papírról olvasott) szöveggel kapcsolatos mind elméleti, mind alkalmazott

¹⁹Dunlosky és munkatársai 2013.

pszichológiai munkák szerint alapvető. Visszatérő kérdés, hogy vajon a keresőrendszerek, mint amilyen a Google is, és az ide-oda klikkelgetést lehetővé tevő hipertext, *felszínessé teszik-e a gondolkodást*. A közvélekedésben és a szakmában is kétféle attitűd ismerhető fel. Vannak, akik szerint a Google típusú keresési rendszerek csak azt teszik felszínessé, aki egyébként is hajlamos volt a felszínességre.²⁰ Ennek társadalmi vetületeit érdekesen mutatta be, még egy évtizeddel a mai, a járványhelyzet kikényszerítette távitanítás előtt, a neves szerző- és könyvügygynök Brockmann szerkesztette 100 felfelt vezető értelmiségit megkérdező reflexiós kötet. Már akkor felhívták a figyelmet arra, hogy a nagy internetes demokráciálmok közepette egyre inkább megjelenik a fogyasztó tömegek, a digitális lumpenek és a gondolkodó kevesek szembeállításának világa. A jelenben élés közepette a múlt boldogság-elemei eltűnnek, és a szegények valójában nem biztos, hogy profitálnak az új rendszerből. A digitális szakadékok intellektuális szakadékokkal is együtt járhatnak.²¹

Susan Greenfield brit idegtudós itt a pesszimisták vagy legalábbis szkeptikusok táborának egyik vezéralakja. A (poszt)modern világ az internetalapú ismeretszerzéssel, az eldobható tudásokkal, az olvasás helyett klikkeléssel a Tartalom helyett a Folyamatra helyezi a hangsúlyt. A felgyorsult információfelvétel világában nagy a veszély, hogy kiiktatódik az elemzés, a tudások összehasonlításából fakadó metakognitív meditáció. Greenfield szerint ennek a sémaképzésvesztésnek a megállítására olyan elektronikus oktatási felületekre lesz szükség, melyek éppenséggel lelassítanak, újra előtérbe helyezik a feldolgozást. Újrateremtik azt a klasszikus helyzetet, melyben a kivonatolás még erény, s a megértés jele volt, szemben az egyre több letöltött, de meg nem emésztett mai szöveg világával.²²

²⁰ Nem fogok részletesen kitérni az optimisták és pesszimisták vitáira itt, mert korábban már megtettem (vö. Pléh 2011, 2014b).

²¹ Brockmann 2011.

²² Greenfield 2010, 2015.

Nem térek ki mindennek az általános kultúrfilozófiai vonatkozásaira. Csupán azt mutatom be saját kutatásaink alapján, hogy a sémaképzés és koherenciateremtés átfogó mechanizmusai a hipertextes kattintgatós világban is megjelennek.²³ Az itt használt értelemben a leíró szövegeknél minél hierarchikusabban szervezett a mögöttes tartalom, annál jobb a hipertextfeldolgozás. Itt is megjelenik az ismereti hatás. Minél nagyobb a személy előzetes ismerete, annál jobb a feldolgozás. Harmadik mozzanatként a munkamemória moduláló hatását emelik ki.

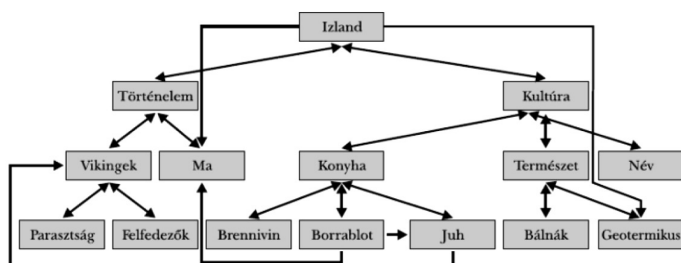
A mi kutatásaink kifejezetten ennek feltárására irányultak. Milyen szerepe van a feldolgozó jellegű munkamemória egyéni különbségeinek a hipertextes olvasásban. Ezzel természetesen közvetve arra is rátérek, hogy milyen sajátos új terheléseket is jelent az internetes olvasás világa.

A kísérleteket a Poitier-i Egyetemen, Francois Rouet és Vörös Zsófia kollégával végeztük.²⁴ Az előzetes tudás hatásának semlegesítésére olyan szöveget választottunk a hipertextolvasás alapjának, ami kevésbé volt ismerős a francia fiatalok számára: vagyis Izland társadalmi, történelmi és ökológiai leírását. Az 5. ábra azt mutatja, hogy milyen logikai szerkezet állt a hipertextes szövegek mögött.

A logikai szerkezetből kiindulva különböző hipertexteket szerkesztettünk. Az egyik fontos változó az volt, hogy egy kattintás milyen mélységű ugrást eredményez a hierarchiában. Egy másik szövegtényező az volt, hogy a hipertextolvasást a fenti hierarchia, egy témalista vagy csak egy szójegyzék bemutatása előzte meg. Zsúfolt, linkekkel teli képernyőkön azt figyeltük, hogy miként klikkelgetnek ide és oda, s utána mire emlékeznek mindebből.

²³ Destafano–Lefevre 2007 alapos szakirodalmi elemzésükben elemezték a hipertext mint legfontosabb szöveg megjelenítési szervezési újítás hatásait az emberi szövegfeldolgozásra. Hipertextes szövegek esetében sem spórolhatjuk meg a szöveg logikus szerkesztését. Mint Caro 2017 összefoglalója is rámutat, a hipertextes szövegek szervezésénél is érdemes felhasználnunk mindazt a tudást, amit a klasszikus szövegsematizációról megszereztünk a papírról olvasás világában (lásd Kintsch 1998; Kinstch–Mangalath 2011).

²⁴ Vö. Vörös–Rouet–Pléh 2008, 2012.

5. ábra. A hipertext kísérletekben használt szövegek mögöttes logikai szerkezete

Mint a kognitív pszichológiában sokszor, három stratégiával próbáltuk megvizsgálni, hogy a leíró tartalmú hipertext feldolgozása során milyen belső reprezentáció alakul ki.

Az *előzetes felvezetésnek* világos hatása volt. Az előzetes hierarchiabemutató a hierarchia világosabb leképezéséhez vezetett az olvasás után. Következő szempontunk az egyéni különbségek hatása volt. Az egyéni szempontnál az akusztikus, verbális, illetve vizuális munkaemlékezet hatásait vizsgáltuk. A magasabb vizuális munkaemlékezetű személyek minden szövegváltozatnál sokkal jobb felidézést mutattak. A hatás a legerősebb a nagy hierarchia-ugrásoknál volt. Az alacsonyabb vizuális munkamemóriájú személyek különösen kevésbé emlékeztek a hierarchiában alacsonyabb szintekre.²⁵

Harmadik eljárásunk a vizuális (egy kép megjegyzése) és a verbális (egy telefonszám megjegyzése) zavaró feladatok hatásának elemzése volt. A kontrollhelyzethez képest, vizuális zavaró feladat esetén a konfiguráció megjegyzése nagyon leromlik. Ez nem volt így verbális zavarásnál. Ugyanakkor a navigációs időt mind a verbális, mind a vizuális zavaró feladat megnövelte. Úgy tűnik, hogy a feldolgozás hipertextes szövegnél egyszerre verbális és vizuális erőforrásokat használó folyamat, míg a konfiguráció

²⁵ Rouet–Vörös–Pléh 2012.

kialakítása egy leíró tartalmú hipertextes szövegnél nagymértékben a vizuális folyamatoknak a függvénye.²⁶ Vagyis a multimédiából való információszerzés és így a tanulás is komplex folyamat, amiben a hagyományos sémaképzés, a vizuális mintakialakítás és a nyelvi megértés gyorsasága együtt játszanak nagy szerepet. Ebben a tekintetben, a multimédiás szövegeknél is nagy eltérés van szövegtípusok között. Sokkal nagyobb vizualitás és sokkal nagyobb logikai koherenciateremtés van leíró tartalmat megjelenítő multimédiás szövegeknél, mint a narratívaknál.

5. Az elbeszélő és leíró mint két világ

Térjünk vissza összegzésként az elbeszélő és leíró szövegek eltéréséhez! Jerome Brunertől, akadémiánk néhai tiszteleti tagjától származik az a felvetés, mely szerint itt nem pusztán szövegek, hanem alapvető életfelfogások, rejtett ontológiák eltéréséről is szó van. Bruner szerint az embernek alapvetően kétféle megismerésmódja van. A kategorikus és időtlen tudományos leírásmód mellett velünk él, sőt talán elsődleges egy időileg szervezett, antropomorf okozási sémákat alkalmazó elbeszélő keret.²⁷ Ez a kettősség adja a klasszikus természet- és szellemtudomány viták gyökerét, de a társadalom megismerésének kulcsát is. Bruner az elbeszélő szemléletet szembeállítja az elméleti hozzáállással, mint az 1. táblázat mutatja. Míg a narratív szemléletben idői, szekvenciális, az elméletiben időtlen, kategorikus viszonyok vannak. Az egyik oldalon történetek vannak, egyediség, epizódok és személyek, a másikon pedig személytelen érvényességű viszonyok. Fejlődésileg a kettősség azt jelenti Bruner számára, hogy már egészen kisgyerekkortól, már három-négy éves kortól kezdve, két különböző sémával közelítünk a világhoz. Az egyik az emberi séma, ez lenne a narratív hozzáállás lényege, a másik az absztrakt személytelen séma. E két megismerési mód egymásra redukálhatatlanul, örökké

²⁶ Vörös–Rouet–Pléh 2008.

²⁷ Vö. Bruner 1987, 2004, 2005, 2006.

velünk van, mint potenciális szervezőelv. A történetmondás, a narratív hozzáállás életünk s identitásunk legfőbb szervezőelve, mely értelmet, összefüggést ad saját életünknek s a társas világnak.²⁸

1. táblázat. Bruner felfogása a két megismerési módról²⁹

Megismerési mód	Narratív	Elméleti-paradigmatikus
Szerveződés	idői, szekvenciális, cselekvéses	időtlen, kategorikus, alárendelő
Szövegbeli megfelelő	történet: szándékteológia	leírás: hierarchiaviszonyok
Eszménye	egyesítés, epizódok	személytelen érvényesség
Beágyazottság	személyi és társas	kontextusmentes törekvés

Ez a kettősség, a narratív és paradigmaticus szemlélet szembeállítását Brunernél, mint ő maga is tisztában van vele, megfeleltethető a 19. század végi Dilthey kétféle lélektanának, a megértő és az oksági szemléletnek, illetve Windelband nomotetikus, törvénykereső természettudomány, és idiografikus, egyéni mozzanatokot értelmező humán tudomány kettőségének.³⁰ Úgy tűnik, s ez kapcsolja az egészet a szövegmegértéshez, hogy a személyi, társas mozzanatokból, az idői szekvencialitásokból, a szándékteológiából kiinduló narratív szerveződés sokkal könnyebben és korábban kezelhető még a gyerekek számára is, míg az időtlen, kategorikus viszonyokat közvetítő leíró típusú szövegek, amelyek a paradigmaticus/elméleti hozzáállásnak felelnek meg, egy sokkal később kibontakozó mintázatot testesítenek meg. A mai világ, amikor mindent történetté formál, s állandóan „narratívákról” beszél, megfelelnek arról, hogy mindkét hozzáállás az ember sajátja. Tanítási gyakorlatainkban s szövegeinkben is mindkettő jelen kell legyen, s nem szabad megfelelkezni a leíró/paradigmatikus hozzáállás koherenciateremtő elveiről, azok használatáról s tanításáról.

²⁸ Bruner 1984, 1991, 2006.

²⁹ Bruner 1990, 2005 nyomán.

³⁰ Hozzáférhető forrásokat a Dilthey 1894 és Windelband 1894 hivatkozásokban adok meg.

Irodalom

- Baranyai Erzsébet 1947. A szöveg megértése. In Kiss Árpád (szerk.): *Tanítás és értelmi fejlődés*. Budapest: Magyar Vallás- és Közoktatási Minisztérium. 118–128.
- Baranyai Erzsébet 1963. Gondolkodás a tagolásban és összefogásban. *Pszichológiai Tanulmányok* (5): 127–140.
- Binet, Alfred – Henri, Victor 1894. La mémoire des phrases: Mémoire des idées. *Année Psychologique* (1): 24–59.
- Black, John B. – Bower, Gordon H. 1980. Story understanding as problem solving. *Poetics* (9): 223–250.
- Blonszkij, Pavel 1935 *Pamjaty i mislenyije*. Moszkva: Ogiz-Szocsekgiz.
- Botsas, George 2017. Differences in Strategy Use in the Reading Comprehension of Narrative and Science Texts Among Students With and Without Learning Disabilities. *Learning Disabilities* (15): 121–144.
- Brockman, John (ed.) 2011. *Is the internet changing the way you think? The net's impact on our minds and future*. New York: Harper Perennial.
- Bruner, Jerome 1987. Life as narrative. *Social Research* (54): 11–32.
- Bruner, Jerome 1991. The narrative construction of Reality. *Critical Inquiry* (18): 1–21.
- Bruner, Jerome 2004. *Az oktatás kultúrája*. Budapest: Gondolat.
- Bruner, Jerome 2005. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum.
- Bruner, Jerome 2006. La culture, l'esprit, les récits. *Enfance* (58): 118–125.
- Caro, Stéphane 2017. Texte, contexte et documents numériques. *Essais* 149–172. Digitális változat. URL: <http://journals.openedition.org/essais/2967>; DOI: <https://doi.org/10.4000/essais.2967>
- Destefano, Diana – Lefevre, Joanne 2007. Cognitive load in hypertext reading: A review. *Computers in Human Behavior* (23): 1616–1641.
- Dilthey, Wilhelm 1894. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Berlin. 2. 1309–1407. Magyarul: Adalékok egy leíró és taglaló pszichológiához. In Dilthey, Wilhelm 2003. *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest: Gondolat. 321–467.
- Dunlosky, John et al. 2013. Improving students' learning with effective learning techniques: Promising directions from cognitive and educational psychology. *Psychological Science in the Public Interest* (14): 4–58.

- Frederiksen Carl H. 1975. Effects of context-induced processing operations on semantic information from discourse. *Cognitive Psychology* (7): 139–166.
- Greenfield, Susan 2010. *Identitás a XXI. században*. Budapest: HVG Könyvek.
- Greenfield, Susan 2015. *Mind Change: How Digital Technologies Are Leaving Their Mark On Our Brains*. New York, NY: Random House.
- Harris, Richard J. 1974. Memory and comprehension of implications and inferences of complex sentences. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* (13): 626–637.
- Kintsch, Walter 1998. *Comprehension: a paradigm for cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kintsch, Walter – Mangalath, Praful 2011. The construction of meaning. *Topics in Cognitive Science* (3): 346–370.
- Laczkó Mária 2006. Szövegértési teljesítmény a szöveg típusának függvényében. *Iskolakultúra* 16 (9): 39–56.
- Mandler, Jean 1984. *Stories, scripts, and scenes: Aspects of schema theory*. Mahlah, N. J.: Erlbaum.
- Meyer, Bonnie J. F. 1975. *The organization of prose and its effects on memory*. Amsterdam: North-Holland.
- Meyer, Bonnie J. F. – Freedle, Roy O. 1984. Effects of Discourse Type on Recall. *American Educational Research Journal* (21): 121–143.
- Pléh Csaba 1979. Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnográfia* (90): 106–111.
- Pléh Csaba 1984a. A szövegemlékezeti kutatások pedagógiai relevanciája. *Nevelélmélet és Iskolakutatás* (5): 5–38.
- Pléh Csaba 1984b. A történetemlékezet formális és tartalmi megalapozottságú modelljeiről. *Pszichológia* (4): 375–384.
- Pléh Csaba 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba 2010. A nyelvtan és az emberi cselekvés szerveződése az egyszerű történetben. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Nyelv és folklor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 29–38.
- Pléh Csaba 2011. A webvilág kognitív következményei, avagy fényesít vagy butít-e az internet. *Korunk* 28 (8): 9–19. http://korunk.org/letoltpapok/Z_ZMKorunk2011augusztus.pdf
- Pléh Csaba 2012. Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra* (22): 3–24.

- Pléh Csaba 2014a. Szövegek megértése és megjegyzése. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. 1.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 287–338.
- Pléh Csaba és mtsai 2014b. A lélek a WEB világában: Kapcsolatok és tanulás az új IKT közegben. *Magyar Pszichológiai Szemle* (69): 679–705.
- Rouet, Jean-Francois – Vörös, Zsófia – Pléh, Csaba 2012. Incidental learning of links during navigation: The role of visuo-spatial capacity. *Behaviour and Information Technology* (31): 71–81.
- Rumelhart, David E. 1975. Notes on a schema for stories. In Bobrow, Daniel G. – Collins, Alan N. (eds.): *Representation and understanding*. New York: Academic Press. 211–236.
- Schank, Roger C. 1975. The structure of episodes in memory. In Bobrow, Daniel G. – Collins, Alan N. (eds.): *Representation and understanding*. New York: Academic Press. 237–272.
- Schank Roger C. – Abelson, Robert 1977. *Scripts, plans, goals, and understanding*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum.
- Thorndyke, Perry W. 1977. Cognitive structures in comprehension and memory of narrative discourse. *Cognitive Psychology* (9): 77–110.
- Vörös, Zsófia – Rouet, Jean-Francois – Pléh, Csaba 2008. The role of visuo-spatial working memory capacity in hypertext navigation. In Nyíri, Kristóf (ed.): *Integration and ubiquity: Towards a philosophy of telecommunications convergence*. Wien: Passagen Verlag. 263–274.
- Vörös, Zsófia – Rouet, Jean-Francois – Pléh, Csaba 2012. Effect of high-level content organizers on hypertext learning. *Computers in Human Behavior* (31): 4–19.
- Windelband, Wilhelm 1894/1980. Rectorial Address. Strasbourg. *History and Theory*, 19. 169–185. Eredeti forrás: Geschichte und Naturwissenschaft. Straßburger Rektoratsrede. In W. Windelband: *Präludien. Aufsätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte*. 1907. Tübingen: Mohr. 136–160.
- Wolfe, Michael B. W. – Mienko, Joseph A. 2007. Learning and memory of factual content from narrative and expository text. *British Journal of Educational Psychology* (77): 541–564.
- Zincsenko, Pjotr I. 1961. *Nyeproizvolnoje zapominanyije*. Moszkva: Izdatyelsztvo APN RSzFSzR.
- Zinchenko, Pjotr I. 1983/1984. The problem of involuntary memory. *Soviet Psychology* (22): 55–111.
- Zinchenko, Pjotr I. 2008. Conclusion [from Involuntary memory]. *Journal of Russian and East European Psychology* (46): 89–95.

Nyelvművészet a szövegtől a műalkotásig Az irodalom mint hangnem és modalitás

Ist euch an der Weise nichts gelegen?
Mich dünkt', sollt' passen Ton und Wort?

(Richard Wagner: *Die Meistersinger von
Nürnberg*)

Wenn ich ein Gedicht, eine Erzählung mit Empfindung lese, so geht doch etwas in mir vor, was nicht vorgeht, wenn ich die Zeilen nur der Information wegen überfliege. Auf welche Vorgänge spiele ich an? Die Sätze *klingen* anders.

Ludwig Wittgenstein: *Philosophie der Psychologie. Ein Fragment*

We dwell with satisfaction upon the poet's difference from his predecessors, especially his immediate predecessors; we endeavour to find something that can be isolated in order to be enjoyed. Whereas if we approach a poet without this prejudice we shall often find that not only the best, but the most individual parts of his work may be those in which the dead poets, his ancestors, assert their immortality most vigorously.

T. S. Eliot: *Tradition and the Individual Talent*

1.

Annak az állításnak a dolgában, hogy a modernség művészetfelfogása az autonóm – vagyis ilyenként önmagának elégséges és önmagára vonatkozó – műalkotás fogalmában van megalapozva, nem különösebben nehéz konszenzusra jutni. Ezt az önmagáértvaló létet a modernség nyitányán még a szociológiai esztétika

is olyan egésznek tekintette, „amely nem szorul külső kapcsolatra”, és „minden szálát újra visszaszövi saját középpontjába”¹. Míg azonban Georg Simmelnek ez a művészet autonóm szférájára vonatkozó, 1902-es megfigyelése az esztétikai megkülönböztetés szokványos formulájába torkollik,² Heideggernél (*Der Ursprung des Kunstwerkes*, 1935) annyiban már alapvetően más státuszra tesz szert a műalkotás, amennyiben a szerkezetéből hiányoznak az anyag és forma, a jel(ölő) és jelölt vagy a szép és az igaz jólismert dichotómiái. Az „önmagában álló műalkotás” itt nem tárgyiaságok függvénye, hanem olyan saját világot nyit meg, amely eredendően ugyanabban a nyelvi aktusban keletkezik, amely beszélni kezd róla, a szó szoros értelmében *létesítve* kezd beszélni róla.

„Mert egy műalkotás – írja erről később Gadamer – nem jelent (*meint*) valamit, nem utal jelként egy jelentésre, hanem a maga saját létében mutatkozik meg, úgy, hogy a szemlélője a nála való elidőzésre kényszerül. Olyannyira önmaga van jelen, hogy az maga, viszont amiből készítették, a kő, a festék, a (zenei) hang, a szó csak benne jut tulajdonképpeni itt/léthez.”³

Ami tehát azt is jelenti, hogy igazi, megtapasztalható esztétikai jelenlét csak akkor lehetséges, ha az, ami tisztán materiális, maga mögött hagyja a pusztán anyag-létét és a művé válás pillanatában úgyszólván magasabb szinten tér vissza önmagához: esztétikailag megtörténő, *performatív* képződményként lép érvénybe. Hogyan képes azonban egy szövegtárgy-státuszú alkotás magasabb szinten visszatérni önmagához?

A materiálisnak ebben a magasabb szintű identitásában mutatkozik meg voltaképpen mindaz, amit itt *mediálisnak*, vagyis amit a művészet specifikusan mediális, közvetett és mindig *közvetített* megtapasztalhatóságának nevezhetünk. Az irodalomra

¹ Simmel 2009: 97.

² Ahol a műalkotás „egyedül (...) mint esztétikai lesz élvezhető”. Simmel 2009: 97.

³ Gadamer 1987: 256.

vonatkoztatva mindez elsősorban annak premisszáját foglalja magában, hogy maga a mindenkori – a saját temporalitásában vett – recepciós aktus az, melynek során, egyfajta *végrehajtott bekövetkezés* módján végül irodalmi művé válik a kezdetben csupán partitúra-ként jelen levő szöveg diszkrét, írásos jelsora.⁴ A mű révén és benne mediálisan „előlépve” jön ily módon létre valami új, ami eddig nem létezett, és nem vezethető le az előzményeiből sem. A kortársi utómodernség mindent átfogó médiumkonfigurációinak sokféleségével szemközt is igaz ugyanakkor, hogy az irodalom megkerülhetetlen és kiiktathatatlan *nyelvi medialitása* nem egyszerűen csupán egyike – mint azt ma Derrida és Kittler nyomán többen állítják – a kommunikációs hálózat versengő médiumainak. Mert az ugyan kétségtelen, hogy a phoné és graphé „intramedialis” összetartozásaként felfogott nyelviség,⁵ amely a *linguistic turn* óta a világmegértés archimédeszi pontjának számít, egyfajta analitikus megbontással „visszaszorolható” az egyéb hangzó, vizuális vagy

⁴ Az írás értelemszerűen még nem azonos a szöveggel. Szigorú értelemben véve az írás mindössze annak technológiája, hogy egyáltalán szöveg keletkezhessek. A maga „kibetűzés” nélküli állapotában, materiális valóságában még legföljebb olyan jelsornak tekinthető, amely artikulált, felismerhető ismétlődések során keresztül bizonyulhat szövegnek. Az ilyen tulajdonságokkal felruházott jelsorok mindössze még csak materiális-technológiai potenciálját képezik a szövegeknek. Vagy, ahogyan Ong írja, „[a]z írás [...] (és különösen a betűírás) igenis technológia, melynek működtetéséhez eszközökre és felszerelésre van szükség. [...] A természetes, hangzó beszéddel ellentétben az írás teljes mértékben mesterséges. Nem lehet »természetesen« írni.” Ong 2010: 76.

Az irodalmi olvasásnak így tekintve nem közvetlenül az írással van dolga. Ennyiben – még ha távolról a szöveghelyreállító, azt „stabilizálva” olvashatóvá tevő, ám az „objektivitás” obszessziója alatt saját olvasás-voltát rendre „el-felejtő” filológia is irodalmi érdekű – az olvasás nem a néma írás és a hangzó beszéd oppozícióját képezi újra, hanem sokkal inkább az írott szöveg és az értelmező „megszóltatás” közti térben elhelyezkedve kel életre. És bár igaz, hogy ma az olvasásnak csak az újkorban kialakult néma formája számít normatív módon általánosnak, látni fogjuk, hogy az irodalmi befogadás – a látzattal ellentétben – éppenséggel nem néma olvasás formájában megy végbe.

⁵ Ahol az írás mindössze a hangzó nyelv jelnyelvi („írott”) formájának számít.

technovirtuális médiumok közé,⁶ de legmagasabbrendű formájában, a költészetben még mindig képes olyan képeket előállítani, amelyekre nem alkalmas a technikai médiumok eszköztára. A *Téli éjszaka* alábbi képsorának első elemeit egészen a „vékony ezüstrongy” látványáig pontosan, sőt az olvasottnál is tökéletesebb alakban állíthatja elő egy finoman hangolt számítógépes program képalkotó mechanizmusa. Természetesen mindössze csak addig, amíg a mosolyt és az ölelést kellene képileg elhelyeznie „a világ ág-bogán”:

A lég
 finom üvegét
 megkarcolja pár hegyes cserjeág.
 Szép embertelenség. Csak egy kis darab
 vékony ezüstrongy – valami szalag –
 csüng keményen a bokor oldalán,
 mert annyi mosoly, ölelés fönnakad
 a világ ág-bogán.

Nem minden alap nélkül vélelmezhető tehát, hogy az irodalom *nyelvi alapzatú medialitásában rejlő potenciál* azért állja a versenyt a médiumkonkurencia leghatékonyabb ágenseivel is, mert a komplexitás médiumai „közül az irodalom az egyik legjelentősebb”.⁷

A műalkotásnak erre az önmagában álló egész-voltára nézve meghatározó, hogy a mű egyedülálló képződménye megvonja magát minden olyan recepciós kiszámíthatóságtól, melynek igénye formalizálható szerkezeti szabályokat és zárt szisztematikát próbál föltárni abban. Ennek a felmérhetetlen kiszámíthatatlanságnak, a mű „kézrekeríthetetlenségének” szól az esztétikai elidőzés Hans Sachs nevezetes orgona-monológjában:

⁶ Írás és képiség vonatkozásában lásd erről Krämer 2003.

⁷ Pfeiffer 2005: 28.

Was gilt's, was ich dir sagen kann?
 Bin gar ein arm einfältig Mann!
 Soll mir die Arbeit nicht schmecken,
 gäbst, Freund, lieber mich frei:
 tät besser, das Leder zu strecken,
 und liess alle Poeterei!
 Und doch, 's will halt nicht geh'n.
 Ich fühl's – und kann's nicht versteh'n –
 kann's nicht behalten – doch auch nicht vergessen;
 und faß ich es ganz – kann ich's nicht messen!
 Doch wie wollt' ich auch messen,
 was unermesslich mir schien?
 Kein' Regel wollte da passen
 und war doch kein Fehler drin.
 Es klang so alt und war doch so neu
 wie Vogelsang im süßen Mai!⁸

A befogadást teljességgel lenyűgöző versenydal, mint par excellence műalkotás, amely a maga eredetiségével még a nagy tudású,

⁸ Mi az, mit nektek mondhatok?
 Hisz oly szegény gyarló vagyok!
 S ha tán a munka nem ízlik,
 Inkább hagyjatok el,
 Hisz jobb lenne sámfázni mindig,
 A költészet kinek is kell?!

De hát nem megy sehogy:
 Csak érzem, de nem értem én,
 Nem emlékszem tisztán, feledni se bírom,
 Nem foghatom fel, bár sejtve sejttem.
 Ej hát, de ki is bírná
 Megmérni a mérhetetlent?
 A szabály egyik se jó rá
 És mégse volt benn hiba.
 Oly ós, oly mély, oly üde, oly friss,
 Így zeng az édes május is!
 (Várady Antal fordítása.)

ezért a mesterségét művészetként végző Sachsnál is kikényszerítette a nála való esztétikai elidőzést, nemcsak a történetbe való bevonság formájában jelent részesülő ottlétet. Mindenekelőtt abban áll a jelentősége, hogy „valami, ami megmutatkozik nekünk, bármennyire távoli eredetű is, megmutatkozásában teljes jelenlétre tesz szert”.⁹ Azzal, hogy ez a valami nem általában, hanem *nekünk* mutatkozik meg, a jelenlét egyszresmind mindig „nálalét”-karaktert is nyer. Az egyidejű „nálalétnek” az értelme azonban nem csupán a mű és befogadó közti időbeli távolság megszűnése, hanem – a kultikus cselekvésekhez hasonlóan – „részvétel magában a [...] történetben”.¹⁰ Ezért mondhatjuk, hogy a műalkotás esztétikai tapasztalatához hozzátartozó *egyidejűség* egyszerre tartalmazza egy rajta kívül fellelhetetlen világ *nyelvi* keletkezésének performatívumát és az abban tevőlegesen, nem pedig passzívan *részesülő* befogadói „nálalét” mozzanatát.

Az utolsó előtti sor ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a szöveg művé válásának történő *temporális* eseménye az időbeliségnek egy másik fajta tapasztalatában is részesíti az olvasót. A(z itt zenei) befogadás aktusában ugyanis az időbeliségnek egy olyan kettős alakzata tárul föl, amely nemcsak a fentebb tárgyalt egyidejűség effektusaként lép működésbe, hanem az *alt* vs. *neu*, illetve a *behalten* vs. *vergessen* oxymorontikus keresztállásának jóvoltából masszívan gyöngíti is az időből való kiragadottságnak azt a tapasztalatát, amely a – Sachsot hatalmába kerítő szépség kikényszerítette – elidőzés okán az idő feltartóztatóságának illúzióját kelt(het)i. Ennek az egyszerre elillanó s mégis feledhetetlen, régiként is felhangzó új tapasztalatnak a szerkezeti egyidejűsége – mely módszertanilag egyébként érdekes módon problémátlanul összeegyeztethető a Gadamer-féle elidőzésre kényszerített befogadás fausti eredetű mintájával – Wagnernél egyértelműen felülírja az esztétikai késő romantika régi és új oppozíciójában *stabilizált* műalkotásfogalmának (eladdig uralkodó) időszerkezetét. Itt külön hangsúlyozandó, Gadamerre visszautalva, hogy a keletkezésnek

⁹ Gadamer 2003: 157.

¹⁰ Gadamer 2003: 158.

és a múltnak ez a *Werden*-jellegű¹¹ illékonyága nem a szöveg tulajdonsága, hanem – az ún. *meqlét* ellentétéként – az a nehezen tetten érhető és rögzíthetetlen mozzanat, amely a csak a mindenkori befogadóval való találkozásban keletkező műalkotás létmódjának sajátja.

De az esztétikai modernség egyszerre egybeesőként, ugyanakkor mégis elkülönülőként megkettőzött időtapasztalatának oxymoron-szerkezetében nem egyszerűen csak az az illékony és átmenetileg sem identikusan „újralétesülő” szépség új temporalitása mondja ki magát, amelyet a költészettörténet elsősorban a *Rêve parisien*ből ismer.¹² (A *Meistersinger* szövege 1862-re készült el,

¹¹ Annak belátása, hogy ebben az értelemben „minden visszatér”, és pedig sohasem identikus módon tér vissza, Nietzsche-nél „a keletkezés/múlás [*Werden*] világának legextrémebb közelítése a létéhez: a vizsgálódó szemlélet csúcsa” Nietzsche 1999: 312. Talán úgy is mondhatnánk, ha léteznék erre fogalmunk, hogy olyasfajta időbeli létmódról van itt szó, amely a szüntelen keletkezés és múlás feltartóztathatatlan dinamikáján keresztül kelt(het)ji az „időtlenység” állandóságának látszatát.

¹² A versben gondosan felépített festői látványt és a művészeti örökkévalóság (*Éternité*) képzetét éles és váratlan fordulattal úgy függeszti fel a két utolsó strófa, hogy hirtelen egy falióra hangja töri meg a művészet időtlenségének varázsát, s az olvasást úgyszólván egy csapásra rántja vissza a feltartóztathatatlan időbeliségbe:

Et sur ces mouvantes merveilles
Planait (terrible nouveauté!
Tout pour l'œil, rien pour les oreilles!)
Un silence d'éternité.

II

En rouvrant mes yeux pleins de flamme
J'ai vu l'horreur de mon taudis,
Et senti, rentrant dans mon âme,
La pointe des soucis maudits;

La pendule aux accents funèbres
Sonnait brutalement midi,

öt évvel a *Les Fleurs du Mal* megjelenése után.) Azzal ugyanis, hogy a valahogyan hangzás (*klang*) és a valamilyenség (*war*), illetve a régi (*alt*) és az új (*neu*) újraszituált motívumain keresztül egyfajta *belső történetiség* is beíródik a szövegbe, új temporális távlat nyílik a korábbi, inkább külsődleges innováció- és eredetiségelvekben megalapozott irodalomtörténeti értékelés számára is, amely újítás és változás dolgában a lineáris egyirányúság formális kronológiai rendjére támaszkodott. A Constantin Guys-nek ajánlott költemény éppúgy destabilizálja a „tárgyi” keletkezetség – utólag így vagy úgy értékelhető – minőség tartalmait, mint Walter újszerű versenydala a tökéletesség „felmérhetetlenségének” nem a régi pusztá meghaladottságában fogant tapasztalatát.

Ami itt a maga áttételein keresztül napvilágra jön, az távolról tekintve nem egyéb egy olyan poetológiai irodalomtörténet ígéreténél, ahol az időbeliség nem a különféle történeti adatok külső rendezőelvéül szolgál, s mint ilyen nem a historizáló

Et le ciel versait des ténèbres
Sur le triste monde engourdi.

És (szörnyü újság: a szem ittas
s hang nincs egyetlen rezdület!)
e sok mozgó csoda felett az
öröklét csöndje lebegett.

2

Felnéztem... A fény még zibongott...
S láttam, odúm mily nyomorult
s éreztem, hogy az átkozott gond
tőre megint szívemre sújt;

síri szózatával az óra
brutálisan delet ütött,
s a fekete ég gomolyogva
szállt a dermedt világ fölött.
(Szabó Lőrinc fordítása)

keretalkotás eszköze. Sokkal inkább az irodalmi keletkezés ama primer közegeként juthat érvényre az irodalomtörténet-írásban, ahol maga a költőiség csak mediálmateriális úton megtapasztalható, *belső időszerkezete* érhető tetten, és amelyen keresztül a műalkotásnak mint nyelvpoétikai képződménynek a tényleges „megtörténe” (a mondottság és a beszédtempó hogyanjától az – olvasásban mindig temporálisan megképződő, „kompozitorikus” – képszerkezeten át a melosz prozódiajáig és az orkeszttrált nyelvi dallam ritmikus lefutásáig¹³) bekövetkezik. Ez a belső időszerkezet olyankor válik láthatóvá, amikor – mint majd látni fogjuk – egy műalkotásba úgyszólván „beletörténik” egy korábbi, költészettörténeti jelentőségű, nagy kisugárzású mű szövegrészlete, jellemző motívuma, ritmusképlete vagy egyéni hangzatfutama stb. Találóbbr kifejezés híján egy ilyen irodalomtörténetet – a szinekdochikus elv jegyében – *a nyelvművészeti hangnemek irodalom- vagy költészettörténetének* nevezhetnénk. Ez a hangnemek szerinti irodalomtörténet a művek pontualitásán keresztül úgy teheti hozzáférhetővé az irodalom belső történetiségét, hogy miközben a műalkotás nem veszíti el a mindenkori egyediségét, láthatóvá válik az a belső poétikai folyamat is, amelyben a valódi – a ténylegesen *irodalmi* – irodalomtörténet *történik*.

Különleges hangsúlyt kap itt az irodalmi műalkotásnak az a ritkán emlegetett „pillanatnyi” és ekképpen mindig performatív létmódja, amely ugyanakkor nem feledtetheti velünk, hogy – a zenéhez teljességgel hasonlóan, ahol a műalkotás csak akkor válik műalkotássá, amikor *hangzó műként* felcsendül – a partitúraként értett irodalmi szöveg távolról sem azonos a csak a befogadás aktusában megtörténő műalkotással. A műalkotással mint (a néma olvasás során is úgyszólván „magunk elé mormolt”) „beszédműként” megvalósuló, hangzó-akusztikus képződménnyel. Mert csak a(z idővel mindig is sajátos viszonyban álló) hang előállította közlés,

¹³ Idetartoznak még a modalitás olyan, egymástól nehezen elhatárolható összetevői, mint a nyelvi duktus egyéni „beszédhangzása”, a hanghordozás, a hangfekvés, a mondatszerkezet, a mondatdallam, a dallamvonal, az intonáció, a hanglejtés, a beszédritmus, frazírozás, kádenciák stb.

azaz: kizárólag a *hangzóvá tétel* képes poétikailag teljes értékűvé változtatni egy szöveget. Az, persze, igaz, hogy a hang fenoménja nélkülözhetetlen egy szöveg művé válásának eseményében, hiszen mindaz, amit a beszédhang közvetít, az élőbeszédben is elválaszthatatlanul „összeolvad a dallammal, a ritmussal és a nyelvi tempóval”.¹⁴ De, mint a néma olvasás példája is mutatja, semmi esetre sem a fiziológiai hangoztatás mozzanata a döntő. A néma olvasás ugyanis nem afféle művi változata a hangzástól elválaszthatatlan beszédnek. Ez a fajta nem feltétlenül hallható – mert nem fizikai-akusztikai hangzásként vett – „hangzósság” már mindig is inherens tartozéka magának a nyelvnek, hiszen a nyelvet, „végső soron a hangalak (íráskép), a melódia és ritmus, valamint jelentés (értelem) egységeként képzeljük el”.¹⁵ (Mindez, persze, nem annyira a nyelvértelmezés Rousseau, Saussure és Derrida fémjelezte iránya mentén, hanem Humboldt, Heidegger és Gadamer vonalán válik hangsúlyossá.)

Az irodalmi szöveg esztétikai tapasztalatában ráadásul fokozottan jut érvényre annak sajátossága, hogy az, ami a hangoztatás eseményében „hallhatóvá” lesz, *Stimme* és *Klang* is, vagyis (a mindenkori testhez tartozó) emberi hang, illetve egyéb, fizikális eredetű hangzás egyszerre. A viszonyuk talán úgy pontosítható, hogy elvileg minden emberi hangnak (*Stimme*) lehet „csengése” (*Klang*), de nem minden „csengő” hangzás (*Klang*) emberi eredetű (*Stimme*). Mindenesetre mindkettőnek meghatározó szerepe van annak a melosznak az előállításában, amely nélkül nem szólal meg, nem jut szóhoz – mert meg sem tapasztalható – egyetlen műalkotás üzenete sem. Mert aki nem tudja olvasni a szöveg dallamát (is), az valójában nem a művel, mindössze annak partitúrájával találkozott.

„Egy költemény a papíron semmi egyéb, mint írás – mondja erről Valéry a nevezetes *Collège de France*-beli, 1937-es székfoglalójában –, kiszolgáltatva/alávetve mindennek, ami egy írással megtehető.

¹⁴ Waldenfels 2006: 204.

¹⁵ Heidegger 2003: 309.

De összes lehetőségei közül van egy, egyetlenegy, amely e szöveget azok közé a feltételek közé helyezi, ahol erőre kap és hatásformára tesz szert. Egy költemény az diszkurzus, folytonos kapcsot/kötést követel meg és hoz magával a *meglevő hang* (*voix*) és a között a *hang* között, amely *elérkezik* és *el kell érkeznie*. És ennek a hangnak olyan-
nak kell lennie, hogy ránk kényszerítse magát, és azt a lelkiállapotot váltsa ki, amelynek (ez) a szöveg az egyedüli nyelvi kifejez(őd)ése. Hallgassd el a hangot, a kellő hangot, és minden önkényessé válik. A költemény jelek sorává változik át, amelyek csak azért vannak összekötve, hogy materiálisan egymásra következzenek.”¹⁶

Nem minden alap nélkül hangsúlyozza tehát a kései Wittgenstein is, hogy

„[a] nyelv egy mondatának megértése sokkal inkább rokon egy zenei téma megértésével, mintsem hinnők. Ezt azonban úgy értem, hogy a nyelvi mondat közelebb van ahhoz, amit szokásosan egy zenei téma megértésének nevezünk, mint ahogy gondoljuk.”¹⁷

Nem véletlen tehát, hogy – a „költői kozmoszt” a „zenei kozmoszszal” mérve – Valéry a költészetet másutt a zenétől elválaszthatatlan táncsal hozza összefüggésbe.¹⁸ Sőt, a Valérynál óvatosabb

¹⁶ Valéry 2002: 837–838. (A Valéry-szövegek pontos magyarításáért Bónus Tibornak tartozom köszönettel.)

¹⁷ Wittgenstein 1992: 209.

¹⁸ „Ainsi, parallèlement à la Marche et à la Danse, se placeront et se distingueront en lui les types divergents de la Prose et de la Poésie.” Valéry 1939: 1329–1330.

A költészetre vonatkoztatva 1942-ben Eliot ugyanakkor a zenei párhuzamok túlhangsúlyozásának poétikai kockázataira is felhívja a figyelmet: „...[k]öltői szempontból a ritmusérzék és a struktúra-érzék a legfontosabb a zenei készségek közül. Fennáll annak a veszélye, hogy valaki túlságosan is zenei analógiákra építi a versét, amely így mesterkeltté válik; ezzel szemben tudom, hogy egyes versszakok, néha teljes költemények is először szavakat kereső ritmusként jelentkeznek, s ez a ritmus lesz aztán a tartalom és a képvilág szülője...” Eliot 1981: 330–331.

Eliot még a prózától sem vitatja el az „éterei zenét”¹⁹. Az e tapasztalatot kiváltó történést ugyanakkor mégsem gondolhatjuk el úgy, mintha egy szöveg művé válása mindössze valami textuálisan már eleve előttünk ott levőnek a pusztá hangzásba-fordításával volna egyenlő. Emiatt még egy önmagában semleges kötőszó aktuális szintaktikai viselkedése is képes arra, hogy akusztikailag alapjaiban határozza meg a lírai megnyilatkozás hangnemét.

„A szép, mély, dallamos »und« állandóan ott harangoz [*Rilke verseiben*]²⁰ a szöveg mögött. Zenei alapszín. De versszerkezetileg is fontos:

¹⁹ „Amint a rím béklyója alól kiszabadul, a próza hömpölygésében addig észrevétlen elsutogott szavakból éteri zene kél.” Eliot: Gondolatok a szabad versről (*Reflections on „Vers Libre”*, 1917). Eliot 1981: 60.

A nevezetes *The Music of Poetry* (1942) ugyanakkor a zenei párhuzamok túlhangsúlyozásának poétikai kockázataira is felhívja a figyelmet: „...[k]öltői szempontból a ritmusérzék és a struktúra-érzék a legfontosabb a zenei készségek közül. Fennáll annak a veszélye, hogy valaki túlságosan is zenei analógiákra építi a versét, amely így mesterkéltté válik; ezzel szemben tudom, hogy egyes versszakok, néha teljes költemények is először szavakat kereső ritmusként jelentkeznek, s ez a ritmus lesz aztán a tartalom és a képvilág szülője...” Eliot 1981: 330–331.

²⁰ A híres *Kalkreuth-Requiem*-ben például eképpen:

Wer kennt den Einfluß, der von unserm Handeln

hinüberspringt in eine nahe Spitze,
und wer begleitet ihn, wo alles leitet?

Daß du zerstört hast. Daß man dies von dir
wird sagen müssen bis in alle Zeiten.
Und wenn ein Held bevorsteht, der den Sinn,
den wir für das Gesicht der Dinge nehmen,
wie eine Maske abreißt **und** uns rasend
Gesichter aufdeckt, deren Augen längst
uns lautlos durch verstellte Löcher anschauen:
dies ist Gesicht **und** wird sich nicht verwandeln:
daß du zerstört hast. Blöcke lagen da,
und in der Luft um sie war schon der Rhythmus

képes kapcsolatot, sőt ál-kapcsolatot teremteni laza részek között. És... és... és... mondja a szöveg folyton...”²¹

És bár a harangütéses ismétlődés egyszerre szerkezet- és modalitás-képző funkciókat nyer a versben, „Rilke mégsem felsoroló költő”.²² Sőt, magyarul például a másképp ismétlődő **nd**-kapcsolatok *akusztikai történése* Kosztolányi nagy versének nyitányán úgy hív elő ugyancsak ünnepélyes alaphangot, hogy a változó hangfekvés és a vokálisok hullámmzó (e-o-a-á-e-é-e-a-e-u-á) meloszán keresztül töretlen dallamegységgé változtatja az elválasztott szintaktikai összetartozást: „**Elmondanám** ezt **néked**. Ha **nem unnád**” (*Hajnali részegség*).

Bonyolultabb ennél szó és dallam olyan összehangzása, amelynek harmóniáját Wagner – Valéryvel ellentében – az egyedi hangzáshoz tartozó egyedi tartalom materiális „hordozójából”,

von einem Bauwerk, kaum mehr zu verhalten;
du gingst herum **und** sahst nicht ihre Ordnung,
einer verdeckte dir den andern;

S ki látja a hatást, mely tetteinkből
átáramol szomszédos pólusokba,
s hol minden vezet, ki ér nyomába?
Hogy pusztítottál. Hogy terólad ezt
mondják már az idők végezetéig.
Mert hogyha hős terem, ki maszkaként
az értelmet, melyet a földi dolgok
arcának vélünk, leszakítva, szörnyű
orcákat fed fel, melyek szemei
rég s némán néznek ránk torz odvaikból:
ez arc bizony és meg nem változik már:
hogy pusztítottál. Megmunkált kövek
hevertek ott, s körül egy épületnek
üteme már-már feltartóztatlan.
Jártál körülük s nem láttad a rendjük,
(Jékely Zoltán fordítása)

²¹ Nemes Nagy 1982: 222.

²² Uo.

az alliteráló kezdőhangok (*Stabreime*) meghatározó szemantikai viselkedéséből származtatta:

„Ez a zengő hang²³, amely a benne levő bőség maradéktalan közlésekor teljesen magától zenei hanggá válik, közlésének sajátos tulajdonságát a szó gyökerében a *mássalhangzóktól* nyeri, melyek a zengő hangot az *általános* kifejezés mozzanata helyett ennek az egy tárgynak vagy érzésnek a különleges kifejezésévé teszik.”²⁴

És valóban, az alábbi példa tanúsága szerint a versdallam (itt jambusi ritmus támogatta) *Stabreim*-vezérlésű egyedisége abból a különlegesen ritkaságszámba menő hatásból keletkezik, hogy a szó (szemantikai és materiális) gyökérzetében ott rejlő etimológiai összetartozásokat (*denkt*, illetve *Dank*)²⁵ más viszonyszavak hasonló hangzása (*drum*, *dran*) fokozza – karakteres mássalhangzós végrímeik összetartotta – teljes volumenű poétikai megszólalássá:

Nicht euren Ahnen noch so wert,
 nicht eurem Wappen, Speer noch Schwert,
 dass ihr ein Dichter seid,
 ein Meister euch gefreit,
 dem **denkt** ihr heut' eu'r höchstes Glück.
Drum denkt mit **Dank** ihr **dran** zurück

Szó és hangzás ilyen koncentrált egybeolvadása, ahol a közlés „melódiáját” éppen hogy nem a záró- vagy végrímeik, hanem a kezdőrímeik alakítják, Wagnernek arra a korszakos megfigyelésére épül,

²³ Eredetiben: „der tönende Laut” (Wagnernál: a magánhangzó).

²⁴ Wagner 1983: 68–69.

²⁵ Gondolkodás (*Denken*) és köszönet (*Dank*) egy szélesebb etimológiai sorba rendezhető összetartozásáról írja majd Heidegger, hogy „a[z *eredeti-valahai értelmében vett*] gondolatban (Gedanc) már ott munkál az a megemlékezés (Gedenken), amely az általa gondoltat (Gedachtes) odagondolja (*zu-denkt*) a(z el)gondolandóhoz (dem *zu-Denkenden*), a köszönet”. Heidegger 1997: 94.

amely szerint minden magasrendű költészet titka az érzékeket is elérő materiális nyelvi hangzás dologhoz tartozásában rejlik, azaz: a szó (ily módon eleve „jelentést” is implikáló) „tiszta érzéki testében” van megalapozva.²⁶ Másképpen szólva úgy, hogy jelentés-összefüggések – miként a *Dank* azt materiális szóként megnevezve nemcsak jelöli, hanem „jelenti” is a köszönetnek nevezett dolgot/entitást stb. – egyáltalán csak a nyelv és a szó érzéki testén keresztül létesülhetnek.

Egy teljes értékű irodalmi megnyilatkozás mindenekelőtt tehát arról ismerhető fel, hogy *szövegének affirmatív, ünnepélyes, komikus-ironikus vagy tárgyyszerű nyelvi duktusa*, úgy is, mint a beszéd kevésbé tanulható vagy uralható egyéni stílusformája²⁷ *csak a hangoztatásban válik eggyé a jelentés történéssel*: ebben az értelemben egyetlen teljes értékű irodalmi mondat sem alakítható vagy fogalmazható át komoly jelentésvesztés nélkül. Az ilyen mondat sohasem helyettesíthető egy másikkal. Tartalmi ugyanis azért nem válhatnak meg a médiumuktól, mert a hozzájuk tartozó egyéni jelentéspotenciál a beszéd végbevételéhez s vele szó és hang(zás) mondottságának saját tér- és időbeli szerkezetéhez van kötve. Olyan nem-hangolt kijelentő mondatok ugyanis, amelyek – a dialogikus beszédhelyzeteken kívül operálva – nem irányulnak senkire, nincs címzettjük, a legritkábban vagy talán sosem fordulnak elő az irodalomban. Az irodalmi szövegekben már pusztán csak ez okból sem hajtható végre „anyag és információ tiszta

²⁶ „És ha a költő a szó természetét kutatja, melyet az érzék, mint a tárgyra, vagy a tárgy által felkeltett érzésre egyetlen jellemzőt, ráérőszakolt, akkor a szó *gyökerében* ismeri fel ezt a kényszerítő akaratot, abban a gyökérben, melyet az embert őseredeti érzékszenyere kitalált vagy megtalált. Ha mélyebben merül el a gyökér szerkezetének vizsgálatában, hogy megismerje az érzést kényszerítő erőt, melynek a gyökérből kell fakadnia, mert az erő olyan meghatározóan hat az érzékekre, akkor végül felfedezi ennek az erőnek a forrását a gyökér tisztán érzéki testében, melynek őseredeti anyaga a *zengő hang*.” Wagner 1983: 67–68.

²⁷ Lásd erről Waldenfels 2006: 201–202.

elválasztása”²⁸. Az irodalmi jelentés ily módon csak mint *mediális értelem-történet* férhető hozzá.

A *tulajdonképpeni* műalkotásnak, melynek történő esztétikai jelenléte közvetlenül sohasem rögzíthető meg, a fenti illékony létmódja egészen szigorúan tekintve abban van megalapozva, hogy a szöveg hangzóvá tétele nem a hozzáadás (azaz: a hang betűsorhoz *fűzésének*) formájában megy végbe. A mű szemantikai-poétikai jelentéspotenciálja, amely csak az olvasás során „jut létez”, s mint ilyen mindig csak a maga odaértett hangzó formájával együtt tapasztalható meg, ún. *üzenetként* ezért csak utólag – például az értelmezés- és recepciótörténet dokumentumai segítségével – alkotható meg (vagy „újra”) egyáltalán. Időbeliségnek és értelem-történetnek erről a bonyolult összekapcsolódásáról írja Gadamer, hogy

„az időkategóriák, amelyeket a beszéddel és a nyelvi művészetrel összefüggésben használunk, mindenestre sajátos nehézséggel bírnak. Prezentációról beszélnek itt, sőt, ahogy a főntebb tettem, a költői szó önprezentációjáról. *Téves következtetés viszont, ha az ilyen prezenciát mint a kéznéllevő jelenlevőségét a metafizika nyelvéből vagy az objektíválhatóság fogalmából kiindulva akarjuk megérteni. Nem a jelenlevőség az, ami megilleti az irodalmi művet, sőt, az egyáltalán nem illet meg semmiféle szöveget.* Nyelv és írás mindig utalásukban állnak csak fenn. Nem *léteznek*, hanem *jelentenek* [gondolnak valamit], s ez még akkor is így van, ha az elgondolt sehol másutt nem lelhető föl, csak a megjelenő szóban. A költői beszéd csak magának az olvasás, illetve az elmondás bekövetkezésének során megy végbe, vagyis nincs jelen anélkül, hogy megértették volna.”²⁹

Meg kell itt ugyanakkor említenünk, hogy Gumbrecht rokon fogalma, a (meg)történő *prezencia* („jelenlét”) e tekintetben inkább a térbeliség aspektusának horizontjában áll, amennyiben az esztétikai tapasztalat epifániaként értett eseményét annak ugyan

²⁸ Kittler 1986: 29.

²⁹ Gadamer 1984: 51.

temporális pillanatnyiségében/illékonyságában alapozza meg,³⁰ a jelenséget mégis a strukturális jellegű, „komplex és megtestesült formával”³¹ engedi azonosítani. Ennek megfelelően nála a fenti kettős időszerkezetnek is csekélyebb a relevanciája, mert az epifánia – szerkezete szerint térbeli mozgás lévén³² – elsőrendűen vizuális, nem pedig nyelvi tapasztalat. Gadamer-nél viszont inkább arról van szó, hogy ennek a komplex módon „testiesülő” formának az időbeli létrejötte, „megtörténe” nem valamely összetett térbeliség képzeteként éri el az esztétikai tapasztalatot, hanem a mondás hangzó-nyelvi telítettségének rendkívüli befogadóképésén keresztül. Az a *volumen* ugyanis, amelyről itt Gadamer beszél, csak metaforikus értelemben vehető „tértartalmi” telítettségnek:

„Az értelevonatokozások szövevénye soha nem merül ki teljesen azokban a relációkban, amelyek a szavak fő jelentései között állnak fenn. Az irodalmi mondat volumenét (= telítettség-tartalmát) éppen a közrejátszó jelentésrelációk adják, amelyek nincsenek belekényszerítve az értelem-teleológiába.”³³

Értelem és hangzás kimeríthetetlen teltségéről/telítettségéről szólva 1993-ban pedig így fogalmazott: „Igen, éppen ez teszi ki egy

³⁰ „Az esztétikai átélésben az epifánia mindenekelőtt azért történés, mert önmaga oltja ki [*teszi meg nem történtté*] magát, miközben feltűnik/megjelenik. Ez a villám vagy a zene esetében olyannyira nyilvánvaló, hogy végsősoron banálisnak hat, de véleményem szerint érvényes az irodalmi szövegek olvasására, sőt a festményt illető reakcióinkra nézve is.” Gumbrecht 2004: 133.

³¹ Gumbrecht 2004: 134.

³² Az epifániát Gumbrecht másutt egyfajta feszültség gyanánt és „mint a jelenlét és a jelentés közti oscillálást” írja le, vö. Gumbrecht 2003: 210.

Az oscillálásnak ezt az esztétikai tapasztalatra vonatkoztatott mozgásformáját 1995-ben egyébként szintén Gadamer előlegezte meg, csaknem azonos fogalmakkal: „Arra, amit irodalomnak nevezünk – természetesen különböző fokozatokban – egy nagyon különös küzdelem [*Widerspiel*] jellemző, amely a nyelv jelentésintenciója és önprezentációja között játszódik.” Gadamer 1995: 60–61.

³³ Gadamer 1984: 48.

szöveg volumenét: azoknak a változó hangzásvalóságoknak és értelemvonatkozásoknak a teltsége (Fülle), amelyek nem oldódnak fel a pusztá értelem-teleológiában.³⁴

2.

Az tehát a kérdés, hogyan viselkedik a műalkotás sajtáságos, csak utalásban érzékelhető mediális *jelenlétének időbelisége*, illetve hogy miként is alakul ennek belső szerkezete – mint az irodalmi szövegek költészettörténeti szempontból immanensen operacionalizálható tulajdonságainak egyik legfontosabbika. A poétikainak eme mediálmateriális közvetítésű belső temporalitása alapján egy így elgondolt irodalomtörténet az *irodalmon belülről* tudna megfelelni a műalkotásban testet öltő nyelv fentebbi primer jelenlétének. Különösen az irodalmat annak pusztá keletkezési feltételeivel azonosító törekvések részleges újraéledésével szemközt szükséges emlékeztetni rá, hogy az irodalom tágabb értelemben vett diszpozitívuma kizárólag csak az irodalom lényegét képező nyelv-művészeti alkotásnak köszönhetően, azzal a középpontjában és csak a körül jöhet létre egyáltalán. Nagyon távoli analógiával élve, ahogyan csak majd a T-modell keletkezése után lett érteleme egyáltalán autópályák, útkarbantartás, benzinkutak, motelek és javítóműhelyek hálózatáról beszélni. Mert nem ezek állítják elő az autózás „értelmét”, ahogyan az irodalom „értelme” sem tűnik elénk soha levéltári vagy textológiai nézőszögben. Az irodalom lényegi mibenlétének ráadásul éppen a nyelv-művészeti modalitás, a *műalkotás hangnemének* irányzati jellemzőkön is átütő eredetisége a legnehezebben megfogható, egyszerűsre a *legnehezebben olvasható* komponense. Minden bizonnyal ezért igaz, hogy Horváth Jánostól Németh G. Bélán át Barta Jánosig még a klasszikus irodalomtörténeti műfajokban is alig akad kiemelkedő (vagy legalább jelentős) irodalmár revelatív műértelmezések nélkül. Ami azt

³⁴ Gadamer 1995: 62.

is mutathatja, hogy az irodalom ugyan megvan a maga története nélkül, de a tárgyát vesztett irodalomtörténet sohasem lehet az irodalom (mindössze a körülményeinek) története.

Az ilyen – hangnemekben megalapozott és modalitásokat követő – irodalomtörténetnek nincs lényegi dolga kronológiai rendbe állított alkotói portrékkal vagy stílusirányzatok történeti egymásutánjával. Sőt, éppoly kevésbé van elkötelezve a (hatás)történeti irodalomalkotás külső feltételeinek, mint azoknak a konstrukcióknak, amelyek valamely kollektívum vagy bármiféle progresszió³⁵ „szellemének” kibontakozásával magyaráznak irodalmi folyamatokat. És távol marad azoktól a koncepcióktól is, amelyek a „szellemiesítetlen” irodalmi jelentésképzést diszpozitív eredetű médiumtechnológiai konfigurációkból vezetik le, s a jelentés alakulásának materialitását mindössze az infokommunikáció „zaj”-fogalmának mintájára igyekeznek megérteni.

A továbbiakban tehát azt kell megmutatnunk, hogyan nyilvánítja meg a maga materiális karakterét az az írás és nyelv (szöveg és beszéd) közt fennálló utalás-viszony, amelyben úgyszólván testet ölt a nyelv jelentéseket létesítő medialitása. Arra pedig nemcsak a reflexív emberi gyakorlatokból kiinduló művészetfelfogás emlékeztethet bennünket, hogy a műalkotás önmagára vonatkozása egyidejűleg mindig „[e]gy kölcsönös konstitúciós viszony mozzanataként is értendő. A műalkotás mindig megköveteli az utánalkotást és a maga dinamikájában konstitutív módon kötődik ehhez az utánalkotáshoz.”³⁶ A lineáris-időbeli olvasásra való ráutaltság következtében a műalkotás önmagára vonatkozásának tapasztalatához ezenfelül egy sajátos, belső mediális kölcsönösség is hozzátartozik. Visus és auditus *összetartozó kölcsönössége* azért lép életbe szöveg és mű között, mert – ahogy Gadamer fogalmazta – „[a]z irodalmi szövegek [...] olyan szövegek, amelyeket olvasás

³⁵ „Az olyan írókat – jegyzi meg egy helyütt gúnyosan Benn –, akik nyelvileg nem nőttek fel a világgépükhöz, Németországban látnokoknak nevezik.” Benn 1962a: 390.

³⁶ Bertram 2014: 122

közben hangosan kell hallanunk, még ha talán csak belső hallással is (*im inneren Ohr*)³⁷.

Ez a kölcsönösség a hangzó beszédben azonban sohasem absztrakt-immateriális természetű (ahogyan például inkább az az utánalkotás fentebbi dinamikája), mert a szöveg és a beszéd kölcsönös utalásainak mozgása elsődlegesen nem az írottakban, hanem emi-nensen az akusztikumban játssza ki magát. Mindez főként abból adódik, hogy a mondottak jelentés-effektusainak komplexitása csak a szöveg hangzó és artikulált nyelvi testiségén keresztül képes szóhoz jutni: nemcsak a közlés meloszában mint a nyelvi szólam felcsendülésében, hanem a frázisképződés, a prozódia és a beszéd ritmikus artikulációjának „architekturális” lefutásában/folyamátában is. Az írás és a beszéd közti utalásos mozgás ennek megfelelően a hangzó nyelv megnyilatkozásának, vagy másképpen: a nyelv *hangzó megszólalásának* eseményében materializálódik. Mivel a nyelv mediálmateriális átlátszatlanságát a mondatképződés temporális szerkezetének diszkontinuitása és a szókombinációk mozgékony-sága is erősíti, ez a fajta – éppen a maga áthatolhatatlansága révén konstitutív – jelenlét azután különböző szemantikai többértelműségeket hív elő. És itt nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a beszédszerű felhangzásban sohasem változatlanul jutnak érvényre a szövegpartitúra intenciói, hanem arról is, hogy a szavak hangzó kombinációjának bizonyos jelentés-effektusai megbonthatják a szintaxis írott stabilitását is. Ilyenkor érzékelhető leginkább az a sajátos fajta feszültség, amely Gadamer értelmében „[a] beszéd jelentésiránya és megjelenésének önprezentációja között jön létre”.³⁸

Szabó Lőrinc *Lidérc* című versének (1925) harmadik strófájában például úgy jelenik meg a fény motívuma, hogy a szöveg szubjektuma – mint a fénynek a látványtól egyértelműen elválasztott szemlélője – éppen a fény különös, anyagtalan materialitását igyekszik megragadni. És miközben távolságtartó nyelvi hozzárendelésekkel próbálja a látványt „elérni”, a beszélőt jelölő szó („én”)

³⁷ Gadamer 1995: 47.

³⁸ Gadamer 1995: 47.

írott és hangzó formája hirtelen és egyazon soron belül a „fény” szó részeként bukkan elénk. Ez a váratlan nyelvi történet – a látványt a szubjektumtól elválasztva előállító szintaxis intenciója ellenére – úgy pozicionálja át a beszélőt, hogy az hirtelen a tematizált látvány jelentésalakjának³⁹ kellős közepén találja magát. Innen fogva – mivel a szöveg időbeli tengelyén a szintaxis ellentett irányban is működtethető – a versbeli alany nemcsak értelmező ágense lesz egy váratlanul felfüggesztett szemköztiségnek, hanem a látvány nyelvi-materiális úton inkorporált részeként is felismerhetővé válik. Ennek következtében a szöveg eladdig egyértelműen azonosítható énje éppoly „megfoghatatlanná” lesz, mint az általa tematizált és értelmezés tárgyává tett látvány:

a fényed: nem érek odáig:
 a fényed: a képzelet: én, –
 a fényed: kibonthatatlan,
 megfoghatatlan ez a fény,

A poétikai jelentésképződés többértelműsége,⁴⁰ éppen, mert a fentiek okán a közlés itt nem vezethető vissza egy kizárólagos érvényű, eredeti beszédaktusra, ebben az értelemben elsősorban a maga testiesültségén keresztül intranszparens módon megszólaló

³⁹ *Jelentés- (vagy értelem-) alakon* itt az esztétikailag megtapasztaltak *teljes jelenlétként* vett, fölcsérélhetetlen – az olvasottnak a hangzótól el nem választott – mediálmateriális formája értendő. Ez az a teljes jelenlét, amely mindig csak a szöveghez való ilyen visszatérésben jelenlét egyáltalán.

Az irodalmi szövegek ezért „[v]oltaképpen mindig csak a hozzájuk való visszatérésben vannak jelen. De ez azt is jelenti, hogy ezek az eredeti és tulajdonképpeni értelemben vett szövegek. Az olyan szavak, amelyek csak a hozzájuk való visszatérésben vannak tulajdonképpen »jelen«, úgyszólván maguktól teljesítik be a szövegek igazi értelmét: beszélnek.” Gadamer 1995: 47. Mindez pedig csak az egyidejű befogadói nála-lét helyzetében lehetséges. A teljes jelenléte ezért nem lehet tárgyi értelemben vett „meglé”-ként elgondolni.

⁴⁰ Amely természetesen nem azonos a „jelentéseket” olykor bámulatosan szerteszóró szójátékok kontingens virtuozitásával, mivel ezeknek mindig sajátja valami a bűvészkedő mutatványosságból.

és mozgékonyságában alig korlátozható nyelv esztétikai termékének tekinthető.

Miközben a nyelvnek ez a materiális áthatolhatatlansága – a köznapi nyelvvel ellentétben – az irodalomban nem hátrány, hanem éppenséggel egyik forrása az esztétikai tapasztalatnak, a mondás saját értelmének alakjától való elválaszthatatlansága azt is láthatóvá teszi, hogy az irodalmi szó mediálmateriális megtestesültsége ugyanakkor *sobasem tisztán nem-szemantikai* jelenség. Már pusztán az a tény is, hogy a költői szó érzéki/materiális jelenlétét – úgyszólván „posztanalitikus” módon – még Wittgenstein sem csak egy („lehetséges” vagy „épp akutális”, tehát elvileg megváltoztatható) kijelentés megjelenésformájának tekintette, amellel szól, hogy a nyelvi műalkotás alapvetően a maga pótolhatatlan *értelemalakjában* van megalapozva:

„Szoktunk egy mondat megértéséről abban az értelemben beszélni, hogy a mondatot egy másik mondattal helyettesíteni lehet, amely ugyanazt mondja; de beszélünk róla olyan értelemben is, amelyben semmi mással nem helyettesíthető. (Éppúgy nem, mint ahogyan egy zenei témát sem lehet egy másikkal helyettesíteni.) Az egyik esetben a mondattal kifejezett gondolat az, ami különböző mondatokban közös; a másokban pedig valami olyan, amit csak ezek a szavak és ebben a rendben fejeznek ki. (Egy költemény megértése.)”⁴¹

Wittgenstein eme megfigyelései ugyanakkor annyiban mégis inkább formális természetűek, amennyiben a lingvisztikai megkülönböztetés itt közelebről nem bocsátkozik bele a nem pótolható egyediség keletkezésének és (szerkezeti) viselkedésének kérdéseibe.

A műalkotás dinamikus prezenciaként értett teljes jelenléte ugyanis az esztétikai tapasztalatban nem magyarázható meg kielégítően a hatástörténeti szempontok időbeliségének elhanyagolásával, pontosabban: a hatástörténeti *lérmód* időbeliségének érvényesítése nélkül. Mert a befogadó teljes nála-léte, részesülése

⁴¹ Wittgenstein 1992: 210.

a szöveg művé-válásában azt is jelenti, hogy a mű befogadásának *interpretációs* aktusában egyszerre működik közre konstitutív módon egyfajta külső és belső temporalitás is. A *külső időbeliség* összefüggései és történései – melynek nyomai az irodalom történeti involváltsága okán egyetlen olvasásból sem hiányoznak – azok, amelyek arról döntenek, milyen helyet foglal el a műalkotás a formák, műfajok és hangnemek történeti rendjében. Ugyanakkor a – külsőről egészében le nem választható – *belső időbeliség* az, amelynek történése az olvasás aktusában végül egyáltalán *jelentéssé* léthez, méghozzá hatástörténeti indexszel ellátott léthez segíti az egyedi műalkotást. Mert a művészet tulajdonképpen mindig csak az egyedi és konkrét műalkotásban valóságos. Ebben az értelemben a temporalitás konstitutív mozzanatát lehetetlenség elvitatni a műalkotás felcserélhetetlen egyediségétől. Amit ugyanis a *Meistersinger* idézett jelenetének időszerkezete a régiként hangzó s mégis újnak bizonyuló műalkotáson keresztül láthatóvá tesz, egyfelől egy olyan képződmény dinamikus viselkedése, amely nem a formák és technikák (mint az ún. „költői eszközök”) ott rendelkezésre álló készletéből tevődik össze,⁴² és nem a maga „tárgyi mivoltában” áll előttünk; hanem a szüntelen keletkezésben és múltásban levő *mediális értelem-effektusokból* jön létre. Klasszikus példáját adja a szöveg létmódjaként értett ilyen keletkezettységnek Jauß emlékezetes, 1980-as *Spleen II* elemzése.⁴³

Mármost ha Nietzsche nyomán olyan folyamatként fogjuk fel a tulajdonképpeni létrejövés aktusát, amelyben „[a] lét karaktere” szüntelenül „rávésődik a keletkezésre és múlásra (*Werden*)”,⁴⁴ s ennek megfelelően dinamikusnak tekintjük a csak az utánalkotásban megtörténő műalkotás belső időstruktúráját, belátható, hogy még a művek tisztán poétikailag vett sajátosságaiban is meghatározó

⁴² Ennek a zenedrámában azért is van kitüntetett jelentősége, mert a dalnokoknak kifejezetten előre meghatározott szabályok szerint kell előadniuk versenyműüket.

⁴³ Lásd Jauß 1997.

⁴⁴ Nietzsche: Nachlaß 1885–1887. In Nietzsche 1999: 312.

hatástörténeti mozzanat rejlik. Minthogy az utánalkotás nem valamiféle „később” csatlakoztatott befogadói művelet, elsősorban ezzel magyarázható, hogy az „együttcselekvő” és „együttbeszélő” olvasás részesül annak tapasztalatában is, hogy miként keletkezik és megy végbe régi és új, költészettörténetileg hagyományos és aktuálisan időszerű kölcsönösségének temporális konfigurációja. Formák, tartalmak és dikciók lépnek ilyenkor úgy konfiguratív kapcsolatokba egymással, hogy végül a kész-mivoltot, sőt a mű jelenlétét magát is mindenekelőtt *keletkezett-lét gyanánt* hozzák a tapasztalatba. Ebből adódik a következtetés, hogy még az önmagának elégséges műalkotás magáért való létének rendíthetetlen szilárdsága és végérvényessége is keletkezett képződményként képes elénk tűnni. A legmeggondolkodtatóbb azonban mégis az, hogy ezt a hatást a szöveg és a beszéd (dikcionalitás, hangnem, melos) kölcsönös utalásviszonyainak mozgása mediálisan állítja elő. Ami azt jelenti, hogy csak abban a temporálisan működő mediálmateriális utalásszerkezetben válik hozzáférhetővé a művek voltaképpeni poétikai alkatának összetéveszthetetlen individualitása, amelyen keresztül azután az egyes szövegek mindenkori költészettörténeti elhelyezkedése, sőt hatástörténeti indexű helyiértéke is megmutatkozik. A fenti utalásmozgás különös, konstitutív időbeliségét azonban nem poétikai jelsorok lineáris „lefutásaként” kell elképzelnünk, ahol a poétikai tényezők jelentéslétesítő potenciálja kimerülne a differáló egymásutániség játékában. Sokkal inkább arról van szó, hogy a komplex mediálmateriális ösztörténetés előre-, vissza- és keresztutalásainak összeszövődött mozgása teszi ki ennek a nem egyirányú időtapasztalatnak a lényegi formáját. Csak ez a fajta többszörösen „összetartott” medialitás képes ugyanis biztosítani, hogy a műben megszólaló nyelv közlési szerkezete ne egyszerűsödjék le valamely absztrakt és immateriális utalásmozgás mechanikájára. Pontosan ezen a helyen kell ismételten emlékeztetnünk arra, hogy az esztétikai jelenlét-effektusoknak is mindig sajátja egy olyan belső időbeliség, amelynek – amint az különösen az elbeszélő szövegek mondat-architektúrájában megfigyelhető – a folyamatszerűsége elválaszthatatlanul és szükségszerűen tartalmazza a térbeliségek „alak-effektusait” is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy

a nyelvi keletkezés és múlás/eltűnés aktusában az épp zajló, élő és folyamatszerű idő mindig összekapcsolódik egy „térszerűen” is megtapasztalható időbeliség effektusaival.

3.

A modernség legnagyobbjai közül talán senki nem illette olyan éleselméjű kritikával Rilke poétikáját, mint éppen Gottfried Benn, nem sokkal a *Statische Gedichte* megjelenése után. A „mint” („Wie”) a költeményben – írja Benn 1951-ben –

„[m]indig törés a vízióban, használatba vesz, összehasonlít, nem primer odaállítás/elénk helyezés. De itt is közbe kell vetnem, vannak nagyszerű költemények MINT-tel [...] nos, jó, Rilke képes volt rá, de elvként itt ahhoz tarthatják Magukat, hogy egy MINT mindig az elbeszélőinek, a tárca- vagy traktátus-szerűnek a betörése a lírába, a nyelvi feszültség csökkenése, a teremtő transzformáció gyöngesége.”⁴⁵

Miközben poetológiai írásaiban Benn minden nagyrabecsülése ellenére talán még annál is jobban elhatárolódik Rilkétől, mint amennyire Georgétól szokott, legnagyobb verseinek némelyike olyan szoros és intenzív hatástörténeti kapcsolatba⁴⁶ lép Rilke költeményeivel, hogy úgyszólván maga az a „materiális” időbeliség kerül az olvasási tapasztalat előterébe, amely a kettejük alapvetően különböző poétikája közti dialógusban kel életre. Az eredetien saját ritmus- és hangzáskarakter⁴⁷ ellenére a századforduló

⁴⁵ Benn 1989: 513.

⁴⁶ Nemrég annak is megjelentek filológiai jelzései, hogy már az 1912-es *Morgue und andere Gedichte* olyan szövegei is nyilvánvaló tematikai és motivikus rokonságba hozhatók a *Neue Gedichte* (1907) bizonyos jellemző darabjaival, mint például a *Morgue* vagy a *Leichen-Wäsche*. Lásd Hoffmann 2019: 131.

⁴⁷ Idegen Georgétól, mint Rilkétől is, s bár jólismert motívumaik (*Flur*, *Sommer* stb.) beépülnek a kompozíció vázázatába, olyan melosz teszi őket

olyan technikái, motívumai, formulái, alakzatai és rekvizítumai is alakító erővel lépnek be például a *Du mußt dir alles geben* (1929) kompozíciójába, amelyek itt ugyan – Georgétól Rilkéig – a maguk érezhető idegenségében és másságában formálják a költeményt, a modern költészet történetében ugyanakkor egészen az 1960-as évekig hagyományképző kisugárással hatottak tovább. Nem lehet ugyanis nem észrevenni, hogy már maga a nyitó strófa is *megváltozott módon* foglal át magába olyan motívumokat és formulákat, amelyek vagy más, ismert versekből származnak, vagy olyan tonalitás-hatásokat hívnak elő, amelyek a nyelvművészeti tekintetben főleg George és Hofmannsthal uralta⁴⁸ századfordulós művészeti idiómához tartoznak:

Gib in dein Glück, dein Sterben,
Traum und Ahnen getauscht,
 diese **Stunde**, ihr Werben
 ist so doldenverrauscht,
 Sichel und **Sommermale**
 aus den **Fluren** gelenkt,
 Krüge und Wasserschale
süß und müde gesenkt.

Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy már maga a cím is evidens szemantikai és akusztikai közelségben áll az *Archaischer Torso Apollós*⁴⁹ azonos szótagszámú zárósorával. Arról is, sőt, elsősorban arról, hogy az egész költemény dikcionális alakzatán is olyan költészet-történeti komponensek hagynak nyomot, amelyek – a szokatlan szóösszetételektől⁵⁰ és az ünnepélyesen középmeley hangfekvéstől

a hangzó befogadásban hozzáférhetővé, amely már nem klasszikus-modern hangnemben „beszéli” őket.

⁴⁸ Lásd főként a *Der Teppich des Lebens* (1900) motívumait vagy a *Blätter für die Kunst* tercínáinak hangnemi sajátosságait.

⁴⁹ „Du mußt dein Leben ändern.”

⁵⁰ „doldenverrauscht”, „wogengeblendet” stb.

az inkább statikus-nominális (főként szubsztantívuszos) szintaxison át az alternáló jambikus ritmusig – olyan nyelvi duktusra hangolják át a klasszikus-modern hangulatlira elégikus beszéd-dallamát, amely éppen ezen a költészettörténeti komplexitáson keresztül segíti hozzá a verset a maga eredeti és összetéveszthetetlen értelemalakjához. Mindenekelőtt tehát az ilyen felismerhető módon átfunkcionált konfigurációkból adódik az az olvasási tapasztalat, hogy a költemény primer nyelvi alakjában George jelzötlenített, Rilke pedig hasonlatszegény formában, úgyszólván a verssel *együttbeszélve* működnek közre egy teljességgel új, késő modern versnyelvtan arculatának (ki)alakulásában. Éspedig egy olyan grammatika létrejöttében, amelyet „és”- és „mint”-szerkezetek helyett egyöntetűen aszindetonok uralnak, de úgy, hogy az izolált szavak (főnevek, participiumok) – miközben alakilag egyértelműen távol vannak tartva egymástól – egymást kölcsönösen előhíva és átfedve mehetnek vagy olvadhatnak át egymásba.⁵¹ Ugyanakkor ennek az új versnyelvtannak a technikái, melyek a konjunkciók és vonatkoztatások erős korlátozásával – mint példaérvénnyel éppen az *Immer schweigenderben* – még a frazémáknak (és az egész frazizálásnak) is elbizonytalanítják a jelentésképző potenciálját, a legtöbb esetben mégsem maradéktalanul mentesek a századforduló poétikai rekvizitumaitól. Mert még ha töredékes benyomások

⁵¹ Jellegetesen például a *Spät im Jahre* (1936) című versben:

Keiner trug an deinen Losen,
 keiner frug, ob es gerät-
 Saum von Wunden, Saum von Rosen-
 weite Blicke, sommerspät.

Dich verstreut und dich gebunden,
 dich verhüllt und dich entblößt-
 Saum von Rosen, Saum von Wunden-
 letzte Blicke, selbsterlöst.“

formájában is, a szöveg több részletében is további ismert Rilke- (és részben George-, sőt nyomokban Trakl-) versek válnak „hallhatóvá”. A *Herbsttag*⁵²-tól egészen a *Kalckreuth-Requiem*⁵³-ig feltűnnek

⁵² *Du mußt dir alles geben:*

Gib in dein Glück, dein Sterben,
Traum und Ahnen getauscht,
diese Stunde, ihr Werben
ist so doldenverrauscht,
Sichel und **Sommer**male
aus den **Fluren** gelenkt,
Krüge und Wasserschale
süß und müde gesenkt.

5. versszak:
tief in Schwärmen Spingiden
führen die **Schatten** her.

6. versszak:
gib dir das **letzte** Glück,
(...)
und in dein **letztes** Gesicht
steigen Boten hernieder

Herbsttag:
Herr: es ist Zeit. Der **Sommer** war sehr groß.
Leg deinen **Schatten** auf die **Sonnenuhren**,
und auf den **Fluren** laß die Winde los.

Befehl den **letzten** Früchten voll zu sein;
gieb ihnen noch zwei südlichere Tage,
dränge sie zur Vollendung hin und jage
die **letzte Süße** in den schweren Wein.

⁵³ Lásd például az arc (*Gesicht*) fontos motívumát, mint valami végsőt (*Letztes*) és befejezettet (*Beendetes*).

Benn:
und in dein **letztes Gesicht**
steigen Boten hernieder

olyan motívumok, frazémák, toposzok és szókapcsolatok, amelyek a századforduló költészetének kelléktárából⁵⁴ származnak.

Lényegében csak ebben a látószögben válik láthatóvá, miként illesztik be a szöveg belső időszerkezetének történései Benn versét – még a *Statische Gedichte* előtt – a nagyjából 1918 és 1936/37 közti költészettörténeti periódusba. Ami ugyanis itt a leghatározottabb nyomatékkal tűnik elénk, az az a szembetűnő státuszváltozás, amely immár egyfajta *temporális keletkezétségként* teszi csak hozzáférhetővé az önmagában nyugvó és önmagára visszavonatkozó műalkotás tapasztalatát. A lírának ezt a késő modern költészeti paradigmák felé forduló távolodását a századelőtől legmeggyőzőbben talán éppen az új típusú, szemantikailag kifejezetten stabilizálhatatlan szintaxist különleges hangzás-telítettséggel társító *Immer schweigender* (1930) viszi színre. Itt tűnik elénk talán a legtisztábban ama folyamat egyik legemlékezetesebb állomása, melynek során az önmagának-elégséges műalkotás statikus önmagában állásának elve majd a *létrejövtség* tapasztalatára cserélődik. E korszakjelző költemény az itteni keretek között azonban azért nem tárgyalható, mert belső költészettörténeti kapcsolódásainak hálózata csak a stabilizálhatatlan grammatika nagyszámú jelentésmóduló impulzusának több poétikai szintre is kiterjedő vizsgálatával lehetséges.

Kalckreuth-Requiem:

wie eine Maske abreißt und uns rasend
Gesichter aufdeckt, deren Augen längst
uns lautlos durch verstellte Löcher anschaun:
dies ist **Gesicht** und wird sich **nicht verwandeln**:

⁵⁴ Traum, Sommer, Flur, süß, müde, Rosen. Licht, Hain, Schatten. (álom, nyár, mező, rózsák, fáradt, fény, liget, árnyék stb.)

De a különféle módon feltartóztatott vagy meg is állított idő⁵⁵ tekintetében is nyilvánvaló kapcsolatok mutatkoznak a nevezetes Rilke-féle *Herbsttag* és Benn *Wer allein ist* (1936) című költeménye között is, ahol nemcsak szintagmák és kulcsmotívumok („*Wer [jetzt] allein ist*”; „*Schatten*”, „*Vollendung*”), hangzanak egybe, hanem – a versmérték és a ritmus⁵⁶ tükörszerű megfordítása ellenére – még a hangzás-telítettség és a hangfekvés is felismerhetően emlékeztet egymásra.⁵⁷ Mindezek alapján akár azt is mondhatnánk, hogy a jelentős művek mint szövegek csaknem mindig egész pontosan tudják, mely korábbi nagy szövegekhez *képest* beszélnek, s melyekre *vonatkozva* keletkeznek egyáltalán.

Hogy egy költészettörténeti korszakküszöb közelében milyen bonyolult összetettség jellemezheti a líra hatástörténeti alakulását, annak egyik legtanulságosabb példáját nálunk egy-egy

⁵⁵ *Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.
Wer jetzt allein ist, wird es lange bleiben,
(*Herbsttag*)*

Ohne Rührung sieht er, wie die Erde
eine andere ward, als ihm begann,
nicht mehr Stirb und nicht mehr Werde:
formstill sieht ihn die Vollendung an.
(*Wer allein ist*)

⁵⁶ A forma rilkei nyugodtságával Benn-nél zaklatott trochaikus ritmus áll szemben, amelyet külön erősít a hangsúlyos (hímrimés) kádenciák dominanciája is.

⁵⁷ *Wer jetzt allein ist, wird es lange bleiben,
wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben
und wird in den Alleen hin und her
unruhig wandern, wenn die Blätter treiben.
(*Herbsttag*)*

*Wer allein ist, ist auch im Geheimnis,
immer steht er in der Bilder Flut,
ihrer Zeugung, ihrer Keimnis,
selbst die Schatten tragen ihre Glut.
(*Wer allein ist*)*

paradigmaticus Ady-, illetve Kosztolányi-vers különös, jelölt összekapcsolódásának esete szolgáltatja. Itt ugyanis annak lehetünk tanúi, hogy a magyar modernség harmincas évekbeli fordulatát kiteljesítő klasszikusok műveiben a jól megértettek hatástörténeti lehetőségeként miként váltak valóra – meglehetősen váratlanul s ennyiben az Ady-képet utólag lényegesen átrajzolva – az Ady-líra 1912 és 1916 közötti fejleményei. Az erre irányuló vizsgálódás teljessége nélkül itt annyi állapítható meg, hogy nemcsak a korán Ady-hatás alá került Szabó Lőrincnél, de József Attilánál éppúgy határozott nyomai vannak e periódus – s részint a későbbi versek hasonló poétikai – újításai átvételének, mint a kései Kosztolányinál is. Mert ahogy ebben a temporális dialógusban a kései Ady nyúl vissza az 1909-es *Esti kérdés* szólamához („Mik a jelenek s mik a voltak / Mik jönnek az északi széllel, / Mi üt ránk ma és mi lesz holnap”⁵⁸), ugyanúgy kapcsolódik vissza *Az Egy álmai vagy a Tao Te King* kérdés-horizontja a *Száz hűségű hűségére*.⁵⁹ Az önlátás interszubjektív esztétizációja alighanem hasonló okokból bizonyul némelykor Ady-parafrízisnak a kései József Attilánál is: „Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon, / látom a szemem: rám nézel vele” (*Magány*). A motívum- és a rímtechnika tekintetében pedig főként Kosztolányinál bukkanak föl váratlanul Ady ekkori korszakából származó átvételek. A *Szeptemberi áhítat* nevezetes „aranypor”-motívuma ugyan még *Az Illés szekerén* szecessziójára utal vissza, az *Ének a Semmiről* szokatlan hármasríme (elejtem-elfelejtem-rejtem) viszont minden bizonnyal a *Nyugatban* megjelent *Nem feleltem magamnak* (1916) hangzásképletét eleveníti föl:

⁵⁸ Ady Endre: *Kicsoda büntet bennünket?* (1917).

⁵⁹ Ki száz alakban százszor volt szabad
 S minden arcához öltött más mezt,
 Éljen és csaljon titokba-veszetten,
 Mert bárki másnál több és gazdagabb,
 Mert csak a koldús egy és leplezetlen.
 (Ady: *Száz hűségű hűség*, 1912)

Bizony, lelkem,
 Én az Életet elejtem,
 Én magamat már elrejttem.

Ki nem „fejtem”:
 Megint rossz szó. Elfelejttem,
 Ezt és mindent. Nem feleltem
 Magamnak.

Az a tény, hogy az afirmatív beszédet elutasító kései modernség klasszikus darabja jelölt intertextuális viszonyba lép Adyknak ezzel a versével, az irodalomtudomány minden diszkurzív eszközénél hatásosabban támaszthatja alá azt a föltevésünket, hogy Ady 1911 után nem „külső” körülmények (a progresszió veresége, magánéleti válság stb.) hatására kezdett távolodni korai lírájának intonációs sémáitól. S talán nem is az allegóriák és szimbólumok megritkulása az igazán jellemző ebben a fordulatban, hanem annak nyelvi tapasztalata, hogy az önmagára visszareflektált szubjektivitás költészettörténetileg maga vált akadályává a szubjektum esztétikai önmegértésének. Bizonyosan nem véletlenül talál rá a kései modernség horizontlétesítő alkotása annak a vallomás-költészetnek a kérdésére, amely immár nemcsak a felelő költészet önreflexiójának hiányát tudatosította, hanem a szubjektum önkimondását célzó vallomástétel ellehetetlenülését is fölismerte. Az *Ének a Semmiről* ezért kapcsolódik már a nyitányán a *Nem feleltem magamnak* zárlatához, s írja mintegy másképpen tovább Ady versét. Tudatában van ugyanis annak, hogy a költészet történetében új horizontot teremtő szöveget mindig olyan hypotextus előzi meg, amely másképp artikulált választ adott az időközben új távlatba került s ezért már *nem ugyanazt kérdező* kérdésre:

Amit ma tartok, azt elejtem,
 amit ma tudtam, elfelejttem,
 az arcomat kezembe rejtem,

(...)

Ha félsz, a másvilágba írnát,
 verd a halottak néma sírját,
 tudd meg konok nyugalmuk írnát,
 de nem felelnek, úgy felelnek

A *Nem feleltem magamnak* kérdésében foglalt hatástörténeti lehetőség pedig – jól szemléltetve minden irodalomtörténeti esemény utólagosságát – azért nem a vers születése idején vált valóra, mert csak az *Ének a Semmiről* ismerte föl benne az új önmegértés nyitott kérdésként továbbadott feltételeit. Azt nevezetesen, hogy saját kérdezőhorizontjának kialakítása nem az innovatív szándék szubjektivitásának önkényes döntésén, hanem annak a műveletnek a teljesítményén múlik, amely egy már létesült hagyomány beszédén méri és teszi próbára saját új tapasztalatát. Így érhet el a klasszikus magyar modernség éppen ott a maga líratörténeti végpontját, ahol azért nyílt módja érvényesen együttformálni a késő modernség új horizontját, mert az önmegértéshez hozzásegítő kérdést tudott továbbadni annak.

Megkockáztatható e helyen a föltételezés, hogy Ady készül szemléleti fordulatának ilyen eredményei nélkül vagy nem ekkor, vagy pedig egészen másként következik be a késő modernség horizontjának megszilárdulása. Ha ennyit sikerült láthatóvá tennie, a recepcióesztétikai kérdezőmód már eleget tett a feladatának. Még akkor is, ha a két idézett alkotás párbeszédén túl ritka a hatástörténeti találkozásnak az a pillanata, amikor az átsajátítás mozzanata valamely alapvető kérdésen keresztül a műalkotás egészét is átfogná. Mert a kései modernség átsajátító műveletei – szemben a tematikai újraaktualizálások nagy számával – Ady esetében szinte sohasem versmodellekre vagy az egész kompozíciót formáló retorikai-poétikai megoldásokra terjednek ki, mindössze bizonyos szintaktikai, verstechnikai eljárások részleges átvételére, illetve némi rímtechnikai reminiscenciákra korlátozódnak. Ugyanakkor épp ezen az ambivalencián keresztül értetik meg, miért is volt Adynak valóban kulcsszerepe a 20. századi magyar költészet történetében. Ady ugyanis úgy kondicionálta a klasszikus lírai modernség szemléleti-poétikai meghaladhatóságát, hogy a korszakküszöb

cusanusi oldaláról érkezett el a költői önmegértés új tapasztalatához. S ezzel egy olyan költészeti modell alapjainak megrendülésére mutatott rá, amelyben a szubjektum létesíti a beszédet, nem pedig a szövegben reprezentált hang nyelve – a vers „szubjektumát”.⁶⁰

Ismerünk ugyanakkor számos olyan viszonyvételt akárcsak az épp tárgyalt periódusból is, amely valami okból akár releváns kapcsolódásnak is tekinthető, mégsem bizonyult történésnek a fentebbi költészettörténeti értelemben. Vagyis mint nyilvánvaló kapcsolat megvan ugyan, filológiaiilag „felynomozhatók” a körülményei, de benne és általa poétikailag ott éppen nem történt irodalom. A Babbitson, Juhász Gyulán jól iskolázott Reményik Sándor 1936-os *Nem urad és királyod* című verse pl. az intellektuális költészet egy változatának parainézésiszszerű dikciójában – lényegében Vörösmarty s részint a korai Arany (*A merengőhöz, Fiamnak*) hagyományvonalába állítva – készült a *Semmiért egészen* ellendarabjának.

Kicsi leány, hidd el nekem:
Nincs olyan férfi,
Aki egy lány tökéletes
Szerelmi szent-áldozását megéri.
S ha volna is: hogy követelheti,
Hogy megtagadd magad?
Te Lélek vagy: kiolthatatlan Fény,
Megsemmisíthetetlen külön-lény,
Isten-gondolta külön-gondolat.
S kötötten is szabad.
Szabad.

„Semmiért Egészen”??
Istenkísértő örült akarát
Képzelt csak el így, rabnőjeképpen.
S hiába úgysis:

⁶⁰ Lásd Kulcsár Szabó 1998: 380–383.

Nem lehet egészen.
 Megíratott, hogy: „Az egyén szabad
 Érvényre hozni mind, mi benne van,
 Csak egy parancs kötvén le: szeretet.”
 De szeretni csak szabadon lehet.
 Egyenlő méltósággal.
 Külön világ, szemben külön világgal.
 Az eggyéolvadásuk: csoda, ünnep.
 De nincs embernek emberen hatalma.
 És semmi sincsen, amit követelhet.

Azért, ha jönne modern Faraó,
 Ki lelked vágyik leigázni,
 Az Isten képét benned megalázni
 S gúlához követ hordani marasztal:
 Pattanj vissza acélos daccal!

Kicsi leány, akárki lesz a párod:
 Te önmagad vagy, és ő önmaga.
 Együtt: Isten két iker-csillaga.

Kicsi leány, akárki lesz a párod:
 Szegény, szánandó embertársad ő,
 Nem urad és királyod.

Mivel az utóromantika szelíd pátosának toposzai alapjaiban értik félre a Szabó Lőrinc-vers lényegi üzenetét, a beszédmód még a tematikus felszínen sem találkozik azzal az intimitás-mintával, amelynek az elutasítására felszólít. Az ellenbeszéd didaktikus (morális, ideologikus) hangvétele azonban nem azért véti el a találkozást a *Semmiért egészen*nel, mert ellentmond neki, hanem azért, mert olyasmivel száll vitába, amit a másik vers nem állít. A *Semmiért egészen* versbeszédének önmagát ellentéteken keresztül felépítő komplexitása poétikailag ugyanis nem azt állítja, ami a pusztá szemantikai felszínen „kiolvasható” belőle. Így azután – hiába használja Szabó Lőrinc lírájának több kulcsfogalmát/

motívumát⁶¹ – a célba vett idegen szöveg *irodalmi olvasását* elmulasztó Reményik-vers sem azt érti meg, amit elutasít. Nemes morális szándéka ellenére azért marad puszta „identitáspolitikai” eszmevers, mert a mondás nyelvművészeti fogyatékoságai következtében mindössze egy dolog „megverselésének” bizonyul. Retorikájában, ritmusképzésében és dallamrendjében ugyanis nem nyílik fel s így *nem is bizonyul megváltoztathatónak* a másik vers összetettebb jelentéspotenciálja. E nélkül a belső poétikai kapcsolódás nélkül pedig nem lehet belépni a poétikai párbeszédnek abba a hatástörténeti terébe, ahol valójában irodalom történik.

Míg a *Nem urad és királyod* tehát sem eredetivé, sem jelentőssé nem válik, egy későbbi és másfajta hatástörténeti találkozás eseményében annál inkább ilyennek bizonyul az 1947-es *Tücsökzene Ezeregyéj* című darabja:

Hogy bármi voltál légyen, annyi se kellett, hogy legyél: a hit gyönyöre maga építi, amit ostromol.
S oly laza a lélek szövete, oly vékony réteg az érző pillanat, s ami – valóság? – rajta áthalad, olyan kétes, és a jelen mögött – vagy előtte – olyan nagy az örök, oly tengersok a többi, az, amit a szellem őriz és elevenít, rajtad s másan, perc és anyag felett, olyan úr az emlék s a képzelet, hogy érzékeid eseményei, a testi mámor tűnő tényei, mellette mind csak koldús unalom: Ezeregyéj forog át agyadon, úgy húnynak-gyúlnak a csillagai, ahogy téged álmodik valaki.

⁶¹ Akarat, világ, csoda, ünnep stb.

Ezt az emlékezet, múlt, pillanat, öröklét, beszélő én, megszólított te, lélek, tapasztalat és érzékelés tematikus hálózatában kiépülő verset – Babits tűnődő tempójának tartós folyamatszerűségéhez képest – olyan dinamikusan „pulzáló”, itt-ott még meg is szakított versgrammatika szervezi, melynek változékonyságát ugyan csupán két összetett mondattípusra korlátozódó szintaxis biztosítja, de olyan stabilizálhatatlan iránymozgásokkal, melyeknek köszönhetően az állandó előre- és visszavonatköztetés rendje lehetetlenné teszi a jelentésképződés hagyományos értelemben vett lezárhatóságát.⁶² (Ennek egyik indirekt alátámaszthatóságáról maga a *Vers és valóság* számol be, amikor arra emlékeztet, hogy a nyomdai szedés során úgy vezett oda, helyreállíthatatlanul a vers egyik bizonyosan létezett sora, hogy eredeti helyén, „a testi mámor tűnő tényei”-sor előtt vagy után utóbb már lehetetlen felfedezni a hiányát.⁶³)

Fontosabb azonban itt, hogy a beszéd címzettjét „voltál” és „legyél” közt elhelyező szöveg már a nyitányon előhívja a magyar modernség egyik legnagyobb önmegszólító versét, amely már a címében is hasonló köztes szituáltságra utal, s e szituáltságnak a kibontására épül („Hogy bármi voltál...” > Babits Mihály: *Csak posta voltál* [1932]). Tovább fokozza ezt a hasonlatosságot azután a kétfajta elhelyezettség olyan színrevitele, ahol mindkét megszólított nem uralható, elháríthatatlan és megfoghatatlan folyamat(ok)nak lesz alávetve – s helyzetük ezen ösztörténésbe való belefoglaltság révén emlékeztet egymásra:

Más voltál ott is! más táj, messzebb utak
 voltak még amik rajtad **áthuzódtak**
 s csak posta tudtál lenni és meder.
 (*Csak posta voltál*)

⁶² Az előre- és visszautaló szintaktikai vonatkoztatások következtében a „rajtad s máson, perc és anyag felett” sor így például egyszerre „tere” annak, amit a szellem „őríz és elevenít”, de ugyanígy „uraltja” is az „emléknek” s a „képzeteknek”.

⁶³ Lásd Szabó 2001: 217.

S oly laza a lélek szövete, oly
vékony réteg az érző pillanat,
s ami – valóság? – rajta **áthalad**,
olyan kétes, és a jelen mögött
– vagy előtte – olyan nagy az örök
(*Ezeregyéj*)

Úgy is fogalmazhatnánk itt, hogy a nyitányt követően a tranzitáló történésbe való függő belefoglaltság motívumán (múlt, emlékezet) keresztül Babits verse már másodszer „történik bele” jelölt módon az 1947-ben megjelent, vegyes metrizáltságú *Ezeregyéj* szövegébe. Ám azon a ponton, ahol a legalább felerészt trochaikus sornytűzésű s csak aztán jambusokra váltó *Ezeregyéj*-ben azonos szótagszámmal egy másik Babits-vers tisztán jambikus sorának nagyon jellemző dallama⁶⁴ hangzik fel, Szabó Lőrinc verse szemantikailag is elkanyarodik a *Csak posta voltál* belefoglaltsági szerkezetétől. Mert míg a megszólított Te Babitsnál nem veszíti el tárgyyszerűen elgondolható alakját és annak összetartott integritását, s a maga pontszerűségében („csupa nyom vagy”) marad belül a folyamatok tartományán, addig az *Ezeregyéj* olyan alakzatként hagyja hátra a megszólítottat, aki ugyan inkább már csak „előállítottja” a rajta uralkodó emlékezetnek, de belefoglaltságának szerkezetét olyan kölcsönös kétirányúság hatja át, amelynek viszonylagossága – a *Csak posta voltál*-lal ellentétben – nem stabilizálódik a zárlatban. Szisztematikus költészettörténeti összefüggésben azért számít ez emlékezetes pillanatnak, mert egy önéletrajzi versciklus feltűnően arckölcsönzés nélküli darabjának aposztrofikus rögzíthetetlenségén keresztül úgy erősíti meg a humán világbanlét 30-as évektől kibontakozó esztétikai tapasztalatát, hogy poétikailag maradéktalanul felszámolja minden belső önmegnyilvánítás vallomáslírai beszédhelyzetét. Mert a kései modernség nyelvi- és poétikailag újraszituált lírai szubjektuma az állandó előre- és visszavonatkoztatás jóvoltából itt úgy van (= a maga tükörszerű

⁶⁴ „a testi mámor tűnő tényei” (*Ezeregyéj*)
„hol lángot apróz matt opáltükör” (*Ésti kérdés*)

„láthatóságában”) egyszerre kívül és belül is az integráló törté-
sen, mint a másik nagy, mintalétesítő vers, az *Eszmélet* (1934)
zárlatának⁶⁵ elsőszemélyű beszélője:

Ezeregyéj forog át agyadon,
úgy húnynak-gyúlnak a csillagai,
ahogy téged álmodik valaki.

A *Tücsökzene*-ciklusnak ez a darabja végül azért emelkedik a ma-
gyar modernség egyik különleges helyzetű lírai klasszikusává, mert
a Babits-féle önmegszólítás klasszikus-modern énkonstruációjá-
nak relativáló újraírását egy olyan távolabbi hatástörténeti kapcsol-
ódással viszi végbe, amelynek során közvetve új távlatba helyezi a
kozmikus emberi belefoglaltság romantika kori alapmintáját is.
A vers ugyanis Babits közbejöttével olyan kicsi térbe („Ezeregyéj
forog át agyadon”) dimenzionálja vissza a humán belefoglaltság
Vörösmarty-féle univerzumának („mélység és magasság”, „a nagy
egyetem”) képletét, amelyben *szerkezetileg* az éjszakai csillagok
fel- és eltűnésének kétirányú kölcsönösségben *belsővé tett*, tudati/
érzéketi ritmusa, pontosabban: ennek a ritmusnak az uralkodó
retorikai lüktetése helyettesíti az embersorsot intéző, Vörösmarty-
nál is egyirányú, *külső* ösztörténetés lezáró „megújulásának” kese-
rű, *Előszó*beli állapotszerűségét. Mert a vers esztétikai tapasztalata
szerkezetileg úgy dimenzionálja vissza a romantika kozmikus lí-
rai terét, hogy közben nem veszíti el annak elsődlegesen humán
értelmű, mert itt *belső tapasztalatként* megmutatózó, emberre
vonatkoztatott mondialitását. A Vörösmarty-vers apokaliptikus

⁶⁵ Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy szállnak fényes ablakok
a lengedező szösz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fürke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

látomásának távolnézeti totálképe ugyanis a maga monumentális jelenetezésű *látványszerűségében* alapvetően el van különítve a róla beszámoló szemlélőtől. Ezért a versbeli beszélő – s ebben áll a meghatározó költészettörténeti különbség – nem tartozhatik hozzá (ahogy még Babitsnál sem, hiszen ott minden csupán az én felől „látszik”) olyan poétikai elválaszthatatlansággal a vers világához, mint az *Ezeregyjéj* alanya, aki *közvetlen érintettséggel* konstituálódik a vers reá vonatkozó nyelvi történéseiben. Az egyik már eleve megvan, a másik – nem véletlenül hiányzik már a nyitányban a „voltál” és a „legyél” közti *életállapot* – úgyszólván a képződő szövegben keletkezve nyer *léthez kapcsolt s annak viláगतól függő* alakot. Sőt, e lényegi keletkezetségében – amint a vers páratlanul tökéletes zárllata mutatja – nem is olyan könnyen megrögzíthető alakot.⁶⁶ S hogy a keletkezetség itt nem valami sorsszerű

⁶⁶ Az ilyenfajta belső, poétikai kapcsolódások behatóbb, szöveg- és modalitásközi vizsgálatai nemcsak az irodalomtörténeti folyamatok fundamentális poétikai meghatározottságát tudják magukban a művekben nyomon követve felszínre hozni, hanem akár arra is fényt deríthetnek, hogy a szövegek egymáshoz kapcsolódásának affirmatív vagy korrekatív esetei rendelkeznek-e olyan közös karakterjegyekkel, amelyek átfogó érvénnyel is képesek egy-egy nagyobb költészettörténeti paradigmának a másikkhoz való viszonyát egészében is jellemezni. Utóbb – több hasonló szövegvizsgálat tanulságaira támaszkodva – Lőrincz Csongor tette igen tanulságosan mérlegre ennek rendkívül termékeny történeti-poetológiai lehetőségeit: „Ezzel a tekintettel talán közelebb lehet kerülni annak megválaszolásához is, vajon tulajdonképpen mit és mennyit is köszönhet a későmodern líra a Nyugat-költészetnek mint a modernitás állítólagos letéteményesének a magyar irodalomban. Meggondolandó, hogy az *Ének a semmiről* Adynak éppen saját költészetével leszámoló versére nyúl vissza (*Nem feleltem magamnak*), a *Jön a vihar...* visszavonása Babits *Esti kérdéséhez* képest radikálisabb nem is lehetne (»vedd példának a piciny fűszálat« versus »így adnak e picinyek példát«), a »*Költőnk és Kora*« beszédhelyzetét a kései Kosztolányi mellett pedig Arany alakítja, egy olyan versével, amely szintén a nála domináns elégikus hangnemet és annak előfeltevéseit bomlasztja fel (*Meddő órán*). Ehhez még hozzávehető Vörösmarty (*Az élő szobor*) markáns jelenléte az *Eszméletben* és a *Börtönökben*. (A Vörösmarty iránti érdeklődés összefüggésben állna a Nyugat esztétizmusának maguk a későmodern alkotók által jelzett elégtelenségével?) Utóbbi esetben ismeretesen olyan szövegről van szó, amely *A lírikus epilógia* című

determinizmus „eredménye”, arra a vers zárlata egy hangsúlyos „khiasztikus cserével”⁶⁷ emlékezteti a pontosságra törekvő *irodalmi* olvasatokat.

Így tekintve az *Ezeregyéj* biztonsággal foglalja el azt a kitüntetett helyet a kései modernségnek abban az európai paradigmájában, amelyet a nyelvi fordulat nagy gondolkodástörténeti fölismerése alapozott meg. Nevezetesen, hogy – amint azt Heidegger egy 1969-es televíziós beszélgetésben⁶⁸ hangsúlyozta – a lét(ezőnek a léte) éppúgy rá van utalva az emberre, ahogy az ember is csak anynyiban ember, amennyiben benne áll a lét megvilágítottóságában. Az emberlét ennyiben csak úgy gondolható el, ha nem tekintünk el az ember mindenkori létbe-tartozásának eredendőségétől.⁶⁹ És ez a horizont ama nyelvi fordulatnak köszönhetően nyílik meg a vers humán üzenetében, amely először fosztotta meg a klasszikus modern szubjektivitást annak „evidenciájától”, hogy minden világtapasztalatnak az önmagára visszareflektált személyiség volna a kiinduló- és izolált vonatkozási pontja. Úgyszólván azért „előzve meg” minden kapcsolatot a világgal, mert az én a szubjektivitás formális struktúráiban (szubjektum vs. objektum) szerez tudomást arról. Ezzel szemben a nyelvi megelőzőttség új távlatában nem a tapasztalat alanya „létesül” és van itt mindenekeelőtt, hanem a mindenkori *én és a másik (az én és dolgok) viszonya* megy elé annak a törtéetésnek, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy az én ún. szubjektumként eszméljen vagy „ismerjen” magára.

Babits-verset fogalmazza át. Vajon megkockáztatható ezek fényében a feltevés, miszerint a későmodern líra lényegében önnön félreértési vagy félreolvasási alakzataként tartja számon a Nyugat-hagyományt és így is viszonyul hozzá?” Lőrincz 2014: 167.

⁶⁷ Kulcsár-Szabó 2010: 185.

⁶⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=MtATDIUSIxI>

⁶⁹ „Az emberi lényeg és a lét közti viszony két tagjának mindegyikében már magában benne van ez a viszony. A dolog felől szólva: itt sem a viszony tagjai, sem ez a viszony nincs meg önmagáért való módon.” Heidegger 1997: 74. Amiből, persze, téves következtetés volna azt levonni, hogy az emberi világban-lételet antropomorf módon, „humán nézetben”, vagyis az ember *felől* lehet megérteni.

4.

Egészen másként zajlanak azonban le a hasonló összekapcsolódási folyamatok egy olyan költészettörténeti periódusban, amelyben a korábbi szövegekre való visszavonatkoztatás lényegesen eltérő paradigmákat és stratégiákat követ, mint az utómodern irodalmi „episztémé” esetében. Bár a végéhez közeledő modernség idején is akadnak jellegzetes példák arra, hogy bizonyos szövegek között ugyan felismerhető intertextuális kapcsolatok vannak, ám ezek eleinte – még ha olykor szándékos megidőzés esetei is – inkább a kapcsolódás lazább formái közé számítanak. Brecht *An die Nachgeborenen*⁷⁰ (1937) és Celan *Ein Blatt, baumlos für Bertolt*

⁷⁰ *An die Nachgeborenen*

Wirklich, ich lebe in finsternen Zeiten!

Das arglose Wort ist töricht. Eine glatte Stirn
Deutet auf Unempfindlichkeit hin. Der Lachende
Hat die furchtbare Nachricht
Nur noch nicht empfangen.
Was sind das für Zeiten, wo

**Ein Gespräch über Bäume fast ein Verbrechen ist
Weil es ein Schweigen über so viele Untaten einschließt!**
Der dort ruhig über die Straße geht
Ist wohl nicht mehr erreichbar für seine Freunde
Die in Not sind?...

Az utódokhoz

Valóban sötét korban élek én!
A jóhiszemű szó ostobaság. A sima homlok
érzéketlenségre vall. S aki nevet, azért nevet
csak, mert még nem jutott el
hozzá az iszonyú hír.
Micsoda idők ezek, hogy
**ha a fákról beszélgetsz, az már-már bűnözés,
mert benne lappang tengernyi gáztett elhallgatása!**

*Brecht*⁷¹ (1968/70) című verse között például olyan kapcsolat jön létre, amelyben a Brecht-szöveghez való jelölt visszatérés kontroverz eleme nem mutat Brechtre emlékeztető poétikai vonásokat (nagyobb távolságot egyébként nehéz is volna elképzelni, mint amilyen Brecht és Celan poétikái között fennáll), mindössze egy némileg periferiálisnak tartott művészi álláspontot kérdőjelez meg. Celan szövegekői replikája ennek megfelelően nem is vezethető le egy olyan poétikából, amelyre nézve mérvadó volna az irodalom létmódjaként értett permanens intertextualitás gondolata. Celan ellenversének tehát nem az a tétje, hogy láthatóvá tegye az előzményszöveg tovább írhatóságát, hanem hogy a beszélgetésnek (s vele a mondásnak és hallgatásnak is) egy Brechtnél komplexebb, nyelvbölcseleti igényű megértésére tegyen javaslatot.

Az expresszionista hagyományképzés egy másik ágán viszont épp Brechten keresztül nyíltak meg a kapcsolódás egyéb poétikai lehetőségei az utómodernség irányában. Nem sokkal azután

Ugye ő, aki ott nyugodtan átmegy az utcán,
 bajba jutott barátainak immár
 nyilván elérhetetlen?! ...
 (Garai Gábor fordítása)

⁷¹ *Ein Blatt, baumlos für Bertolt Brecht:*

Was sind das für Zeiten,
 wo **ein Gespräch**
beinah ein Verbrechen ist,
weil es soviel Gesagtes
mit einschließt?

Prózai fordításban:

Egy levél [lap], fa nélkül, Bertolt Brechtnek

Miféle idők azok,
 ahol egy beszélgetés
 csaknem bűncselekmény,
 mert oly sok mondottat
 foglal magába.

ugyanis, hogy az eredetiség ismérveinek megingásával a megkerülhetetlen újraíródás az irodalom egyik alapvető adottságának bizonyult, előállt annak lehetősége is, hogy a nyitottság elve ne csak a jelentések feltartóztathatatlan játékára terjedjen ki, hanem közvetlenül az irodalmi írás gyakorlatában is érvényt szerezzen magának. Régeinek és újak, eredetinek és utánzásnak/utánképzésnek az így felszabadult dialektikája nemcsak a jelentéstani többértékség poétikai játékerét tágította ki, hanem sokban hozzájárult a mindenkori szövegvilág határainak megnyílásához is. Az eredetiség elvének megrendülése ilyen módon nemcsak veszélyeztette, hanem úgyszólván elháríthatatlanul alá is ásta a klasszikus-modern műalkotás öntörvényű szuverenitását.

Heiner Müller *Germania 3 Gespenster am toten Mann* (1995) című drámájában szereplőként az a Brecht is színre lép, akinek bizonyos műveiből jelentős részletek idézetként épültek be a Müller-darab szövegébe. Egyebek közt az a Brecht is, aki „megsüvegete (...) Ötvenhárom tankjait”,⁷² és akiről a következőket mondja Helene Weigel a *második epifánia*-ban: „De ő most halott és csak egy név mely egy sírkövön áll amely kutyák jelölte kő volt ahogy ő kívánta”.⁷³ A Weigel-mondat az olvasót/nézőt itt konkrét szövegköziséggel Brechtnek egy önmagáról írt, epitáfium jellegű verséhez utalja, amely az ún. képviseleti líra nálunk is jól ismert orientáló, tanácsadó-eligazító és válaszoló változatához⁷⁴ tartozik.

⁷² Müller 2002: 278. (Az 1953-as berlini felkelés ellen felvonuló páncélosokról van szó.)

⁷³ Müller 2002: 286.

⁷⁴ Ebben a nemben minden bizonnyal Illyés Gyula: *A költő felel* (1956) című verse a legmaradandóbbak egyike:

A költő felel

1
Dolgozom: küzdve alakítom
nemcsak magamat, aminő még
lehetek, akinek jövőjét
az „ihlet óráin” gyanítom;

formálok azt is, amivé ti
válhattok – azt munkálok én ki:
azt próbálok létre idézni,
azt a lényt, ki még csak agyag
bennetek s halvány akarat;
akire vágytok,
amikor sűrgetve mondjátok:
költő, előzd meg korodat!

2

Nagy föladat; mert nemcsak bátor
nyelv kell rá, de fül is! Mert valahányszor
azt hallani,
barátaim, hogy valaki
nekiszántan
előre rohant a korából,
egy új, egy tiszta tájig,
valójában
a kor maradt csak hátra tőle,
még jó, ha nem ekkép süvöltve
a föl-fölbukó uttörőre:
– Hova fut? Elbujt! Játszik!

3

Játszunk – így száll énekünk fel.
Játszunk
szavainkkal és életünkkel,
mert, jaj, csak az vagyunk, aminek látszunk.
Legyetek értelemmel hát irántunk,
mert nincs vállalkozóbb s bizakodóbb
szerzet minálunk;
a rosszat nem szántsándékkal csináljuk,
csupán a jót.

4

Ide teszem az akácról az illatot.
Ide teszem a Dunáról a fényt,
leányról a mosolyt, a fiuról a dacot;
ebből csinálok költeményt,

Ám ez a mondat itt elsősorban nem az – egyébként evidensen felidéződő – *Warum soll mein Name genannt werden*⁷⁵ harmincas

hogy gazdagodjatok.
 Mert az illat a fán mégsem kevesebb,
 sem a vízen a fény;
 a lány s fiú csak szebb s elevenebb
 s magam is több vagyok, ha én
 általam erősödtek.
 Semmiből nem lesz semmi? S ára van
 mindennek, ami valamire jó?
 Babrálva e világ dolgaiban
 valami mégis ujdonan
 marad kezünkben, olvasó!

⁷⁵ Bertolt Brecht: *Warum soll mein Name genannt werden*

1
 Einst dachte ich: in fernen Zeiten
 Wenn die Häuser zerfallen sind, in denen ich
 wohne
 Und die Schiffe verfault, auf denen ich fuhr
 Wird mein Name noch genannt werden
 Mit andren,

2
 Weil ich das Nützliche rühmte, das
 Zu meinen Zeiten für unedel galt
 Weil ich die Religion bekämpfte
 Weil ich gegen die Unterdrückung kämpfte oder
 Aus einem andren Grund.

3
 Weil ich für die Menschen war und
 Ihnen alles überantwortete, sie so ehrend
 Weil ich Verse schrieb und die Sprache bereicherte
 Weil ich praktisches Verhalten lehrte oder
 Aus irgendeinem andren Grund.

évekbeli változatára „gondol”, hanem – közvetve ugyan, de – sokkal inkább arra a versszakra⁷⁶ utal/vonatkoztat, amellyel Brecht

4

Deshalb meinte ich, wird mein Name noch genannt
Werden, auf einem Stein
Wird mein Name stehen, aus den Büchern
Wird er in die neuen Bücher abgedruckt werden.

5

Aber heute
Bin ich einverstanden, daß er vergessen wird.
Warum
Soll man nach dem Bäcker fragen, wenn genügend
Brot da ist?
Warum
Soll der Schnee gerühmt werden, der geschmolzen ist
Wenn neue Schneefälle bevorstehen?
Warum
Soll es eine Vergangenheit geben, wenn es eine
Zukunft gibt?

6

Warum
Soll mein Name genannt werden?
(30er Jahre)

⁷⁶Ich benötige keinen Grabstein, aber
Wenn ihr einen für mich benötigt
Wünschte ich, es stünde darauf:
Er hat Vorschläge gemacht. Wir
Haben sie angenommen.
Durch eine solche Inschrift wären
Wir alle geehrt.

Próza fordításban:

Bertolt Brecht

Warum soll mein Name genannt werden
[Miért említsék/örökítsék meg a nevemet]

1

Valaha úgy gondoltam: messzi időkben majd,
Ha széthulltak a házak, melyekben
Lakom
És elkorhadtak a hajók, melyeken utaztam,
Még megörökítik/megemléltik a nevemet
Másokkal együtt

2

Azért, mert a hasznosat dicsértem, ami
Az én időmben nem számított nemes tettek,
S mert a vallás ellen harcoltam,
S mert az elnyomás ellen küzdöttem vagy
Egyéb más okból.

3

Mert az emberekért voltam és
Mindenre válaszhoz juttattam őket, így tisztelve meg őket
S mert verseket írtam és gazdagítottam a nyelvet
Mert praktikus magatartást hirdettem, vagy
Valaminő más okból.

4

Ezért gondoltam, emlegetni/megörökíteni fogják a nevemet majd
Még, egy kövön
Ott áll majd a nevem, a könyvekből
Új könyvekben nyomtatják ki majd megint.

5

De ma
Egyetértek azzal, hogy elfelejtik a nevemet.
Miért
Volna szükség a pékre, ha van
Elegendő kenyér?
Miért
Kell dicsérni az elolvadt
Havat,
ha új hóesés közeleg?
És miért
Kell lennie múltnak, ha
Van jövő?

az ötvenes években egészítette ki az eredeti költeményt. A helyett azonban, hogy közvetlenül az előbbi toldalék-strófa eredetijét idézné, BRECHT HANGJÁ[n] az alábbi függelék hangzik fel:

Aber von mir werden sie sagen Er
 Hat Vorschläge gemacht Wir haben sie
 Nicht angenommen Warum sollten wir
 Und das soll stehen auf meinem Grabstein und
 Die Vögel sollen darauf scheissen und
 Das Gras soll wachsen über meinen Namen
 Der auf dem Grabstein steht Vergessen sein
 Will ich von allen eine Spur im Sand.⁷⁷

6

Miért

Említsék/örökítsék meg a nevemet?

(1930-as évek)

Nincs szükségem sírkőre, ám
 Ha nektek van szükségetek egyre a számomra,
 Azt kívánnám, ez álljon rajta:
 Javaslatokat tett.
 És mi elfogadtuk azokat.
 Egy ilyen felirattal
 Mindannyian meg volnánk tisztelve.

(1950-es évek)

⁷⁷Müller 2002: 288.

Prózai fordításban:

De rólam majd azt fogják mondani
 Javaslatokat tett Mi meg nem
 fogadtuk meg azokat Miért is kellene/kellett [volna]
 És ez álljon a sírkövemen és
 szarjanak rá a madarak és
 nője be a fű a nevemet
 mely ott áll a sírkövön Mindenkitől
 elfeledett akarok lenni egy nyom a homokban

A Müller-szövegnek ebben a hírnév, élharcosság, dicsőség, önkanonizálás, (ál)szerénység, önkritika és belátás hálózatában jelentésstanilag nem egyértelmű építkezésében azonban nemcsak az olyan irodalmi örökség ellentmondásmentes továbbadásának/átvételének lehetetlensége nyilatkozik meg, mint amilyen a brechti nyelvészet is a maga erős korkritikai impetusával. Rajta túl elsősorban az irodalmi műalkotások státuszában végbement ama mélyebbre ható változás ad itt hírt magáról, amely – Ashberytől Tandoriig vagy Pynchontól Esterházyig – minden kétséget kizáró egyértelműséggel jelentkezik az 1970/90-es évek legkiemelkedőbb szövegeiben. Mert miközben Müller szövege – aki maga egyébként Brecht legnevesebb tanítványának számít – kritikusan-ironikus hangsúllyal vonatkoztat vissza a Brechtére, poétikailag és hatástörténetileg itt lényegesen nagyobb a tét, mint egy ellentett pozíció Celan-féle felülírása esetében. Müller szövegének briliáns művelete ugyanis éppen abban van, hogy a legkülönbözőbb irodalmi szövegfajtákat fölényes szuverenitással kezelő alakítástechnika a mondottaknak és a mondásnak azt a *szövegközi* modalitását képes megszólaltatni, amely a beszédnek nem csupán egy bizonyos megnyilatkozásmóddhoz tartozó tulajdonsága gyanánt nyilvánul meg, hanem egyszerre úgy is szóhoz jut, mint az aktuális szövegfunkciók mozgatója és alakítója, de úgy is, mint azok terméke vagy előállítottja. Konkrétan itt a *STIMME BRECHT* harmadik sorától kezdve hirtelen a jellegzetes Müller-versnyelv és szintaxis („Warum sollten wir”, „vergessen sein will ich von allen eine Spur im Sand”) veszi át az addig pontosan idézett Brecht-sorok hangját, de úgy, hogy – elkanyarodva azok grammatikájától – onnan fogva Brecht szavai Heiner Müller nyelvén kezdenek beszélni s a két elválasztva is összekapcsolt versnyelv feszültségi terében a kulcsszavak (*Grabstein, Gras, Name, Vergessen*) egyszerre képviselik is, de fordítják is vissza saját jelentéseik és a kimondás érvényének intencionális irányultságát. A Brecht hangját gúnyos (ön)íroniával megszólaltató Müller-szövegrész ezért éppúgy osztozni is kénytelen a gúnytól való érintettségben, ahogy maradéktalanul elhatárolódnai sem tud az epitáfiumi beszéd brechti mintázatától. Mert az nyilvánvaló, hogy a Müller-féle intertextus nyelvi-poétikai

potenciáljának kritikai töltete nem pusztá képviseleti líra-voltában érinti Brecht önkanonizáló költeményét. Ez még akkor is így van, ha éppen legsebezhetőbb pontját találja el az ilyen költészet, hiszen pontosan a felhatalmazottság hiányával szembesíti azt („Wir haben sie / Nicht angenommen Warum sollten wir”).⁷⁸

⁷⁸ Ez a fajta költészet ugyanis – nemcsak Brechtnél, hanem Illyésnél is – mindig onnan származtatja a megnyilatkozás legitimitációját, hogy eleve evidens, mögé-nem-kérdezett közösséget tételez fel a megszólítottakkal. Ezért is cseng kísértetiesen egybe a két harmincas évekbeli költemény fináléja:

Azt kívánnám, ez álljon rajta:
 Javaslatokat tett.
 És mi elfogadtuk azokat.
 Egy ilyen felirattal
Mindannyian meg volnánk tisztelve. („*wären /*
Wir alle geehrt.”)
 (Brecht)

s magam is több vagyok, ha én
 általam erősödtetek.
 Semmiből nem lesz semmi? S ára van
 mindennek, ami valamire jó?
 Babrálva e világ dolgaiban
 valami mégis ujonnan
 marad kezünkben, olvasó!
 (Illyés)

József Attilánál azért alakul másképp a képviseleti beszéd legitimációs alapzata, mert nála több változatban is képes kiépülni az összetartozás irányultságának kölcsönössége:

S hol zápfog rág, a város érdes része,
 hol a vasbányák fuvallata ing,
 gép rugdal, lánc zúg, jajong ládák léce,
 lendkerék szijja csetten és nyalint,
 hol a fémkeblű dinamókat szopják
 a sivalkodó transzformátorok,
 itt élünk mi. És sorsunk összefogják
 a nők, gyermekek, agitátorok.

Itt élünk mi! Idegünk rángó háló,
 vergődik benn' a mult sikos hala.
 A munkabér, a munkaerő ára,
 cincog zsebünkben, úgy megyünk haza.
 Ujságpapír az asztalon kenyérrel
 s az ujságban, hogy szabadok vagyunk –
 poloskát úzunk lámpával s a kéjjel
 s két deci fröccsel becsüljük magunk'.

(*Munkások*)

Én nem fogom be pörös számat.
 A tudásnak teszek panaszt.
 Rám tekint, pártfogón, e század:
 rám gondol, szántván, a paraszt;

engem sejdít a munkás teste
 két merev mozdulat között;
 rám vár a mozi előtt este
 suhanc, a rosszul öltözött.

(*Ars poetica*)

Ugyanakkor az így értett költészettörténet jellegzetes belső, egyszerre intra- és intertextuális alakulásának tetten érhetősége szempontjából nagyon is meghatározó, hogy előzményszövegek előhívásának, az Eliot-féle „utánzás” eredetiségének a példáiba nagyon is szembeötlően íródik bele a poétikai kapcsolódások – valamit mindig módosító – időbelisége. Mert az arctól elválasztott mosolyt csak a [*kiknek adtam a boldogot...*] óta létező költői képe tette azt lehetővé, hogy *A költő felel* legemlékezetesebb részlete más akció- és látványszerkezetben hívja elő – az illattal és a daccal együtt – a női mosoly toposzát, mint amilyeneket a magyar költészet eladdig ismert. Kőlcseytől és Petőfitől Radnótiig a mosolyt legföljebb csak leírni, hasonlattal érzékeltetni vagy „rácsalni” lehetett az arcokra. És ez még akkor is így van, ha Illyésnél ezt a történést a versalanyt egy hangsúlyosan „teljhatalmú”, éncentrikus gesztusa („ide teszem” → ← [*József Attilánál viszont alany nélkül:*] „elrántatnak”) idézi elő:

Kiknek adtam a boldogot,
 alvó arcukról éjjelente,
 mint a viharba került lepke,

Az idegennek a sajátban és a sajátnak az idegenben így megjelenő finom retorikai egyensúlyát ugyanis az teljesíti ki, hogy a szintaktikai zárlat Brechtől nagyon idegen frazírozása („Vergessen sein / Will ich von allen eine Spur im Sand”) szemantikailag ugyan Brecht kijelentéseit „hangolja”, de mivel ezt már nem Brecht szólamában teszi, óhatatlanul egy olyan újraíró szöveg vallomásának is bizonyul, amely(nek alanya) tud arról, hogy az elfelejtődés nem-saját akarátának *megörökítésével* úgy cselekszik az idegen szándék ellenében, hogy épp e cselekvésben válik hasonlóvá hozzá. Ennek a zárlatnak a retorikai-poétikai kiegyensúlyozottsága következtében az *olvashatóságot* nem is lehet az egyik vagy a másik beszélő ágens megnyilatkozásaként stabilizálni. Látható tehát, hogy – amint az az irodalmi szöveg művé válása esetében általában is történik – elsődlegesen az ilyen mediális-poétikai figurációk vezérlik és szabályozzák a műben mondottak igazságtartalmához való – s eredendően a szöveg belső potenciáljaként életre kelő – viszony receptív megképződésének lehetőségeit is.⁷⁹

elrántatnak a mosolyok.

[*kiknek adtam a boldogot...*]

Ide teszem az akácról az illatot.

Ide teszem a Dunáról a fényt,
leányról a mosolyt, a fiuról a dacot;
ebből csinálók költeményt,
hogy gazdagodjatok.
A költő felel

A potenciális eredetnél – a nagy versek tekintetében – persze, mint a legtöbbször, most is Vörösmartyt találjuk, de amint azt az *Egy kis gyermek halálára* (1824) példája mutatja, közvetlenül itt sem a (hasonlított) mosoly vétetik le az acról, hanem annak hasonlója:

Végsőt mosolyga orcád, s a halál
Leszdede róla szép rózsáidat

⁷⁹ Ennek a történesnek – mint a műbeli modalitás kettős vagy kölcsönös megképződésének – a „fenomenológiáját” tökéletesen írja le a költészetre vonatkoztatva Valéry 1937-es esszéje:

Ilyen módon a Müller-féle kritikai távolságtartás ironikus módja egyszersmind közelséggé, sőt a Brecht-szólamba való bevontság is válik, amely pontosan a maga poétikai összetettségében viszi színre az ilyen kapcsolódások úgyszólván kimeríthetetlen potenciálját. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a szöveg nyelvi-modális történéseinek intertextuális felnyitása nem pusztán formálisan nyitja azzal a céllal egymásra a szöveghatárokat, hogy – a mi példánkban – úgyszólván önmaga ellenében beszéltesse a brechti forrásszöveget. A *Germania 3...* intenciói ugyanis nyilvánvalóan nem merülnek ki abban, hogy csupán egy – önmagában is kényes, bírósági plágiumperrel is járó⁸⁰ – egyedi irodalmi-filológiai esetet

„A szellem művei, költemények vagy egyébek, csak arra vonatkoznak, ami *létrehozza/előhívja/megszüli azt, ami őket magukat létrehozta/megszülte*, és abszolút semmi másra. Kétségtelenül megnyilvánulhatnak divergenciák egy költemény poétikai értelmezései között, a benyomások és a jelentések vagy inkább a rezonanciák között, amelyeket egyiknél vagy másiknál a mű tevékenysége (*action*) előhív/kivált. És láthatjuk, hogy e banális megállapítás, a reflexió fényében, elsődleges jelentőséget kell nyerjen: egy mű legitim hatásainak ez a lehetséges diverzitása magának a szellemnek a védjegye/tanújele. [...]

Helyezkedjünk bele abba az állapotba, amelybe egy mű visz bennünket, azon művek közül való, amelyek arra kényszerítenek, hogy annál inkább vágyjunk rájuk, minél jobban birtokoljuk őket, vagy inkább minél jobban birtokolnak bennünket. Megosztva találjuk ekkor magunkat születő érzések között, melyeknek váltakozása és ellentéte nagyon figyelemre méltó. Egyrésztől úgy érezzük, hogy a mű, amely hat ránk, olyannyira közel van hozzánk/megfelel nekünk, hogy nem tudjuk különbözönek felfogni. Sőt a legnagyobb meglepődöttség bizonyos eseteiben azt tapasztaljuk, hogy valamilyen mélyebb módon átforgalmazzuk magunkat, hogy azzá a valakivé tegyük magunkat, akinek az érzékenysége képes a gyönyör és a közvetlen megértés ilyen telítettségére/teljességére.” Valéry 2002: 838–839.

⁸⁰ Az eset valóban tanulságos példája az irodalmi szöveg jogi és poétikai értelmezése közt lehetséges kollízióknak. A *Germania 3 Gespenster am toten Mann* hosszasan idézett két olyan Brecht-szövegrész, amelyeknek az idegen eredetére utal ugyan a dráma, de nem filológiai akribiával. A könyv megjelenésekor a Brecht-örökösök pert indítottak a kötet betiltását követelve, mivel szerintük a dráma jogsértő módon építette saját szövegébe a *Galilei*ének, illetve a *Coriolan* bizonyos passzusait. Első fokon a Bajor

demonstráljanak. Elsősorban az ennek az eljárásnak a tétje, hogy úgy fordítja külsőbe a szöveg belső időbeliségét, hogy a mű-lét temporális keletkezetsége egy lezárt/befejezett drámai *alkotáson belül* is általános adottságként teszi láthatóvá a maga más művektől való, *külső függőségét*. Mert miközben az önmaga ellen is beszélő

Tartományi Legfelsőbb Bíróság helyt adott a panasznak, és kötelezte az akkor már nem élő Müller kiadóját a kötet visszavonására. Kis idővel később azonban a Szövetségi Alkotmánybíróság igen meggyőző és precedensértékű ítéletet hozott, visszautalva az ügyet Bajorországba, hangsúlyozván: a bajor bíróság „félreismerte a művészeti szabadság jelentőségét és volumenét”, amennyiben nem vette tekintetbe, hogy Müller darabja *anyagként* használta föl a két Brecht-mű bizonyos helyeit. Sőt, eredeti funkcióikat is módosította, mert e szövegrészek közreműködése nélkül létre sem jöhetett volna a *Germania 3* egyéni jelentése. A *Germania 3* ennyiben – s ezt már itt magam teszem hozzá – nemhogy kizsákmányolta volna, hanem magas szinten befolyásolva gazdagította is a két Brecht-dráma hatástörténetét.

Míndez pedig azért történhetett így, mert a művészi szabadság bár gyakran kerülhet ellentétbe a szellemi tulajdon védelmének elvével, de – így a Bundesverfassungsgericht ítélete – „alapvetően azt kell tekintetbe venni, hogy megjelentetésével a műalkotás nem egyedül a tulajdonosának áll a rendelkezésére. Ehelyett – rendeltetésének megfelelően – a társadalmi térbe lép be és ezzel a kor kulturális és szellemi képét alakító, önálló tényezővé válhat. Idővel kiválik a vele való magánjogi rendelkezés köréből és szellemi, kulturális közkinccsé lesz.” Sőt, a művészet társadalmi beágyazottsága következtében és a művészet szabadsága érdekében egy-egy korábbi szerzőnek azt is el kell viselnie, hogy későbbi alkotók bizonyos mértékig meg is sértsék „tulajdonosi jogaikat”. Az itt szóban forgó körülményeket nézve a jognak ott kell korlátozólag föllépnie, ahol a szellemi tulajdont kommersziális célokra sajátítják ki, illetve ahol (s a kettő gyakran jár együtt) jelentős anyagi veszteséget okoznak a szellemi termék tulajdonosának. S azt, hogy a művészi alkotás szabadságát milyen komolyan gondolta a szövetségi alkotmánybíróság, jól kifejezi a végzés ama mondata, mely szerint a Brecht-örökösöknek „azt is tudomásul kell venniök, hogy a műben Brecht három özvegye is színrelép...” (Hozzáfűzhetném, nem mindig a legelőnyösebb tulajdonságaikkal, nem is szólva arról, hogy „die drei Brechtwitwen” kifejezés klasszikus referenciális [!] hiba, mert a harmadik „özvegy” csak élettársa volt a Berliner Ensemble vezetőjének.) Lásd https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2000/06/rk20000629_1bvr082598.html

szöveg időben átjárhatóként viszonylagosítja az irodalmi mondás helyettesíthetetlen nyelvi alakjának határait, közben azt is beláthatóvá teszi, miért bizonyul az önmagára visszavonatkozó műalkotás egykori önmagában-állása sokkal inkább egyfajta folytonosan keletkező és múló *köztesség* helyzetének. Éspedig úgy, mint ami magának az – *ipsa literatura* értelmében vett – irodalomnak is a létmódjához tartozik.

A poétikai nyelvek, formák és modalitások ilyen találkozásokban megalapozott, „nyelvimmanens” irodalomtörténete – amely maga *nyelvi történésként* tartalmazza szöveg és recepció dialógusának történetiségét – egy olyan irodalomtörténet-írásnak a műfajává válhatnék, amely talán a legközelebb jut az irodalmi történést valódi időbeliségéhez. Mert az irodalomtudomány csak így tud egyáltalán megfelelni a művek „esszenciális” *meglétként* hozzáférhetetlen irodalmiságának.

5.

E tanulmány bármely figyelmes olvasója számára nyilvánvaló lehet, hogy a szöveg ugyan egy olyan irodalomtörténet lehetőségeit mérlegeli, amelynek középpontjában hangsúlyosan a nyelvművészeti alkotásként értett *irodalmi mű* és annak *irodalmi olvasásmódja* áll, s ez a műalkotás-fogalom a nyelvi fordulat utáni költészet-történeti korszak új esztétikai tapasztalatához kerül a legközelebb. Mindez nemcsak azért van így, mert a műalkotás és a műalkotás fogalma maga is történeti képződmény lévén nem tehető egyszer s mindenkorra érvényes „definíció” tárgyává. Elsősorban inkább azért, mert bár a jelenkori irodalomértés legtagabb értelemben vett horizontján egyszerre van jelen – és hat, nemcsak a befogadásra, de az irodalmi gyakorlatra is – a klasszikus-modern, illetve a kései modern műalkotások paradigmaticája, hangzás és jelentés, értelem és médium összetartozásának (ami Valéry értelmében éppen hogy nem természetes, hanem mindig az alkotásban

újraszülető elválaszthatatlanság⁸¹) késő modern szerkezete nyitot-
 tabb az olvasás/befogadás részesülő közreműködésére. A jelenlegi
 hatástörténeti helyzetben való „benneállásunk” tapasztalata szer-
 rint az irodalomtudományi értelmezés szempontjából legalábbis
 ez – az önreferens esztétista elszigeteltségnél léletszerűbb, mert
 nem az esztétikai fenomén pusztá megcsodálására korlátozott –
 konstrukció bizonyul jobban operacionálizálhatónak. A kései mo-
 dernség e több változatban megszülető műalkotás-fogalmának
 ráadásul abban is jól érzékelhető a változékony hatástörténeti
 potenciálja, hogy máig hatóan olyan nagyon különböző költői
 világoknak nyitott kötötten is szabad irányzati mozgásteret, mint
 amilyen a Kovács András Ferencé, a Marnóé, a Borbély Szilárdé
 vagy a Kukorelyé.

Az olyan felfogásokkal szemközt pedig, amelyek egy az iro-
 dalom külső „meghatározottságai”, előállíthatóságának körül-
 ményei vagy társadalmi-kulturális keletkezésfeltételei szerint el-
 gondolt irodalomtörténet jegyében vitatják a harmincas évekbeli
 korszakküszöb kardinális jelentőségét, különösen szükséges hang-
 súlyoznunk, hogy a korszak kiemelkedő európai klasszikusai vala-
 mennyien egyfajta *mediál-materiális nyelvi történet* gyanánt köze-
 lítettek a költészet esztétikai tapasztalatának mibenlétéhez. Ebben
 az összefüggésben – a szintaxistól a ritmikáig, a hangnemtől a me-
 loszig és a tempótól a prozodiáig, sőt a rejtjelezettségűtől a gép-
 szerűségig – a fent kurzivált formula *mindegyikének* konstitutív
 jelentősége van Valéry, Eliot, Benn, a kései Kosztolányi vagy József
 Attila poétikájában. A költői szó *testi-materiális* valósága ilyen
 koncentráltan ugyanis még a romantika nyelv művészetében sem
 olvadt össze a jelentésképződés *történő* karakterével. Éspedig úgy,
 hogy ez a történő jelentésképződés – minthogy csak a mindenkori

⁸¹ „A poétikai inga ide-oda leng a hang és a gondolat, a gondolat és
 a hang, a jelenlét és a távollét között. Ebből az elemzésből az következik, hogy
 egy költemény értéke (*valeur*) a hang és az jelentés elválaszthatatlanságában
 [tkp. *egymástól való eloldthatatlanságában*] van ott. Ez azonban olyan adottság,
 amely, úgy látszik, lehetetlent követel. Egy szó hangzása és jelentése között
 [*ugyanis*] nincs semmiféle kapcsolat.” Valéry 1939: 1333, lásd még 1335.

olvasásnak a szöveg hatáspotenciálját beteljesítő közreműködésével mehet végbe – magában a recepcióban is változást kondicionál, amennyiben mindig állapotokat, összefüggéseket és belátásokat megváltoztató történéseket idéz elő. Mert „[a] költészet – írja erről Valéryhez nagyon hasonlóan Benn – nem jobbít, hanem valami sokkal döntőbb dolgot tesz: megváltoztat”.⁸²

Irodalom

- Benn, Gottfried 1962a. Marginalien. In *Gesammelte Werke in vier Bänden. Bd. I.: Essays, Reden, Vorträge*. Wiesbaden: Limes.
- Benn, Gottfried 1962b. Soll die Dichtung das Leben bessern? In *Gesammelte Werke in vier Bänden. Bd. I.: Essays, Reden, Vorträge*. Wiesbaden: Limes.
- Benn, Gottfried 1989. Probleme der Lyrik. In *Gesammelte Werke in der Fassung der Erstdrucke. Essays und Reden*. Frankfurt/M.: Fischer.
- Bertram, Georg W. 2014. *Kunst als menschliche Praxis. Eine Ästhetik*. Berlin: Suhrkamp.
- Eliot, T. S. 1981. A költészet zenéje. In *Káosz a rendben*. Budapest: Gondolat. 315–330.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. Text und Interpretation. In Forger, Philippe (Hrsg.): *Text und Interpretation*. München: Fink. 24–55.
- Gadamer, Hans-Georg 1987. Die Wahrheit des Kunstwerkes. In *Gesammelte Werke. Bd. 3. Neuere Philosophie I*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 249–261.
- Gadamer, Hans-Georg 1995². *Hermeneutik. Ästhetik. Praktische Philosophie. Hans-Georg Gadamer im Gespräch*. Hrsg. Carsten Dutt. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Gadamer, Hans-Georg 2003². *Igazság és módszer*. Budapest: Osiris.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2003. Epiphanie. In Küpper, Joachim – Menke, Christoph (Hrsg.): *Dimensionen ästhetischer Erfahrung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. 203–222.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2004. *Diesseits der Hermeneutik. Die Produktion von Präsenz*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

⁸² Benn 1962b: 593.

- Heidegger, Martin 1997⁵. *Was heißt denken?* Tübingen: Niemeyer.
- Heidegger, Martin 2003. *Útjelzők*. Budapest: Osiris.
- Hoffmann, Torsten 2019. Spöttische Bewunderung, Die Rilke-Diskussionen im Briefwchsel Benn-Oelze. In Hof, Holger – Kraft, Stephan (Hrsg.): *Benn Forum. Bd. 6 2018/2019*. Berlin/Boston: De Gruyter. 113–133.
- Jauss, Hans Robert 1997. A költői szöveg az olvasás horizontváltásában (Baudelaire: Spleen II.). In *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris. 320–372.
- Kittler, Friedrich 1986. *Grammophon – Film – Typewriter*. Berlin: Brinkmann & Bose.
- Krämer, Sybille 2003. „Schriftbildlichkeit” oder: Über eine (fast) vergessene Dimension der Schrift. In Sybille Krämer – Horst Bredekamp (Hrsg.): *Bild – Schrift – Zahl*. München: Fink. 157–176.
- Kulcsár Szabó Ernő: Az én utópiája és létesülése. Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában. *Irodalomtörténet* 1998 (3): 364–384.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2010. *Tükörszínhátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Budapest: Ráció.
- Lőrincz Csongor 2014. *Költői képek testamentumai*. Budapest: Ráció.
- Müller, Heiner 2002. Germania 3 Gespenster am toten Mann. In *Die Stücke 3*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek*. Budapest: Magvető.
- Nietzsche, Friedrich 1999. *Kritische Studienausgabe. Bd. 12*. München: DTV.
- Ong, Walter. *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: AKTI–Gondolat 2010.
- Pfeiffer, K. Ludwig 2005. *A mediális és az imaginárius*. Budapest: Magyar Műhely – Ráció
- Simmel, Georg 2009. *Soziologische Ästhetik*. Hrsg. Klaus Lichtblau. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Szabó Lőrinc 2001. *Vers és valóság II*. Budapest: Osiris.
- Valéry, Paul 1939. *Poesie et pensée abstraite*. <https://www.queens.ox.ac.uk/sites/www.queens.ox.ac.uk/files/French18-sole-Valeery-Poesie-et-pensee-abstraite.pdf>
- Valéry, Paul 2002. Leçon inaugurale du cours de poétique du Collège de France. In *Variété III, IV et V*. Paris: Gallimard.

- Wagner, Richard 1983. *Költészet és zene a jövő drámájában. Opera és dráma. III. rész.* Budapest: Zeneműkiadó.
- Waldenfels, Bernhard 2006. Das Lautwerden der Stimme. In Kolesch, Doris – Krämer, Sybille (Hrsg.): *Stimme. Annäherung an ein Phänomen.* Frankfurt/M.: Suhrkamp. 191–211.
- Wittgenstein, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások.* Budapest: Atlantisz.

Emlékezés, gyász, szájalom Affekciók és hermeneutika az *Ilias* XXIV. énekében

1. Bevezetés

Amikor Achilleus az *Ilias* XXIV. énekében találkozik a görög táborba Hermés segítségével lopva bejutó Priamossal, akkor a szó emfatikus értelmében tapasztalatot szerez. Olyasmi történik vele, ami lényegi negativitásával – vagyis nem egyszerűen váratlanságával, hanem azzal, hogy keresztezi elvárásait – korábban el nem ért belátáshoz juttatja, s ezáltal változást idéz elő benne. Ez a belátás röviden úgy összegezhető, mint „az emberi lét határainak [...], az istenitől elválasztó határnak a belátása”.¹ A XXIV. ének egy megértési folyamatot mutat be: azt, ahogyan Achilleus „saját végességének a tudatára ébred”,² s ez a ráébredés a cselekvés új módzatait nyitja meg előtte. Igaz, hogy Hektór holttestének kiadását Zeus rendelte el. Egyrészt azonban Zeus nem a világegyetem mindenható uraként jelenik meg az eposzban, s az isteni közbeavatkozás nem jelenti az ágencia és a felelősség kiiktatását.³ Másrészt az a mód, ahogyan a holttest kiadása végbemegy, azt mutatja, hogy Achilleus maga is fölismeri – s ez a fölismerés nem könnyen adódik

¹ Gadamer 1984: 250. Gadamer itt ugyan nem a homérosi eposzról és annak hősről beszél, de maga is görög tapasztalathoz, az aischylosi *pathei mathos* tanításához nyúl vissza (*Agamemnón* 177: „ki szenved, az tanul”, Devcseri Gábor ford.). – A tanulmány megírását az NKFIH 120375 és 132113 számú pályázata támogatta.

² Gadamer 1984: 250.

³ Adkins 1960: 11–25.

a számára –, hogy ezt a leghelyesebb tennie. Ez a fölismerés nem pusztán, sőt nem is elsősorban kognitív folyamat, nem valamiféle logikus okoskodás végkövetkeztetése. Megszületésében elsősorban affektív tényezők játszanak szerepet. Mindenekelőtt a *gyász* vagy egyáltalán a veszteség szomorúságának átélése, amely rendkívül összetett alakzatokban mutatkozik meg, és a *szánalom*, amely ugyancsak rétegezett és bonyolult affektív működésként jelenik meg a szövegben. Ez a két affekció továbbá az *Ilias* XXIV. énekében rendre az *emlékezés* műveletéhez vagy – hasonlóan az előbb említettekhez – eseményéhez kapcsolódik.

Achilleus magatartásának megváltozását, sőt e változásnak a fent jelzett megértési folyamathoz kötöttségét természetesen már sokan, régen észrevették. A következőkben ezért azt szeretném megmutatni, hogy ez a tapasztalat mint megértés miként kapcsolódik össze affektív és ugyanakkor kognitív folyamatokkal – a gyász, a szánalom és az emlékezés alakjában –, melyek pedig, harmadik tényezőként, mindig testi történésekhez kötődnek: akár szándékos, akár önkéntelen testi megnyilvánulások kísérik (például az ellenállhatatlan zokogás vagy a nonverbális kommunikáció, mely maga sem rendelhető mindig maradéktalanul intencionalitáshoz), illetve sok esetben alkotják őket. Affekció, kogníció és korporalitás megnyilvánulásait nem előzetesen adott és a szöveg által csupán közvetített tényezőkként fogom vizsgálni, hanem azt igyekszem nyomon követni, hogy miként állnak elő ezek az antropológiai jelenségek a szöveg nyelvi-poétikai történéseinek eredményeképpen. Affektus-, emlékezés- és testpoétika hermeneutikai összefüggéseinek megmutatásakor az elsődleges fókusz Achilleus és Priamos találkozásán – főként Priamos ennek során elhangzó beszéde performatív teljesítményének elemzésén – lesz (3. 2), amihez szorosan kapcsolódik e találkozás előzményeinek (3. 1) és következményeinek (3. 3) ugyanilyen szempontú, de csak néhány jellemző mozzanatra szorító bemutatása. De mielőtt Homéros szövegének értelmezésébe fognék, először röviden vázolom affektivitás és irodalom kapcsolatának egy lehetséges modelljét (2. 1), s ehhez kapcsolódóan néhány, inkább csak jelzészerű megállapítást a történeti megközelítésnek azokról a sajátos

nehézségeiről is tesztek, amelyekre e modell használatakor ókori szövegek értelmezése során tekintettel kell lennünk (2. 2).

2. Affektivitás, irodalom, történetiség

2.1. Affekciók és irodalom

Az érzelmek (*emotions*) átható erővel vannak jelen mindabban, amit emberek tesznek vagy valaha is tettek.⁴ Az affektivitás az ember és világ viszonyában minket folytonosan elérő élmények inhereus minőségeit jelenti,⁵ és így alapvetően meghatározza azt a módot, ahogyan természeti és társadalmi környezetünkhöz megértő lényekként viszonyulunk.⁶ Martin Heidegger a *Lét és idő* 29. paragrafusában a *Befindlichkeit* és a *Stimmung/Gestimmtheit* (diszpozíció és hangulat/hangoltság) elemzésekor ezeket az affektív minőségeket mint a jelenvaló lét feltárultságának alpmódózatait tárgyalja. Ennek során az affekcióról mint olyasvalamiről beszél, ami az érzékiség és a diszpozíció kölcsönös egymásrautaltságának metszéspontjában keletkezik. Az affekcióban adódik az, ami „megérint” vagy „illet” minket.⁷

A következőkben a görög *pathos* megfelelőjeként többnyire az affekció szót fogom használni, főként azért, mert ez jobban kifejezi a kapcsolódást testi és lelki, természeti és kulturális között, mint az „érzelem” vagy az „ézés”.⁸ Az affekció szó ilyen módon egyként

⁴ Cairns–Nelis 2017: 8.

⁵ Franke 2004: 167.

⁶ Cairns–Nelis 2017: 10.

⁷ Heidegger 2001: 166; ami megérint minket: *das Rührende* (és *rühren*), illettség: *die Angänglichkeit*, ami illet: *das Angehende* (és *angehen*) (Heidegger 1967: 137–138).

⁸ A *pathos* alapjelentéseiről és fordításának nehézségeiről röviden lásd Simon 2014b: 11–12; a magyar nyelvi változásokról, vagyis hogy miként lesz a *passiones* vagy *affectus animi* fordításaként értett *indulatokból* a 18–19. században *érzelem*, *ézés*, *szenvedély*, lásd röviden Laczházi 2009: 9–11 (és persze az egész könyv releváns az affekciókkal foglalkozó irodalmár számára).

utalna érzéki észlelésekre (vagy ezek nyelvi előhívására) és érzelmi/affektív állapotokra.⁹ Az „érzelemként” fordítás ellen szól továbbá az is, hogy a görög felfogás olyan affektív minőségeket is *pathos*-ként kezel, amelyeket mi nem sorolunk az érzelmek közé: ilyen például a szelídség (*praynsis*) vagy éppen a versengés (*zélós*) Aristotelés affektus-katalógusában (*Rétorika* II. 3. és 11). (Mindazonáltal ahol közvetlenül utalok a *pathos emotion-/Emotion*ként megnevező szakirodalomra, ott olykor használni fogom az érzelem szót is.) A *pathos* affektusként fordítása többnyire megfelelő, a következő okfejtés szempontjából azonban célszerűnek látszott ehelyett a bekövetkezést, eseményszerűséget és elszenvedést a magyarban már csak kevésbé megszokott formája révén is talán jobban érzékeltető *affekció* (vö. *afficiál*) szót használni (az affektust könnyebben gondoljuk el valamilyen tárgyiasítható és katalogizálható pszichikai jelenségként, s ezt itt, amennyire lehet, el kellene kerülni).

Ez ahhoz hasonlóan megy végbe, ahogyan a német nyelvben, részben az angol és a francia *sentiment* hatására, a 18. század folyamán az *Affekt* helyett a *Gefühl*, *Emotion*, *Stimmung*, *Empfindung* válik meghatározóvá. Itt persze nem egyszerűen szótörténetről, hanem arról az ebben megragadható alapvető individuumszemléleti változásról van szó, amelynek eredményeképpen az emóció-diskurzust a szubjektivitás, kultúra, képzés (*Bildung*), individualitás, identitás koncepciói kezdik formálni (Franke 2004: 167–171; Hoff 2006: 20). Az affektivitás kutatásának terminológiája manapság a humán tudományokban nem egyöntetű. Az angolszász tradícióban többnyire *affect*ről és *emotion*ről beszélnek (az általam jobban ismert *history of emotions* hagyományában, mint látható, *emotion*ről, de ugyanazon szövegben minden további nélkül használják [nagyjából] ugyanerre vonatkozóan az *affectivity*t is, lásd például Cairns–Nelis 2017). A németben az *Affekt* és az *Emotion* szavak is használatosak. A vonatkozó angol kifejezések (*feelings*, *moods*, *emotions*, *passions*) egy rendszerezése az *affect* ernyőfogalma alatt: Altieri 2003: 48.

⁹ Az affekciók ezzel összevethető – bár a történeti és műnemi különbségek miatt az affektivitás itt érvényesített, elsősorban antropológiai hangsúlyai helyett érzékelésmediális nyomatékok elhelyező – felfogására lásd nemrégiben Lőrincz 2020: 176–179, aki az affektusok nem szubjektivistá értelmezését Vörösmarty lírájában mindenekelőtt az érzékletek (főként a hallottak) materialitásával és nyelvi feltételezettségével hozza összefüggésbe.

Érzékiség és affektivitás együttes tételezésével egyszeresmind az affekciók olyan felfogása mellett is állást foglalok, amely eze- ket mint *megtestesült* emberi lények interakcióját látja a világgal és annak tárgyaival. Az érzelmek/affekciók (*emotions*) megtestesült természete nem csupán a közös biológiai szubsztrátum egy aspektusa, hanem egyszeresmind a nyelv és a gondolkodás jellegze- tessége is: nem lehet éket verni a test és a nyelv s kultúra közé.¹⁰ Végül az is idetartozik, hogy a következőkben tudat/megismerés, test, valamint affektivitás hármásának összefonódását bizonyított- nak veszem. Abból indulok ki, hogy a megismerés is (idetartozik az emlékezés és némi fogalmi lazasággal a megértés is)¹¹ megtes- tesült folyamat, kogníció és affektivitás elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva mint az élő organizmus egyetlen komplex rend- szerének különböző aspektusai.¹² Ennek megjelenésére is számos példát kínál az antik irodalom, mindjárt a rövidesen tárgyalandó Homérosz-szövegrész is.

Az irodalom, más művészetekkel együtt, az emocionalizálás kü- lönösen komplex technikájaként fogható fel.¹³ Az emocionalizálás, vagyis az affektív részvétel kiváltása az irodalomban – vegyük most a legegyszerűbb esetet – az empátián alapuló imaginatív azonosulás mozzanatain keresztül történik, melynek során az irodalmi alak- kokkal (például egy regény vagy egy dráma szereplőivel), az elbe- szélővel vagy a líra szubjektumával „azonosulunk” (ha az utóbbiak

¹⁰ Cairns 2017: 84–85. Cairns ehhez az elvi megfogalmazáshoz minta- szerű elemzést is nyújt tanulmányában, a *phriké* (borzongás, remegés, resz- ketés) példáján keresztül. A *phriké* (maga is egy *pathos*) egyszerre lelki és testi tapasztalat, s egyben a világ tapasztalata, megértése is.

¹¹ A *verstehen* hermeneutikai hagyományban nem a megismerés tárgyia- sító magatartását jelenti, amely szubjektum és objektum elválasztottságában a való életből kioldva megy végbe, hanem a világban-benne-lét mint egzisztencia feltárulását (Heidegger 2001: 172). De amiről Cairns és Nelis itt *cognition*ként beszél, az nagyon is közel van ehhez.

¹² Cairns–Nelis 2017: 18 (részletes bizonyító anyaggal az idegtudomá- nyok köréből is).

¹³ Anz 2007: 217.

maguk is involválva vannak az affekciókat előhívó szcenárióban).¹⁴ Komplexebb, a szövegek sajátos nyelvi alakítottságát is figyelembe vevő modellt követve ezt azzal egészíthetjük ki, hogy az előbbinél összetettebb irodalmi olvasásban a szövegeknek nemcsak fenomenális (szemantikai), hanem retorikai, ritmikai, hangnemi, melikus, vagyis legfőképpen hangolt-atmoszférikus karaktere végzi el az emocionalizálást, vagy még inkább, a testies-érzéki dimenziót is beleértve: afficiálást.¹⁵ (Ennyiben ez alól a „személytelen” beszéd vagy egyáltalán az azonosítható szubjektum nélküli szöveg sem jelent kivételt.)

Ez a mozzanat a legkifinomultabb irodalmi olvasásnak is konstitutív eleme (gondoljunk most csak arra, hogy sok esetben egyáltalán egy hangnem meghatározása, ezzel összefüggésben nemegyszer egy műfaj azonosítása is elképzelhetetlen nélküle), és az esztétikai élvezet szempontjából is fontos alkotórésze. A művészet tapasztalatát az affektív irodalomantropológia felől megközelítő elgondolás szerint az irodalmi szövegek médiumában zajló érzelmkommunikáció arra szolgál, hogy érzelmi kompetenciáinkat játékosan próbára tegyük, ez az érzelmekkel való játék pedig egyszersmind örömforrás is. Minden bizonnyal ez az örömyeresség a meghatározó motívuma annak, hogy részt veszünk az irodalmon keresztül zajló emocionalizálásban¹⁶ – különösen akkor, ha az emóciók merőben pszichológiaiaként értett kategóriáját itt is kitágítjuk és afficiálásként fogjuk föl, beleértve tehát ezek testies-érzéki dimenzióját is. Ennek az afficiálásnak az első szintje, vagyis a konkrét affektusok kiváltása voltaképpen az antik szónoklattanok *movere* (megindítás) funkciójával azonosítható, melynek az előadás (*hypokrisis, actio*)

¹⁴ Anz 2007: 227.

¹⁵ Nem az emocionalizálás diskurzusában, hanem főként az atmoszféra és a hangoltság fogalmi felől, de a fentiekkel és az alábbiakkal a tágabban értett affektivitás térfogatában több ponton is érintkező módon tárgyalta Kulcsár Szabó Ernő az érzéki hatások hangolt materialitásának és a szöveg poétikai történéseinek az összefüggéseit például Móricz Zsigmond vagy Nemes Nagy Ágnes műveiben (Kulcsár Szabó 2018: 141–159; 81–111).

¹⁶ Anz 2007: 234.

érzékelésmediális teljesítménye révén ugyancsak megvolt a maga hangsúlyosan korporális-perceptív komponense is.¹⁷ Az erre ráépülő második szintben, az esztétikai örömként értett afficiálásban már a távolságtartásnak a szerepe is fontos lesz.

Ezen a második szinten az affektív részvételt – legalábbis ennek finomabban artikulált módozataiban – az olvasás szemiotikai, retorikai vagy mediális tudatossága különbözteti meg a naiv azonosulásból kiinduló pszichologizálástól, vagyis hogy képes reflektálni és feltárni azokat a kódokat, alakzatokat vagy mediális sajátosságokat, amelyek az afficiálás jel-, nyelv- és közegszerűségét alkotják. Ennek értelmében az is megállapítható, hogy az afficiálásból nyert öröm elismerésével nem semlegesítjük a művészetek kritikai potenciálját: a műalkotások a maguk hatását nem előzetesen azonosított affektusok akadálytalan, ökonomikus áramoltatásában fejtik ki, hanem az affekciók mindig egyedi létesülésében határokat és töréseket – például történeti és kulturális differenciákat, megütköztető idioszinkráziákat, vagy éppen a „megrendülésnek” az affektuskatalógusokban elhelyezhetetlen eseményeit¹⁸ – mutatnak föl és idéznek elő. A műalkotások nem affektív intenzitások pusztá helyei, a részt vevő médiumok pedig nem egyszerűen csatornák, amelyek a kódolt affektív információkat akadálytalanul tovább vezetnek, hanem bennük folyamatosan az affektusok transzformációja és transzformáló működése zajlik: *a művészet az affektus-transzformációk médiuma*.¹⁹

2.2. Affektivitás és antik irodalom

Az antik kultúra felé fordulva nyilvánvaló, hogy az antikvitásban az affekciók szerepét az irodalmi művek előállításában, közvetítésében és befogadásában meghatározónak tartották. A görög

¹⁷ Ennek cicerói felfogásához lásd Simon 2014a.

¹⁸ Ehhez, Pseudo-Longinos *ekpléxis*-fogalmának példáján keresztül, lásd Simon 2021.

¹⁹ Hoff 2006: 28.

és római irodalom gazdag olyan tárgyak, műalkotások, terek, szimptomák, mozgások, testtartások és gesztusok megjelenítéseiben, amelyekeken keresztül érzelmeket lehet kifejezni, szimbolizálni, konstruálni és előhívni.²⁰ Elegendő itt emlékeztetni az *Odysszia* VIII. énekének dalnok-jeleneteire. Az énekek hatása megérinti Odysseust: szíve gyönyörrel telik meg (367–368), vagy éppen sóhajtozni kezd, és a szeméből könny csordul (83–95; 521–534). Az irodalom (ami a korban élő előadást jelentett) affektív mediatisáltsága az elméleti gondolkodás tárgyaként is megjelent, ahogyan erről például Platon *Iónja* tanúskodik. Maga az *enthusiasmos*, a költő és az előadó istennel eltelése is tartalmazza az affektív közvetítés jellegzetességeit, és az előadásnak a közönségre tett hatása is megrendítő és felkavaró (főként: 535b–e). Ez a kérdés, továbbá, nem csak az irodalom vagy a filozófia (esztétika) körén belül bukkan föl. Az antik retorikai és poétikai hagyományban meghatározó volt a nyelv performatív, hatáselméleti megközelítése, vagyis annak kidolgozása, hogy a nyelvi anyag milyen megformálásával lehet kiváltani bizonyos *pathosokat*.

Az ókori klasszikusok affektusmintázatainak olvasásakor ugyanakkor a történeti rekonstrukció nehézségeivel is fokozottan szembesülünk. Még az az állítás sem alaptalan, hogy az antikvitásra nem egyszerűen történeti előzményként, hanem – éppen a roppant történeti távolság miatt – jószerével a miénktől eltérő kultúráként kell tekintenünk.²¹ Az epigráfus Angelos Chaniotis megállapítása, amely szerint „az ókortörténész nem tudja tanulmányozni azt, hogy mit éreztek valójában az emberek”,²² az irodalom történéseire is igaz (ahogyan alighanem más korok történéseire is – különböző módon és mértékben), akkor is, ha az utóbbiak nem az olvasottak történeti referencializálásában érdekeltek. Az egykor élt eleven emberi lények valóságos tapasztalatainak az a teljessége, amelyet affektív eseményekről és állapotokról szereztek, nem rekonstruálható, ezért a tapasztalat nyelvi reprezentációjához kell

²⁰ Cairns–Nelis 2017: 15.

²¹ Cairns–Nelis 2017: 18.

²² Chaniotis 2012: 94. Idézi: Cairns–Nelis 2017: 16.

fordulni.²³ Az irodalmi szöveget olvasó ókortörténész és a rekonstruáló filológus számára a hozzáférés sajátos lehetőségét és módzatait mindenekelőtt valóban az biztosítja, hogy az affekciók antik tapasztalatának megközelítéséhez tanulmányozhatják ezek megélésének azokat a közös kulturális modelljeit, amelyek a nyelv interszubjektív médiumában állnak elő és közvetítődnek.²⁴ Ugyanakkor azt sem hihetjük, hogy ókori szövegek történeti-filológiai vizsgálatával, mintegy a nyelv kerülő útján, visszanyerhetjük az eredeti affektív tapasztalatot. Vagy ha nem is ennek teljességét, de legalábbis azt az aspektusát, amely a szövegek jelentésének rekonstrukciójával egyáltalán helyreállítható. Az ilyen értelemben vett rekonstrukció ábrándját annak belátása oszlathatja szét, hogy a szövegek vizsgálatára is érvényesek a történeti megismerés hermeneutikai korlátai. Ennek részeként mindjárt az is – és ennek is elvi jelentősége van –, hogy az irodalmi szövegek megbízhatatlan, rögzíthetetlen referenciális státusa történettudományi instrumentalizálásukat is megnehezíti. Kevin Crotty fogalmazta meg éppenséggel az *Ilias* XXIV. éneke kapcsán és az affekciónál egy fokkal könnyebben megragadható (de hozzájuk erősen kapcsolódó) jelenségről szólva, hogy az eposz „záró jelenetei inkább annak költői látomását állítják eléink, hogy milyen jelentése lehet az oltalomkérésnek [a későbbiekben a tanulmányomban is többször szóba kerülő *hiketeiá*nak – S. A.], semmint hogy megbízható etnográfiai beszámolót nyújtanának az ókori görögök körében szokásos oltalomkérésről”.²⁵ A *hiketeia*-jelenetek művészi változatossága arra mutat, hogy a történeti anyag homérosi elaborációja „komoly módszertani problémát vet föl mindenki számára, aki Homéroszt arra használja, hogy megírja az oltalomkérés történetét”.²⁶ Ez persze nem jelenti azt, hogy adott esetben ne használhatnánk irodalmi szövegeket is valamely kulturális vagy éppen affektív jelenség történeti vizsgálatához, de ezt

²³ Cairns–Nelis 2017: 17.

²⁴ Cairns–Nelis 2017: 16–17.

²⁵ Crotty 1994: 93.

²⁶ Crotty 1994: 93 (10. j.).

csak a szövegösszefüggés, illetve – ami nem ugyanaz – a poétikai összetettség gondos vizsgálatával tehetjük meg.

De mindez elsősorban a történészek gondja. Az irodalmi olvasásban érdekelt filológus ugyanis az ókori szövegekben megjelenített, pontosabban – és ez a lényegeset illető különbség – az olvasás során *előálló pathosok*at nem történeti referencializálásuk végett tanulmányozza (legyen ez a referencializálás bármennyire körültekintő és szofisztikált is).²⁷ Az ilyen olvasót az foglalkoztatja, hogy a művek egyedi performatív nyelvművészeti teljesítménye a maga poétikájával és retorikájával miként állít elő, fejez(tet) ki, és mindezek révén hogyan közvetít affekciókat az ő számára. Egyszerűbben: mi az a szövegben, amit csakis az irodalom nyelve tud az affekciókról és az affekciók által elmondani, s közvetítés révén átélhetővé tenni? És az ezzel összefüggő kérdés: milyen sajátos lehetőségei és feladatai vannak ebben a – nevezzük így – *affektív poétikai olvasásban* a klasszika-filológia módszereinek? A következőkben az *Ilias* XXIV. énekének olvasása során ezekre a kérdésekre igyekszem majd választ adni. De előtte még egy caveat.

Naivitás és az esztétikai tapasztalat idegenség-komponensének²⁸ megrövidítése volna, ha a most megfogalmazottakat a múltbelinek és idegennek a jelenbelihez és ismerőshöz történő egyszerű asszimilációjaként értenénk. Éppenséggel az affektív tapasztalatok megélésének és kifejezésének nyelvileg létesülő különbsége az, amit a homérosi szöveg a maga összetettségében az irodalmi olvasás számára hatáspotenciálként fel tud kínálni. Mieke Bal koncepcióját az *affektusról mint médiumról*, amely a reprezentáció keretét vagy perspektíváját adná,²⁹ a gondos filológiai és irodalmi

²⁷ Amikor Cairns és Nelis az irodalmi műveket „forrásoknak” veszik, amelyek „a szociális interakciók többé-kevésbé realiztikus formáinak sokrétű ábrázolásaival” kínálnak anyagot az érzelmetörténeti kutatás számára, akkor az irodalmat az érzelmek történettudományi érdekű vizsgálatának eszközeként (jellemző kifejezésükkel: *evidence*-ként, bizonyító erejű forrásanyagként) fogják fel (Cairns–Nelis 2017: 10).

²⁸ Ehhez lásd Jauß 1997.

²⁹ Bal 2006.

olvasás elméletileg is igazolt követelményével kell kiegészíteni. Az affekciók bizonyos mértékű „közössége”, s így közvetítő ereje a megértés alapzatát vagy keretfeltételeit biztosíthatja, például valamiféle „érdekeltség”³⁰ megteremtésével, amely az „immerzió” formájában nyilvánul meg a leglátványosabban.³¹ De ugyanezen affekciók különbsége az, ami a szövegnél mint az affekciókat magukat is konstituáló (nem pedig transzparensen „közvetítő”) nyelvi produktumnál való megértő elidőzés során feltárul, és ezzel az elidőzés igényét is tartósan fenntartja.³²

Két gyors példát ehhez. Donald Lateiner fogalmazta meg, hogy az ókori görögöknél a végtagokkal végrehajtott gesztusok és a testhelyzet gyakrabban és hatékonyabban vett részt a nonverbális kommunikációban, mint az arc, s hogy a modern nyugati, főként észak-atlanti nonverbális kommunikáció ezzel szemben az erőteljes gesztusokat színpadiasnak tartja, ahogyan a nyilvános térben végbemenő testi érintkezéseket is korlátozza, s velük szemben előnyben részesíti az arcjátékot. Homéros görögjeinek erőteljes testi kommunikációját olvasva és esztétikai hatását értelmezve ezt a differenciát szem előtt kell tartanunk.³³ Komplexebb példa lehet azután Achilleusnak Priamos iránt megnyilvánuló részvéte vagy szánalma. Vajon ez a szánalomnak vagy részvétnek – már maga az sem egyértelmű, hogy az *eleost* magyarul milyen szóval adjuk vissza; én a *szánalommal* fogom – ugyanaz az affekciója, mint amelyet mi ezekkel a szavakkal nevezünk meg? Látni fogjuk, hogy erről koránt sincs szó. A szánalom érzésének bizonyos mérvű, az imaginatív azonosulás révén előálló közössége nem fed

³⁰ Herding 2004: 5. Az érv természetesen a szép, mint ami „érdek nélkül tetszik” kanti elgondolása ellen irányul.

³¹ Az immerzióhoz lásd Ryan 1999.

³² A műalkotásnál való elidőzésről, melynek során a „végbemenés” mint *olvasás* megtörténik, lásd Gadamer 1997. Az immerzív „olvasás” (itt ez a szó csak idézőjelek között használható), amennyiben a médium transzparenciáját föltételezi, erre nem képes, vö. Ryan 1999: 117.

³³ Lateiner 1998: 39.

el a Homérosznál erről olvashatóknak a mi számunkra idegen, sőt olykor elidegenítő és *ekként* megértendő voltát.³⁴

3. Affekciók és megértés

3.1. Előzmények: a gyász ellentétező szimmetriái

Az *Ilias* utolsó éneke afféle *memento mori*ként olvasható. A szereplők a halálra, konkrétan halottakra emlékeznek. Mindjárt az ének első kilenc sorában kétszer (4: μεμνημένος, 9: μιμησκόμενος) fordul elő az emlékezni ige participium alakja.

Λῦτο δ' ἄγων, λαοὶ δὲ θεοῦς ἐπὶ νῆας ἕκαστοι
 ἐσκίδναντ' ἰέναι. τοὶ μὲν δόρποιο μέδοντο
 ὕπνου τε γλυκεροῦ ταρπήμεναι· αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς
 κλαῖε φίλου ἐτάρου μεμνημένος, οὐδέ μιν ὕπνος
 ἦρει πανδαμάτωρ, ἀλλ' ἐστρέφετ' ἔνθα καὶ ἔνθα
 Πατρόκλου ποθέων ἀνδροτῆτά τε καὶ μένος ἦϋ,
 ἦδ' ὅποσα τολύπευσε σὺν αὐτῷ καὶ πάθεν ἄλγεα
 ἀνδρῶν τε πτολέμους ἀλεγεινά τε κύματα πείρων
 τῶν μιμησκόμενος θαλερὸν κατὰ δάκρυον εἶβεν.

Szétoszlott gyűlésük; a fürge hajókhöz eredtek mind szanaszét; s vacsorájához tért ekkor a többi és örvideni mézizü álomnak; de Akhileusz sírt, emlékeztén szeretett társára, s a mindent elborító álmom nem igazta le: erre meg arra hánykódott, vágott Patroklosz hőserejére.

³⁴ Vö. LaCourse Munteanu 2012: 12. És persze az is kérdés, a történeti különbségeken túl, hogy ki lenne ez a nyelv általánosító ereje révén előálló „mi” mint a tapasztalat velünk (?) egyidejű, sőt minket magunkat (?) is magában foglaló szubjektuma. Ha csak az életkori sajátosságokat vesszük: húszévesen alighanem másként viszonyulunk a halálhoz, a másik halálához is, mint hatvanévesen.

És mindarra, amit megvívott s túrt vele együtt,
hősök háboruit próbálva, vizek veszedelmét;
emlékezve ezekre, kövér könnycseppeket ejtett (1–9).³⁵

Achilleust étvágytalansága, ébrenléte, nyugtalan forgolódása, amely ennek az emlékezésnek a testi közegét adja, elkülöníti társaitól, akik a Patroklos tiszteletére rendezett versenyek fáradalmi, valamint az estebéd után jól megérdemelt pihenőre térnek, és nyugodtan alszanak, a mindent leigázó édes álmom gyönyörébe merülve. *Velük szemben* (σὺτὰρ; 3) Achilles a hánykolódás után egyedül indul el a tengerpartra. Ez a szembeállítás a környezettel, az egyediségnek a hangsúlyozása – ami az itteni esetben az izolációt, a magányt is jelenti³⁶ – Hektórra vonatkozóan is fontos lesz (253–264, 499, 748–759, 762–775), ahogyan az evés és az alvás Achilles és Priamos későbbi nagyjelenetében is lényeges szerepet játszik majd (621–676). Ott mint a várva várt kiengesztelődés,³⁷ a megnyugvás és kettejük közösségének az elbeszélés testies dimenziójában adott jelzése.

A társak cselekvésével a kétszeri ismétlés révén is hangsúlyosan szembeállított emlékezés a szeretett társra, Patroklosra és a közösen átélt eseményekre nem valamiféle visszamerengő múltba tekintés nyugalmas hangoltságában történik meg. Az emlékezés itt a gyászhoz mint fájdalmas affekcióhoz kapcsolódik. A gyász abban különbözik a például Aristotelés által is elemzett *pathosok*-tól, hogy a maga közvetlen csapás jellegében a legkevésbé jellemzi a *pathosok* intencióhoz, hatalomhoz, erkölcsi ítélethez (például hogy egy adott szenvedés megérdemelt vagy nem megérdemelt)

³⁵ A XXIV. énekből származó idézeteknél csak a sorok számát adom meg. Mindvégig Devecseri Gábor fordítását idézem, az idézetekben a görög szavak írásmódját megtartom, bár ez eltér a tanulmány szövegében követett tudományos írásmódtól.

³⁶ Karsai 1998: 55–56; Karsai egész elemzésének ez az egyik fő motívuma.

³⁷ Brügger 2017: 13. Ugyanakkor Achilles már Priamos megérkezése előtt is – Thetis fájdalmas megrovásától érintve (129) – evett (475–476). Ez azt jelzi: Achilles gyászának intenzitása enyhülően van (Macleod 1982: 125; Brügger 2017: 174).

és társadalmi státushoz kötődése, és így a legközelebb áll a fizikai fájdalomhoz.³⁸ Ez persze nem jelentheti azt, hogy a gyászt akár mint primer affekciót ki lehetne szakítani a társadalmi kontextusból,³⁹ nem beszélve a gyászról mint a nyilvános világ normák és szokások által szabályozott, szimbolikusan telített aktusáról (ez a következőkben világosan megmutatkozik majd).

Az emlékezéshez mint gyászhoz mindkét fenti előfordulásnál a sírás társul, először csupán magát az eseményt jelölve (4: κλαῖε), utóbb azt is, hogy Achilles bőségesen könnyezett, kövér könnycseppeket ejtett (9: θαλερὸν κατὰ δάκρυον εἶβεν). Az emlékezést a kedves, halott társra a veszteség szomorúsága hangolja, s ez a hangoltság nem valamiféle gyöngye érzület homályos közegét, hanem intenzív érintettséget jelent, amely a külvilág és így Homéros hallgatója vagy olvasója számára kövér könnycseppekben mutatkozik meg. A sírás itt egyszerre elemi, ellenállhatatlan testi tapasztalat, és ennek láthatóvá válása, egyszerre külső és belső. Az *Ilias*ban az emlékezésnek „csaknem fizikai ereje” van, amely egyfelől a gyászoló emlékező erőteljes testi érintettségében, másfelől az eltávozott intenzív megidőzésében, jelenlévővé tételében nyilvánul meg.⁴⁰ A zaklatott emlékezés pedig, a jelenet affektív telítettségét fokozva, újra csak Hektór holttestének dühös és frusztrált meggyalázásában, Patroklos sírhalma körüli háromszori körülvonzolásában ér véget. A szeretett társ elveszejtése miatti, a megölésen túl a holttest meggyalázásában megnyilvánuló bosszú hiábavaló voltát és az istenek, itt közelebről Apollón

³⁸ Konstan 2006: 247, 258. (Konstan a fejezetben a gyászról mint *grief*-ről, nem mint *mourning*-ról beszél.)

³⁹ *Contra* Konstan (2006: 248), aki a halál eseményét túlzottan egyszerűsítve rendeli kizárólag a természetéhez, s ezzel le is mond a másik halála által kiváltott affekció mint antropológiai és ugyanakkor szociokulturális jelenség elemzéséről: Aristotelésnél „a *pathos* nem annyira közvetlen reakció egy bekövetkező eseményre vagy fennálló körülményre, hanem inkább egy szociális tranzakció része. A halál természetes ténye nem része ennek a rendszernek.”

⁴⁰ Crotty 1994: 73–74.

nemtetszését és közbeavatkozását jelzi, hogy a holttest bőre a durva ütődésektől, csapódásoktól sem sérül meg (15–21).

Az emlékeztést jelentő *mimmészkó* ige következő előfordulása abba a szimmetrikus (ellentétező módon szimmetrikus) rendbe illeszkedik, amely a XXIV. ének affektív struktúráinak és dinamikájának – később fogjuk ezt pontosabban látni – legfontosabb szerkezeti elemeként azonosítható. Az elbeszélés fókusza Trójába kerül át, a másodlagos fokalizációnak a hírvívő Irist követő elbeszélői perspektívája Priamos palotáját láttatja – megint csak erős affektív tónusban:

᾽Ως ἔφατ', ὦρτο δὲ Ἴρις ἀελλόπος ἀγγελέουσα.
 Ἴξεν δ' ἐς Πριάμοιο, κίχεν δ' ἐνοπὴν τε γόον τε.
 παῖδες μὲν πατέρ' ἀμφὶ καθήμενοι ἔνδοθεν αὐλῆς
 δάκρυσιν εἶματ' ἔφυρον, ὃ δ' ἐν μέσσοισι γεραῖος
 ἐντυπὰς ἐν χλαίνῃ κεκαλυμμένος· ἀμφὶ δὲ πολλὴ
 κόπρος ἔην κεφαλῇ τε καὶ αὐχένι τοῖο γέροντος
 τὴν ῥα κυλινδόμενος καταμήσατο χερσὶν ἔησι.
 θυγατέρες δ' ἀνὰ δώματ' ἰδὲ νυοὶ ὠδύροντο
 τῶν μιμησκόμεναι οἷ δὴ πολέες τε καὶ ἐσθλοὶ
 χερσὶν ὑπ' Ἀργείων κέατο ψυχὰς ὀλέσαντες.

Szólt; s a viharlábú Írisz kélt nyomban a hírel,
 szállt Priamosz palotája felé: siralomra talált ott
 s gyászra. Az udvar ölen apjuk körül ültek az ifjak,
 könnyeik áztatták a ruháikat; és a középen
 ült az öreg, köpenyébe takartan, míg a fejét is
 és a nyakát is az aggnak bőven fedte a trágya,
 melyet fetrengvén maga szórt a fejére kezével.
 És a menyek s lányok jaja hangzott végig a házban:
 emlékeztek a sok daliára, ki argoszi kéztől
 sújtva le, lelkét elvesztvén kiterült a csatában (159–168).

A leírás első eleme a gyász akusztikája: a Priamos palotájába belépő Irist, egyelőre cselekvők nélkül, kiáltozás és sírás fogadja (κίχεν δ' ἐνοπὴν τε γόον τε; 160). A gyász hangjai után a látvány, sőt

a tapintás vagy egyáltalán a bőr haptikus érzékelei kerülnek előtérbe: Priamos fiai tűnnek föl, amint ruhájukat könnyeikkel áztatják (δάκρυσιν εἴματ' ἔφουρον; 162). Maga az öreg király közöttük, középen helyezkedik el, szorosan köpenyébe burkolózva, abba rejtve testét (ἐντυπᾶς ἐν χλαίνῃ κεκαλυμμένος; 163) – a gyász rituális vagy éppen önkéntelen jeleként és az affektív érintettség elleplezéseként (pontosabban egyszerre elrejtve és feltárva azt), másfelől általában az ugyancsak befedett halottal történő azonosulás jelképeként, az adott helyzetben pedig Priamosnak az őt körülvevő gyászolóktól való elidegenültsége jelzéseként is.⁴¹

Priamos fejét és nyakát állati ürülék, *kopros* borítja be, melyet a földön fetrengve saját kezével halmozott magára. Ez megint csak a bőrrel való érintkezésnek, a haptikus érzékelésnek a kiemelése, ráadásul annak részletezésével, hogy a kéz és a fej, a legérzékenyebb és egyben a „legemberibb”, az állatitól a legtávolabbi érintkezik nem is egyszerűen az állatival, hanem ennek ekrementumával. A gyásznak ez a mi számunkra borzongatóan vagy akár visszataszítóan excesszív, de a görög világban is szélsőséges megnyilvánulása a gyászoló személy önlealacsonyítását, egyszersmind az élőknek a halotthoz asszimilálását kódolja (vö. 640 és még XXII. 414 is).⁴²

⁴¹ Vö. 93 (Thetis fátyla) és *Odysseia* VIII. 83–95, ahol Odysseus a phaiákok szigetén az éppen róla zengő dalnok énekének hatására kicsorduló könnyét rejt el úgy, hogy fejére húzza köpenyét. Achilles Aischylosnál is így jelenhetett meg (vö. Aristophanés *Békák*, 911–913); Richardson 2000: 292; Cairns 2009: 41 (6. j.), 46, 47, 49, 50, illetve az egész tanulmányt az arc vagy az egész test befedésének/elleplezésének gazdag és bonyolult kulturális szemantikájáról a görögöknél. Achilles is „be van fedve” a maga gyászjelenetében (XVIII. 22–27), de nem ruha, hanem a fájdalom fekete felhője által (τὸν δ' ἄχος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα), ami ugyancsak a halott és a gyászoló közötti homológiát erősíti: mindketten az átmenet egy rítusában (*rite de passage*) vesznek részt (Cairns 2009: 52).

⁴² A gyász során a rituális önbeszennyezés szokásának elterjedtségéről lásd Macleod 1982: 103, aki szerint az ürülékkel való beszennyezés a görög világban is extrémnek számított. Brügger 2017: 77 az egész gyászoló jelenetet extrémnek tartja, s a gyásznak a fentihez hasonló legerőteljesebb önlealacsonyító gesztusára közel-keleti párhuzamokat említ (79). Achilles (XVIII. 23–27)

Ez a mozzanat ugyanakkor az affektív közvetítés jellegzetes példája is lehet: a mai olvasó számára a színre vitt gyász egyszerre lesz ismerős és elidegenítő hatású is; az antropológiai alaptapasztalat közössége, ugyanakor megélésének föltehető, szociokulturális kódolásának pedig bizonyosan éles különbsége feszültségben áll egymással. Ez azonban a jelenet hangolt átélését nem akadályozza, a megdöbbenés révén még inkább fokozza is ennek intenzitását.

Mindezek után következik az emlékezés igéje, megint csak participiumban (μυμνησκόμενοι; 167), Priamos lányaira és menyekre vonatkoztatva; az elsődleges akciót újra a halottsiratásra is használt siránkozik, jajveszékel jelentésű ige jelzi (ὠδύροντο; 166). Az emlékezés, amelynek tárgya itt a csatában elesett sok kiváló trójai harcos, megint csak a hanggal és testi jelekkel kifejezésre juttatott erős affekcióhoz kapcsolódik – vagy ez utóbbi hozzá, amennyiben a participiumot úgy fogjuk föl, mint ami a sírást előidéző okot grammatizálja. Az emlékezés affektív telítettsége mindenesetre itt is nyilvánvaló. A szakasz végén a két gyász tükrös szerkezetére sötét árnyék vetül, de ennek révén maga a szerkezet egyszersmind megerősítést is nyer: ahogyan Patroklos a trójai harcos, úgy annak a sok kiváló férfinak az életét (a ψυχὰς itt ezt jelenti), akit a nők siratnak, argosi, vagyis görög kezek pusztították el (168). Ahogyan a harc, az ölés és pusztítás, úgy a gyász és az együttérzés is a szembenállásnak ebben a sötét szimmetriájában mutatkozik meg. Mindennél jobban mutatja ezt a paradox módon *ellentétező szimmetriát* – a görög retorikai terminussal: *chiasmot*, vagyis keresztetető alakzatot – az, amikor később Achilles Priamos beszéde után, ugyanezen ellentétező szimmetriában önmagát is jobban megértve ki is mondja: ahelyett, hogy ő, a gyermek, otthon viselné gondját a Priamos által megidézett apjának, „messze hazámtól / Trója alatt téged szomorítlak a gyermekeiddel” (540–542).

mindenesetre Patroklos halálának hírére port szór a fejére, a földre veti magát és a haját tépi. A fejre hamut vagy földet szórás is az élőnek a halotthoz (az őt fogadó közeget) asszimilálását szolgálja (Konstan 2006: 253).

3.2. Achilles és Priamos találkozósa: affekciók színrevitele

Az emlékezés és emlékeztetés talán legfontosabb előfordulásai Achilles és Priamos találkozásának nagyszabású jelenetében olvashatók (477skk.). A jelenet bevezetése is figyelemre méltó, amennyiben számos ponton⁴³ eltér a látogatás-jelenetek szokásos mintázatától:

τοὺς δ' ἔλαθ' εἰσελθὼν Πρίαμος μέγας, ἄγχι δ' ἄρα στὰς
 χερσὶν Ἀχιλλῆος λάβε γούνατα καὶ κύσει χεῖρας
 δεινὰς ἀνδροφόνους, αἵ οἱ πολέας κτάνον υἴας.
 ὥς δ' ὅτ' ἂν ἄνδρ' ἄτη πυκινὴ λάβῃ, ὅς τ' ἐνὶ πάτρῃ
 φῶτα κατακτείνας ἄλλων ἐξίκετο δῆμον
 ἀνδρὸς ἐς ἀφνειοῦ, θάμβος δ' ἔχει εἰσορόωντας,
 ὡς Ἀχιλεὺς θάμβησεν ἰδὼν Πρίαμον θεοειδέα·
 θάμβησαν δὲ καὶ ἄλλοι, ἐς ἀλλήλους δὲ ἴδοντο.
 τὸν καὶ λισσόμενος Πρίαμος πρὸς μῦθον ἔειπε·

Nem vették ők észre a nagy Priamoszt, ki belépett és átfogta a térdét, megcsókolta kezét is, emberlőt, iszonyút, leölőjét sok gyerekének. Mint amikor tömör átok csap le a férfira, otthon embert ölve ki más község földjére szökött, dús házba, s a ránézőt elfogja a szörnyű csodálat: így bámult Akhileusz meglátva az isteni aggot; és ugyanígy bámult, egymásra tekintve, a többi; míg Priamosz hozzá könyörögve ilyen szavakat szólt (477–485).

Miután Hermész vezetésével a trójai uralkodó észrevétlenül Achilleus sátrához érkezik, a sátorba is úgy lép be, hogy Achilles két

⁴³ Részletesen lásd Richardson 2000: 320–321. Az *Ilias*ból a legközelebbi párhuzam a IX. ének követségjelenete, amikor Phoinix, Aias és Odysseus hiába próbálja rávenni Achilleust a harc folytatására (182–668); vö. még *Odysseia* VII. 37–232, Odysseus ugyancsak rejtett („kődbe takart”) megérkezése a phaiák királyi udvarba, Athéné vezetésével és tanácsaival ellátva.

segítője nem veszi őt észre. Ezt a látszólag lényegtelen körülményt az elbeszélő azért közli, hogy Priamos belépőjét és e belépő hatását hihetővé tegye, s így az érkezőnek (a *hiketés* [„oltalomkérő”, „könyörgő”] szó szerint ezt jelenti) az őt megillető súlyt megadhatta. A szerencsétlen király ugyanis, mielőtt bárki észrevette, és mielőtt ő maga egy szót is szólt volna, Achilles előtt megállva karjával átfogta a térdét (χερσὶν Ἀχιλλῆος λάβει γούνατα; 478) – ehhez már a lába elé kellett kuporodnia, le kellett térdelnie vagy guggolnia a félelmetes harcos előtt. Ennek megfelelően a megelőző sorban szereplő *στας*, „(meg)állva” itt a mozdulatlanságot jelzi, nem a felegyenesedett tartást.⁴⁴ A térd átölelésével kapcsolatban ugyanakkor – a gesztus a könyörgő megalázkodását van hivatva jelezni a könyörgés szokásos testi jelzéseként – érdekes kettősségre lehetünk figyelmesek: magában a mozdulatban, függetlenül ennek ritualizált jellegétől és „tartalmától”, egyszerre van jelen a megalázkodás és az agresszió is.⁴⁵ A térd, az áll és a kezek, amelyeket (vagy valamelyiküket) a *hiketés* rituális cselekedete során többnyire megérint, a fizikai erőnek és a férfi szexuális és reproduktív erejének képviselői. Amikor a könyörgő megérinti ezeket a testrészeket, akkor a könyörgéssel célba vett fél legebbezhetőbb, legjobban féltett, mert életerejét a leginkább magukban hordozó „kincseit” érinti meg. Ez egyszerre hordoz magában fenyegetést, másrészt a „belső térbe” bejutás igényét is jelzi a maga agresszív, mégis „ártalmatlan” (az idézőjelek indokoltaságáról mindjárt), mert tényleges fizikai veszélyt nem jelentő módján.⁴⁶

Ahogy Priamos proxemikájában is rejlik némi kockázat, miközben térhasználatának merészsége egyszersemind kérésének sikeréhez is hozzájárulhat: váratlanul sérti meg Achilles személyes terét, s nyomul be az intim, közvetlen testi térbe.⁴⁷ De a térhasználat itt még ennél is összetettebb jelentést hordoz: a *hiketés*- és *xenos*-ritusok szimbolikájában nemcsak a személyek térvizonyairól

⁴⁴ Brügger 2017: 178.

⁴⁵ Crotty 1994: 93.

⁴⁶ Gould 1973: 96–97.

⁴⁷ Lateiner 1998: 39–40, 52, 53.

van szó, hanem arról, hogy a külső térből érkező idegen a befogadás aktusának *végbemenésével* belsővé válik, az *oikos*hoz, a házhoz, csoporthoz tartozóvá.⁴⁸ Priamos itt mintegy „átugorja” ezt a lépcsőfokot, s betör a csoport belső terébe. Ezen a ponton akár még az is fölvethető, hogy a „külsőben” végbemenő – és a külső-belső megoszlást éppenséggel felszámoló – folyamat a „belsőben” már korábban végbemenő mozgás analógiája: hiszen Priamos a Patroklost megölő Hektóron keresztül már mintegy benne van Achilleus szívében, ellenséggként, és fordítva: Priamos szívében is ott van ilyenként Achilleus.⁴⁹ Ehhez hasonlóan kétértelműek, hiszen erőszakosként is láthatók Priamos gesztusai is, amelyek, miközben az önalávetést jelzik, voltaképpen fizikailag (szó szerint) *nyomást gyakorolnak* Achilleusra, hogy fogadja el a kérést.⁵⁰ Ez a *hiketeia* aktusában rejlő alapvető ambivalencia megtestesülése: a könyörgő, miközben az önalávetés gesztusait hajtja végre, egyszerismind a hatalmasabb fél integritását veszélyezteti.⁵¹ Ennek még több példáját is látni fogjuk később.

Ezután az elbeszélő közli, hogy Priamos megcsókolta Achilleus kezét (κύσε χεῖρας; 478). A sor egy *redditio* alakzatában a kézzel kezdődik és azzal is végződik (χερσῖν...χεῖρας) – egy újabb nyomatékos és ellentétező szimmetria, mely már itt a szövegben később is nagyon fontos elemre, a kézre tereli a figyelmet, ráadásul úgy, hogy az első előfordulás Priamos, a második viszont Achilleus kezére vonatkozik. A rituális könyörgés, a *hiketeia* vagy *hikesia* tipikus gesztusai itt kibővülnek a kézcsókkal.⁵² Ez azért lesz fontos, hogy a száj és a kéz, az esdeklő csókot lehelő és mindjárt utána

⁴⁸ Gould 1973: 79, 93–94 (100. j.).

⁴⁹ Ezért a gondolatért Bónus Tibornak tartozom köszönettel.

⁵⁰ Lateiner 1998: 39–40, 52, 53.

⁵¹ Gould 1973: 100.

⁵² Gould 1973: 76–77; Richardson 2000: 322; Brügger 2017: 178. Az *Ilias*ban egy helyen (VIII. 371) a *hiketeia* összefüggésében a térd megcsókolásáról (és az áll megérintéséről) van szó. Eumaios Tēlemachos fejét, szemét és kezét csókolja meg – de ez nem *hiketeia*-, hanem üdvözlés-jelenet (*Odysseia* XVI. 15–16; vö. XXI. 225, itt is az üdvözlésben kitörő öröm jeleként).

könyörgő szóra nyíló száj és a gyilkos kéz a maga drámaiságában érintkezessen, és az erre következő sor a maga teljes súlyával, „»tricolon crescendóként«”⁵³ az egyre hosszabb tagok klimatikus hatásával dördülhessen el: δεινὰς ἀνδροφόνους, αἵ οἱ πολέας κτάνων υἴας (479), vagyis azt a kezét, amely *rettenetes, iszonyú*, melynek érintése így *felkavaró és megrendítő*, hiszen ez a kéz *embergyilkos, férfioló*, és nem is akármilyen férfiak megölője, hanem éppenséggel *a könyörgő számtalan fiát ölte meg*. Az elbeszélő itt azzal, hogy Achilles kezeit mint önálló ágenseket állítja elének, „az érzelmi feszültséget Priamosz könyörgésének középponti gesztusára összpontosítja”.⁵⁴

A kézcsók gesztusának rettenetes paradoxonára később maga Priamos is felhívja a figyelmet: „vállalom azt, amit ember nem tett eddig a földön: / gyermekeim megölője felé emelem kezem esdve (ἀνδρὸς παιδοφόνου ποτὶ στόμα χεῖρ’ ὀρέγεσθαι)” (505–506; az utolsó sor inkább azt jelenti, hogy Priamos a saját szájához húzza Achilles kezét, hogy megcsókolja). Miközben a férfioló kéz a leggyakrabban Hektór attribútumaként fordul elő az *Ilias*-ban, az alakzat korábban nemcsak Priamos, hanem a Patroklost sirató Achilles gyászával is érintkezésbe került: kétszer is ismétlődik az a sor, amely a pusztító kézhez egyszerre kapcsolja a gyöngédség és a fájdalom képzetét, ugyanakkor fenyegető erejét is: „férfioló keze ott nyugodott kebelén a barátinak” (XVIII. 317 = XXIII. 18). Kezek és érintések láncolata: Achilles keze itt a Hektór keze által megölt Patroklos testét érinti, azután ez a kéz Hektórt öli meg, s ezután csókolja meg Priamos. Ugyan nem Achilles kezéről van szó, de a kéz gazdag figurációjának tagolt érzékeléséhez fontos az is, hogy Achilleust korábban édesanyja, Thetis is gyöngéden simogatta meg kezével, miután bizalmas közelségbe ült le hozzá (126–127) – a később ugyancsak többször szóba kerülő apa–fiú kapcsolat és az erre való emlékeztetés anya–fiúi *pendant*-jaként (128: Thetis „gyermekemként” szólítja meg Achilleust, s kicsit

⁵³ Macleod 1982: 126.

⁵⁴ Gould 1973: 96.

később az elbeszélő is kifejezetten említi, hogy itt „anya és fia” találkozásáról és beszélgetéséről van szó: 141).

A gesztusoknak és érintéseknek, testek, kezek és szájak affektív érintkezésének ez a részletező leírása azután a bonyolultabb jelentésszerkezetű homérosi hasonlatok egyikében folytatódik (480–484). A jól adagolt feszültség fokozása a késleltetés révén történik meg, hiszen a sátorba lépést és az öreg király megszólalását így kilenc teljes sor fogja elválasztani egymástól. A körülményesen kibomló hasonlat azt a hatást írja le, amelyet egy otthon gyilkosságot elkövető, s ezért a vérbosszú elől más vidéken másnak (egy gazdag embernek) a házába menekülő férfi megjelenése a befogadásra kiszemelt ház lakóiból kivált. Hogy az őt megpillantó házigazda történetesen „gazdag” (ἄνδρὸς ... ἄφνειοῦ; 482) is, annak az lehet a jelentősége, hogy egészen világossá teszi a fordított szereposztás paradox voltát: voltaképpen Priamos hazájában vagyunk, ő a gazdag ember, aki ezt most a Hektór váltságdíjaként magával hozott dús ajándékokkal nyilvánvalóvá is teszi, továbbá nem ő, hanem Achilles az, aki embert ölt, s most mégis Priamos megy őhöz *hiketés*ként, hogy befogadást és kérésének meghallgatását kérje.⁵⁵ A hasonlatban megvalósuló inverzió egyszerűsége Priamos és minden könyörgő magatartásában fontos szerepet játszó inverzió megfelelője is (a *hiketeiá*tól mint a szokásos kompetitív normák megfordításáról később még lesz szó), s ekként is megtestesítője a pillanatban rejlő szörnyű feszültségnek.⁵⁶

Az elbeszélő a hasonlatbéli érkező által kiváltott hatásra a *thambos* szót használja, ami megdöbbenést, csodálatot jelent, s ezek olyan változatát, amelybe rémület, ijedt tisztelet is vegyül – ami elnémítja és megdermeszti azt, aki átéli: Devecseri találatával „elfogja a szörnyű csodálat”, ahol a szörnyűbe a szörnyűlködőt, elszörnyedőt is bele kell hallanunk. A következő sorban az elbeszélő megismétli a szót, ezúttal már igei alakban vonatkoztatva vissza a hasonlítottra: Achilles θάμβησεν, döbbenten meredt

⁵⁵ A hasonlat paradoxonaihoz részletesen: Richardson 2000: 323; Brügger 2017: 179–180.

⁵⁶ Gould 1973: 96.

Priamosra (483). (Az egész sorban a vizualitáshoz kapcsolódó kifejezések uralkodnak: Achilleus ἰδὼν Πρίαμον θεοειδέα, meglátván az isteni kinézetű Priamost, aki e jelző által egy szintre is emelkedik Achilleusszal. Akár még azt is gondolhatjuk, hogy nem pusztán Priamos váratlan felbukkanása, hanem egyenesen isteni megjelenése az, ami Achilleust megdöbbeníti.⁵⁷) Ugyanígy a sátorban tartózkodó többiek, a társak is, miután már megpillantották az öreget, θάμβησαν, megrökönyödve bámultak – ez három soron belül immár a harmadik ismétlődés, ráadásul ez az utolsó a sor elején, nyomatékos helyen –, s azután a döbbenettől csak néztek egymásra (ἐς ἀλλήλους δὲ ἴδοντο; 484).

Ez után az affektíven telített, hatásos előkészítés után szólítja meg Priamos könnyörögve Achilleust, s mindjárt beszédének legelőjén emlékezésre szólítja föl: μνησαι, emlékezz!

μνησαι πατρὸς σοῖο θεοῖς ἐπιείκελ' Ἀχιλλεῦ,
 τηλίκου ὡς περ ἐγών, ὀλοῶ ἐπὶ γήραος οὐδῶ·
 καὶ μὲν που κεῖνον περιναίεται ἀμφὶς ἐόντες
 τεύρουσ', οὐδέ τις ἐστὶν ἀρῆν καὶ λοιγὸν ἀμύνα.
 ἀλλ' ἦτοι κεῖνός γε σέθεν ζῶοντος ἀκούων
 χαίρει τ' ἐν θυμῷ, ἐπὶ τ' ἔλπεται ἤματα πάντα
 ὄψεσθαι φίλον υἱὸν ἀπὸ Τροίηθεν ἰόντα·
 αὐτὰρ ἐγὼ πανάποτμος, ἐπεὶ τέκον υἱᾶς ἀρίστου
 Τροίη ἐν εὐρείῃ, τῶν δ' οὐ τινά φημι λελεῖσθαι.
 πεντήκοντά μοι ἦσαν ὅτ' ἤλυθον υἱεὺς Ἀχαιῶν·
 ἐννεακαίδεκα μὲν μοι ἰῆς ἐκ νηδύος ἦσαν,
 τοὺς δ' ἄλλους μοι ἔτικτον ἐνὶ μεγάροισι γυναιῖκες.
 τῶν μὲν πολλῶν θυῶρος Ἄρης ὑπὸ γούνατ' ἔλυσεν·
 ὃς δέ μοι οἶος ἔην, εἴρυτο δὲ ἄστν καὶ αὐτούς,
 τὸν σὺ πρόφην κτείνας ἀμυνόμενον περὶ πάτρης
 Ἔκτορα· τοῦ νῦν εἴνεχ' ἰκάνω νῆας Ἀχαιῶν
 λυσόμενος παρὰ σεῖο, φέρω δ' ἀπερείσι' ἄποινα.
 ἀλλ' αἰδεῖο θεοὺς Ἀχιλεῦ, αὐτόν τ' ἐλέησον

⁵⁷ Így Richardson 2000: 324.

μνησάμενος σοῦ πατρός· ἐγὼ δ' ἐλεινότερός περ,
 ἔτλην δ' οἷ' οὐ πῶ τις ἐπιχθόνιος βροτὸς ἄλλος,
 ἀνδρὸς παιδοφόνιοιο ποτὶ στόμα χεῖρ' ὀρέγεσθαι.

„Isteni hős Akhileusz, emlékezz édesapádra;
 éltes, akár én, és a nehéz aggkor küszöbén áll.
 S tán őt is gyötrik, támadják, kik körülötte
 laknak, s nincs, ki a vést elháríthassa fejről;
 és lásd: ő mégis, meghallva, hogy élsz, a szívében
 örvend és mindennap bízva reméli, hogy újra
 látja szerette-fiát, aki Trója alól hazaindul;
 míg én legnyomorultabb, sok daliás fiu apja
 voltam Trójában, s közülük tán egy se maradt meg.
 Ötven gyermekem élt az akháj seregek közeledtén;
 és egy híján húsz született nekem egy anyaméhből,
 míg palotámnak több más asszonya szülte a többit.
 Harcos Arész oldotta meg annyinak eddig a térdét;
 és ki egyetlen volt nekem, óvta a többit, a várost,
 azt te megölted nemrég, míg harcolt a hazáért,
 Hektórt; érte kerültem most az akhái hajókhoz
 végtelenül sok ajándékkal megváltani tőled.
 Tiszteld isteneinket, Akhileusz és könyörülj meg
 emlékezve apádra: de szánandóbb vagyok annál,
 vállalom azt, amit ember nem tett eddig a földön:
 gyermekeim megölője felé emelem karom esdve” (486–506).

A könyörgés szokásos bevezető formuláinak elhagyásával a beszéd első szavának imperativusa az egész beszéd performatív karakterét, feszültségét, érvelésének és affektív hatásának irányát is megadja. Maga az a feszültség is figyelemre méltó, hogy a könyörgés az imperatívus parancsszavával kezdődik: Priamos megnyilatkozása távolról sem a *hiketeia* szokásos nyelvhasználatának az önalávetést kifejező modalitásában hangzik el, s nemcsak az üdvözlést hagyja el, hanem egy szót sem szól az adresszált kiválóságának, és az ezért őt megillető *timé*nek, nyilvános tiszteletnek a mindennekfeletti

elismeréséről.⁵⁸ De egyáltalán milyen természetű az az emlékezés, amelyre Priamos fölszólítja Achilleust? Az emlékezés itt – a korábbi példától részben eltérően – nem olyan folyamatként jelenik meg, amely az emlékezőt magával ragadja, és kedélyét érzelmi hullámvásba dobja, hanem a rábeszélés eszközeként Priamos tudatos emlékezésre, emlékek felidezésére szólít föl, ami azonban, a beszélő szándékai szerint, ugyancsak érzelmi hullámvást fog elindítani az emlékezőben. Achilleusnak emlékeznie kell, mert Priamos tudja, hogy ezzel nyerheti meg kérésének a vad lelkületű hőst.

De mire kell a görög hérosnak emlékeznie? Emlékezz – *apádra* (πατρός σοῖο). Apádra, aki *olyan idős, mint én* (τηλικου ὡς περ ἐγών), s a pusztító, a halálos öregkor küszöbén áll (ὄλοϕ̄ ἐπὶ γήρως οὐδῶ, *enallagéval* a küszöb lesz vészes; 486–487). Amit Priamos ezzel az emlékeztetéssel megteremt, az az együttérzésnek vagy pontosabban (erről még lesz szó), a szánalomnak (az *eleos*nak) az affektív közege (melynek talán még a honvágy is része), amelyben az apját szerető Achilleust azzal próbálja a maga oldalára állítani, hogy önmagát amannak apjához hasonlóként mutatja be. (Miközben persze kockázatos is ez az összehasonlítás: az utolsó ember, aki Achilleust apjára emlékeztette, a haldokló Hektór volt; ráadásul Priamost – másik fia, Paris révén – igencsak könnyen lehetne Péleus magányos öregsége közvetett előidézőjének tekinteni.⁵⁹) Ez a hasonlítás retorikai eszközével megteremtett hasonlóság, amely a korábban már említett tükrös vagy chiasztikus szerkezeten alapul, az egész jelenet középponti alakzata, melynek fontosságát indirekt módon az is mutatja, hogy a szorosan vett beszédet véve ez az egyetlen elem, amelyet Priamos átvesz a Hermés által korábban neki javasolt témákból (465–467: „Lépj te magad hozzá, kulcsoljad a térdeit által, / s kérleld őt apjára, sűrűhajú anyja nevére / és a fiára, hogy így indítsd meg benne a lelket»). Az argumentatív témahorizont szűkítésének indokát talán a helyzet, a *kairos* megkövetelte rövidegben és a hatékonyságban láthatjuk.⁶⁰

⁵⁸ Gould 1973: 95.

⁵⁹ Schmid 2013: 470.

⁶⁰ Dentice di Accadia Ammone 2013: 117–118.

Ugyanakkor Priamos Hermés gesztusnyelvi utasításait természetesen követi, sőt a kézcsókkal ki is bővíti, és azt is nyomban látni fogjuk, hogy a kifejezett tanácsban foglaltaknál többet hasznosít majd Hermés vele szemben tanúsított magatartásából és szavaiból.

A Priamos és Péleus között megteremtett hasonlóságnak a tük-rös hatása az imaginatív azonosulás, valamiféle „transzfúziós me-
chanizmus” folyamatán alapul.⁶¹ De nem Achilleus „azonosul” vagy „érez együtt” a *compassio* értelmében Priamossal, hanem Hektór apja ölti fel Achilleus apjának vonásait. Ennek fontos ele-
me az is, hogy Priamos itt sokkal inkább apaként, semmint király-
ként állítja be magát. Ezen a ponton emlékeznünk kell arra, hogy az apa–fiú kapcsolatnak a beszédben és az általa elindított egész affektív folyamatban betöltött fontos szerepét már előre jelezte Priamos találkozása Hermésszel: az önmagát a mürmidónok közül való ifjú harcasként, sőt, és persze ez sem véletlen, éppen Achil-
leus szolgájaként (396) feltüntető vezető isten Priamost *patér*ként szólítja meg (362), a trójai uralkodó pedig őt „kedves gyermekként” (373); majd Hermés a saját, ez alkalomra megteremtett apjához hasonlítja Priamost, mégpedig kifejezetten említve a kö-
zös pontot, öregségüket is; ahogyan apja gyermekeinek számszerű sorában is elhelyezi magát.⁶² Hermés is említi Hektór egyedi kivá-
lóságát és a halála okozta ijedelmet a trójaiak körében (383–385), s ez Priamos beszédének is fontos eleme lesz (499–501; Priamos Hermés beszédére válaszolva szóba is hozza, hogy az ifjú milyen szépen szól szerencsétlen fia szomorú sorsáról: 388). Sőt az is em-
lítést érdemel, hogy ahogyan majd később Achilleus, úgy Hermés

⁶¹ Dentice di Accadia Ammone 2013: 119.

⁶² Hermés: 371: „hisz olyannak látlak, mint az apámat», 398: „gazdag az édesapám otthon, de akár te, öreg már»; vö. Priamos szavaival Achil-
leushoz (487): „éltes, akár én, és a nehéz aggkor küszöbén áll»; Hermés: „kívülem is van hat fia, én hetedik fia volnék» (399), vö. Priamos: „Öt-
ven gyermekem élt az akháj seregek közeledtén; / és egy híján hús született nekem egy anyaméhből» (495–496; amikor az istenség leleplezi magát, akkor küldetésének kezdeményezőjét nem Zeusként, hanem „apámként” jelöli meg: 461).

is az öreg király kezét fogja meg annak félelmét csillapítandó (361, vö. 671–672).

Hogy Achilleus hangoltságának gyökeres megváltozását az apa–fiú kapcsolat, egyáltalán a szülőkre hivatkozás tekintetében pontosan lássuk, ahhoz azt is érdemes még fölidéznünk, hogy amikor korábban Hektór ugyancsak szüleire is kérlelte, hogy majd adja ki holttestét a trójaiaknak, akkor a görög még így válaszolt: „Sem térdemre ne kérj engem, kutya, sem szüleimre (μη δὲ τοκήων). / Bár engem magamat késztetne erőm meg a lelkem / nyers husodat falnom darabokban: olyat cselekedtél” (XXII. 345–347).⁶³ A szülőkre hivatkozás teljes hatástalansága mellett a kannibalizmus és vele a vadállatiasság később még részletesebben szóba hozandó motívuma is figyelmet érdemel itt.⁶⁴ Priamos beszédéhez visszatérve: mindezek után látható be annak teljes hordereje, hogy Achilleus majd éppen ennek a Priamos és Péleus között nagy erővel megteremtett hasonlóság felismerésének a hatására fogja megérteni a saját korlátozottságát (lényegében halandóságát), legalábbis annak teljes mélységében, vagyis úgy, hogy ez a belátás vagy megértés a cselekedeteit is befolyásolni fogja.⁶⁵

De ne rohanjunk előre. Előbb ugyanis Priamos a hasonlítás után az ellentétezés alakzatával a különbséget is megteremti Péleus és saját maga között: Achilleus apja ugyanis, bármennyire hiányzik is neki a fia, és fia védelmező hiánya miatt akár nehéz sorsa is lehet otthonában (miként Priamos is szorongatják éppen azok, akiknek egyik képviselőjéhez most könnyörgve fordul), mégis örvendezik magában („a szívében”: χαίρει τ’ ἐν θυμῷ), amikor hallja, hogy *a fia él* (σέθεν ζῶντος ἀκούων; 490–491). *Ezzel szemben* Priamosnak (újfent αὐτὰρ-ral az erősebb szembeállítás végett) kiváló fiai közül „tán egy se maradt meg”: a fiak számának akkurátus közlése és származásuknak (anyjuknak) az említése (495–497)

⁶³ Szabó 1956: 203.

⁶⁴ Vö. Hekabé Achilleusra vonatkozó szavaival: „...akinek bárcsak kiharapva / falhatnám fel a máját, mert ez lenne viszonzás / gyermekemért...” (XXIV. 212–213); Schmid 2013: 468.

⁶⁵ Cairns 1993: 118–119; Brügger 2017: 177.

Priamos szenvedésének nagyságát érzékelteti a retorikus fokozás révén, amivel szánalomra méltó voltának érzetét erősíti a hallgatóban.⁶⁶ Okos tapintattal, egyszersemind a görögök és a trójaiak *mint halandók* sorsának közösségére is felhíva a figyelmet említi meg Priamos, hogy a dühödt Arés (tehát nem valamely görög hős vagy hősök) oldotta meg oly soknak (oly sok fiának) a térdét.⁶⁷ Az okos és sikeres „Gefühlsdiplomatie”⁶⁸ nyomán azután már kimondhatja azt is, hogy azt az egyet, egyedülít és egyetlent (ὄς δέ μοι οἷος ἔην [499], aki az én egyetlenem volt, aki azzal örvendeztetett meg, hogy egyedi módon kiváló volt, s aki így egyedül is volt – mintha neki is egyetlen gyermeke lenne, miként Péleusnak⁶⁹), aki a várost és annak lakóit védte, vagyis Hektórt – „azt te megölted nemrég, míg harcolt a hazáért” (500).⁷⁰ A két apa közötti különbség lényege az, amit Priamos úgy mond: σέθεν ζῶοντος ἀκούων (490), hallja, hogy élsz, hogy te még életben vagy. Péleus és Priamos hasonlóságát ez az ellentétező szembeállítás által létrehozott különbség hasítja fel, hiszen Priamos olyannyira egyedi gyermeke már meghalt. Ráadásul éppen az ölte meg, akihez Priamos e pillanatban beszél, kiszolgáltatott helyzetben, könyörgőn leborulva előtte: „vállalom azt, amit ember nem tett eddig a földön: / gyermekeim

⁶⁶ Dentice di Accadia Ammone 2013: 119.

⁶⁷ Dentice di Accadia Ammone 2013: 119. Priamos egy korábbi helyen ugyanígy Arésnak tulajdonítja legderekabb fiának, köztük Hektórnak az elveszejtését (260). Az ottani helyettesítést az indokolhatja, hogy a dicsért derekának a becsmélrt gyatra gyermekekkel való szembeállítását erősíti, hogy az előbbieket halálát nem a halandó görögök, hanem egy halhatatlan isten okozta.

⁶⁸ Schmid 2013: 470.

⁶⁹ E beállítás argumentatív és emotív erejére hívja fel a figyelmet Macleod 1982: 129.

⁷⁰ A többi gyermek megölőjeként feltüntetett Arés (a harc, a háború metonimiájaként) egyrészt tapintatosan vagy diplomatikusan elkerüli a tényleges tettes(ek) megnevezését, másrészt kiemeli (a késleltetéssel, vagyis a névnek a mondat végére, egyszersemind új sor elejére helyezésével), hogy Hektórt viszont – Achilles ölte meg (Macleod 1982: 129; Brügger 2017: 186–187).

megölője felé emelem karom esdve” (505–506; ahogy már említettem, itt helyesebben a kézcsókról van szó).

Van még egy elem ebben a beszédben, amely alighanem mindennél jobban megteszi a hatását a beszéd megszólítottjára és mindenkori hallgatójára. Priamos, amikor azt mondja, hogy Achilles apja örül annak, hogy gyermeke él, ezt teszi hozzá: „és mindennap bízva reméli, hogy újra / látja szerette-fiát, aki Trója alól hazaindul” (491–492). Priamos itt a Péleus és a maga helyzete közötti különbség megvilágításába Achilles és Hektór helyzetének különbségét vonja be. Miközben Achilles apja reménykedik abban, hogy majd még láthatja szeretett fiát (ὄψεσθαι φίλον υἱὸν), tőle ez a remény már meg van vonva. Csakhogy nemcsak e részlet előadásának hajdani közönsége és a mai olvasó, hanem a beszéd közvetlen címzettje is pontosan tudja, hogy apjának ez a reménye hiábavaló: Achilles soha nem fog visszatérni Trójából Phthiába. A két apa hasonlóságát átmetsző különbség Priamos szavai szerint a fiúkra is kiterjed, ám ez a különbség csak a beszéd látszatteremtésében ölt formát, valójában éppen hogy a korai halál közösségét, vagyis a hasonlóságot villantja meg a két fiú sorsában. Achilles reakcióját itt az elbeszélő érthető módon nem jelzi, ám a beszédre következő, a beszéd által kiváltott fordulat affektív komplexumában ezek a szívbe markoló szavak is alighanem szerepet játszanak – ha nem egyenesen a legfőbb szerepet játsszák. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy Achillesnak ez az utóbb minden korábbinál lényegibbnek mutatkozó, s „válaszbeszédében” diszkurzív alakot is öltő rádöbbenése saját halandóságára eredendően össze van kapcsolva az apja kiszolgáltatottsága és magánya miatti fájdalommal. Ennyiben Priamos most idézett szavaiban (491–492) és az ahhoz társítható értelemléhetőségekben bizonyosan többről van szó, mint „drámai iróniáról”.⁷¹ Az igaz lehet, hogy Achilles a védelmező nélkül maradt Péleus helyzetére, és ezzel a saját fájdalmas „mulasztására” is gondol, amennyiben az öreg apa védelmezése a hőségi társadalomban az életerős fiú feladata lenne.⁷²

⁷¹ Szemben Brügger véleményével (2017: 184).

⁷² Scott 1979: 12.

De Achilleusnak a Priamossal szemben mindjárt megnyilvánuló, olykor akár a gyöngédségig megenyhült viselkedése és maga a halott kiadása ennél ugyancsak többről árulkodik.

Priamos beszédéből még azt a rövid felszólítást emelem ki, amelyben az egész XXIV. éneket meghatározó két fontos szó megjelenik. Beszéde erőteljes affektív hangoltságú zárlatában (a *peroratio* mint a hallgatóság végső felhangolásának eszköze az antik és a mindenkori retorikának is fontos, a szónoklattanok által is rendre kiemelt eleme) a trójai király arra hívja fel a hirtelen haragú, erőszakos és rettegett görög hőst, hogy tisztelje az isteneket (αἰδεῖτο θεοῦς), vele szemben pedig legyen benne szánalom (αὐτόν τ' ἐλέησον), s mindennek alapjaként megint az apjára való emlékezést hozza föl: μνησάμενος σοῦ πατρός (503–504). Ebben az összefüggésben az sem lényegtelen, hogy korábban éppen Achilleus apja volt az, aki vad természetének féken tartására figyelmeztette a Trója alá induló fiát. Nem véletlenül idézi a IX. ének követség-jelenetében (255–256) az ugyancsak kiváló szónok Odysseus is Péleusnak erre vonatkozó intését: „»te meg nagylelkű szivednek / légy ura kebledben«.”

Az *aidós* és az *eleos* főneveknek, melyekhez az 503. sorban szereplő igék kapcsolódnak, a jelentés- és képzetköre persze a „tiszteletnél” és a „szánalomnál” sokkal szélesebb, magyarul ezeknek a szavaknak a fogalmi tartalma egyetlen szóval nem adható vissza. Az *aidós* a tiszteletet és a széken- vagy szeméremérzést is jelenti, annak képességét, hogy figyelembe vesszük és tiszteletben tartjuk az emberek közötti társas viselkedés és az istenekkel szembeni magatartás elfogadott szabályait; hogy visszariadunk olyasminek az elkövetésétől, ami ezeket a szabályokat áthágja, akkor is, ha ez egyébként érdekünkben állna. Az *aidósban* a kölcsönösségi elem, a „magatartás reciprocitása” is benne rejlik: ha az egyik fél *aidósnak* tanúsít a másikkal szemben, akkor ez magában foglalja azt az elvárást, hogy a másik is így fog eljárni övele. A *hiketeia* aktusában az *aidós* különösen is fontos szerepet játszik: ez testesíti meg

a könyörgés helyzetének jellegzetes affektív hangoltságát.⁷³ Nem véletlen tehát, hogy Priamos már korábban (XXII. 419) együtt említette az *aidó*st és az *eleos*t (ott is igei alakokban), mint azokat az értékeket, amelyekre majd alapozza könyörgését; és ugyanitt azt is, hogy majd Péleusra fog hivatkozni Achilleus szívének meglágyításáért (419–423). (Ez is azt mutatja, hogy Priamos beszéde jó előre átgondolt és jól felépített retorikai stratégiát valósít meg.) Az pedig, hogy Priamos a beszéde végén külön is hangsúlyozza, hogy Achilleusnak az *isteneket* – mindenekelőtt a könyörgőt vagy oltalomkérőt, a *hiketést* oltalmazó Zeus *hikesios*t – kell tisztelnie (nem pedig *vele szemben* tiszteletet mutatnia), még nagyobb nyomatókat ad kérésének.⁷⁴

A másik elem, az *eleos* a szánalmat, adott esetben a könyörületes viselkedést jelenti, melyet mások balsorsa és szenvedése vált ki, miközben nem tartalmazza a *compassio*, az együttérzés mozzanatát – vagy legalábbis nem feltétlenül tartalmazza azt.⁷⁵ Sokkal inkább azzal a félelemmel van összefüggésben, amelyet amiatt érzünk, hogy a másik szánandó sorsa *min*ket is elérhet; ennyiben a szánalom tartalmaz (morális ítéletben kifejeződő) kognitív

⁷³ Gould 1973: 87.

⁷⁴ Brügger 2017: 188.

⁷⁵ Konstan 2006: 202, 213 *eleos* és *sympathy* különbségéről; Konstan szerint (2006: 218) a *philanthrópon* jelentene olyan együttérzést, amely független az erkölcsi ítélettől és az önmagunkért érzett félelemtől. Mivel Konstan elgondolását főként Aristotelés *eleos*-felfogása alapján dolgozza ki (*Rétorika* II. 8), ezért csak bizonyos korlátokkal lehet figyelembe venni Homéros-szövegek értelmezéséhez (vö. Konstan 2001: 61–62 a különbségeket leértékelve; ugyanakkor Konstan ebben a könyvben csak a harctéri *eleos*-előfordulásokat [78] és az istenek emberek iránti *eleos*át tárgyalja részletesebben [109–110]; Homéros és Aristotelés *eleos*-felfogásának különbségéhez meggyőzőbben lásd Most 2009: 57–58: Homérosnál nem szükséges a „hasonlóság” mozzanata). A *philanthrópon*-értelmezést, közelebről *eleos* és *philanthrópon* éles megkülönböztetését bírálja, és többek között éppen az *Ilias* XXIV. énekére is hivatkozva Cairns 2004: 65 (ez a kritika Konstan korábbi [2001], *Pity Transformed* című könyvét mérlegeli, de Konstannak ez az állítása nem módosult a 2006-os könyvében sem).

mozzanatot is.⁷⁶ Ennek értelmében a szájalmat akár „másodrendű érzelmeként (»second order« emotion)” is felfoghatjuk, amely mások érzelmeinek (affekcióinak) megértése révén vált ki bennünk érzelmeket (affekciókat).⁷⁷ Az *eleos* ugyanakkor kétarcúnak mutatkozik: magában foglal egy előre hajtó erőt (szemben a hasonló jelentésű *oiktosszal*, amely csupán egy tiltást, a bosszú vagy a további megalázás tiltását tartalmazza), amely arra ösztönzi az általa afficiáltat, hogy enyhítsen a másik ember szálandó helyzetén – vagy éppen bosszút álljon érte azon, aki ezt a sanyarú helyzetet előidézte. Ebben a vonatkozásban a szájalom nagyon is összefér a haraggal, ahogyan ezt az *Ilias* számos harci jelenete mutatja.⁷⁸ Az Achilleus–Priamos-találkozásnál érvényesülő *eleos* mindenesetre a Homérosnál uralkodó kompetitív erények háttérbe szorítását igényli.⁷⁹ Az *eleos*nak ez a sajátossága egyszersmind a *biketeia* szabályrendszerével is párhuzamos, sőt a jelen esetben abba illeszkedik. A homérosi harcos férfitársadalmat jellemző kompetitív viselkedés szokásos mintáinak inverze a könyörgő részéről felfüggeszti a közös kompetitív „játék” szabályait. De ugyanazzal a felfüggesztéssel egyszersmind új szabályokat fektet le, s ennek betartására igyekszik *szorítani* a „játékban” részt vevő másik felet is.⁸⁰ Ebben mintha megint a *könyörgés erőszakos mozzanata* nyilvánulna meg, ami ez esetben akár analógnak is tekinthető a szájalomra való *felszólítás* performatívumának paradox szerkezetével: szánj meg engem – így szól az igényem, a felszólításom, a követelésem, melynek kötelességed megfelelni, éppen azért, mert

⁷⁶ Ez a két elem Aristotelés szájalom-elemzésének olyan része, amely átvihető a homérosi *eleos* megjelenésére is. Az elsőhöz: Scott 1979: 2; a másodikhoz: Konstan 2006: 201.

⁷⁷ Crotty 1994: 103.

⁷⁸ Most 2009: 55–56, 61–62. Például: V. 561–563, 610–612; XVII. 346–348, 352–353. Ez döntő különbség a keresztény „irgalmassághoz” képest, melyet az Újszövetség görögjében ugyancsak az *eleó/eleos* fejez ki (például Máté 5:7, 9:13; Lukács 6:36, 10:37).

⁷⁹ Vö. Scott 1979: 10–12, aki az *eleos*nak ezt az aspektusát egyszersmind egyetemesnek is látja.

⁸⁰ Gould 1973: 95.

ezt kérem. Követelem, hogy hatódj meg a minden követelésről lemondó megalázkodásomon.

A XXIV. ének egy korábbi helyén, az istenek gyűlésében felszólalva Apollón ugyanezeket az egyszerre viselkedési normákban, azután attitűdökben, majd konkrét cselekvésekben megtestesülő értékeket hiányolta a Hektór holttestét őrjögve meggyalázó Achilleusból: „nincs könnyörület (ἔλεον) Akhilleuszban, nincs benne szemérem (αἰδώς)” (44). A két szó a XXI–XXIV. énekben gyakran összekapcsolódik, főként a trójaiak megnyilatkozásaiban, például amikor hiába könyörögnek Achilleus kegyelméért, rájuk hivatkozva (XXI. 74; XXII. 123–124), vagy amikor előrevetítik őket mint majdani sikeres vagy sikertelen hivatkozási alapot (XXII. 419: itt Priamos beszél, s ez a hivatkozás – ahogyan az itt is említett Péleusra való hivatkozás is – sikeres lesz; XXIV. 207–208: itt Hekabé próbálja lebeszélni férjét az útról egyebek mellett arról győzködően őt, hogy Achilleus nem fog ezen értékeknek megfelelően cselekedni). A XXIV. énekben mindenestre az *eleos* lesz a cselekvések legfőbb motíválója, mind az isteni, mind az emberi szférában,⁸¹ és ez eredményezi, hogy az eposz cselekménye a megelőző kegyetlenség után legalább pillanatnyi enyhülésben és időleges békében jut nyugvópontra.

Jellemző módon éppen ezeknek az értékeknek az Apollón által felrótt hiányát előzi meg közvetlenül az a hasonlat, amelyben az isten a félisten Achilleust állathoz, mégpedig fékezhetetlen vadságú oroszlánhoz hasonlítja: „...ért vadsághoz, akár az oroszlán, / mely miután roppant erejének, hősi szívének / enged, zsákmányért a halandók nyája közé ront” (41–43). Amikor Priamos beszéde után, legfőképpen annak hatására – függetlenül attól, hogy ezzel Zeus parancsát teljesíti – a hős feladja vadságát, kiadja Hektór holttestét, és bizonyos pillanatokban jószerevel gyöngéden viselkedik az öreg királlyal szemben (főleg: 515–516, 671–672), akkor mint ha viselkedésének ettől az állati mozzanatótól is megszabadulna – legalábbis időlegesen (vö. 572).

⁸¹ Burkert 1955: 103; Cairns 1993: 118–119; Most 2009: 71–73; Brügger 2017: 37.

Az *aidós* és az *eleos* a XXIV. ének most említett helyén (44) a vadállati viselkedéssel szemben a kifejezetten emberi értékeket jeleníti meg.⁸² Mondhatnánk persze, hogy ez a szembeállítás, és maga az oroszlán-hasonlat is Apollón perspektívájában kerül elénk, ennyiben jelentése és jelentősége korlátozott. Csakhogy az oroszlán-hasonlatok rendszere és az, hogy maga Achilleus is megteszi ezt az összehasonlítást (XXII. 261–265), arra mutat, hogy itt nemcsak az isteneket befolyásolni akaró Apollón retorikai manőveréről van szó. Az utóbbi előfordulás egyébként nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy itt Achilleus beszél saját magáról mint oroszlánról (kifejezetten szembe állítva önmagát az emberekkel), hanem azért is, mert a szembeállítás tágabb intézményes (morális, jogi) keretben valósul meg, állati és emberi különbségét messze tagoltabban artikulálva, mint egyszerűen a „vadság” – mint nyomban látni fogjuk, Homérosznál egyébként is csak korlátozottan érvényes – diszpozicionális-affektív differenciája.⁸³

Az oroszlán-hasonlatok rendszerét az esztétikai jelentésképzés felől vizsgáló Michael Clarke azt állapította meg, hogy a fenevad és a harcos érzelmi és megismerő apparátusa és folyamatai között nagyon is sok és fontos párhuzam van. A bestia és az ember jellemének párhuzamai olyannyira szorosak, hogy ennek foka a mai kultúránk számára elképzelhetetlen.⁸⁴ Ilyen mindenekelőtt az erő, a bátorság és a vadság.⁸⁵ Ami másfelől a vadállatot és az emberi hőst megkülönbözteti, az az utóbbit adott esetben jellemző körültekintés, az önkorlátozás, a saját halandó mivoltból fakadó

⁸² Burkert 1955: 102; az *aidósra* vonatkozóan ezt állapítja meg Cairns is (1993: 132 [255. j.]).

⁸³ „Gyűlöletes Hektór, ne beszélj nekem eskükötésről [συνημοσύνας, megegyezésekről]. / Mert nincs szerződés [ὄρκια πιστά, hites eskü/hiteles szerződés] az oroszlán s emberi faj közt [λέουσι καὶ ἀνδράσιν, oroszlánok és emberek között] / és sosem ért egyet lelkében a farkas, a bárány, / mert egymás ellen gonoszat terveznek örökké: / így köztünk se lehet se barátság, sem pedig eskü, / szerződés (ὦς οὐκ ἔστ’ ἐμὲ καὶ σὲ φιλήμεναι, οὐδέ τι νόϊν / ὄρκια ἔσσουνται), míg egy közülünk nem hull el a harcban.«”

⁸⁴ Clarke 1995: 145–146.

⁸⁵ Clarke 1995: 138 (5. j.).

korlátok felismerése: a *gnóthi seauton* parancsának engedelmeskedés.⁸⁶ Annak a harcosnak az esetében, akiből ez hiányzik, a dicsőségért folytatott vad harc és a szükségképpen bekövetkező halál végzetesen összekapcsolódik.⁸⁷ Amikor a XXIV. énekben Achilles az őrjöngő vadságtól a másik szempontjainak megértésére képes szelídség felé mozdul el, akkor az állatitól az emberi felé, sőt valóban „az ember állapot mélyebb megértése”⁸⁸ felé mozog. De amikor ezt megállapítjuk, szem előtt kell tartanunk, hogy ez a két pólus öbenne magában mint emberben van benne, a közöttük végbemenő mozgások nem jelentik az éppen távolodó pólus tökéletes kizárását. Éppen ezért egyáltalán nem bizonyos, hogy ez a „humanitás” válik egy csapásra magatartásának és jellemének tartós meghatározójává, amelyet ugyan – az 572. sorban leírtak szerint („Péleidész meg a házból tört ki, akár az oroslán”) – elveszít, de csupán „időlegesen »veszít el«”.⁸⁹

Az, hogy az oroslán-hasonlat az 572. sorban még egyszer előkerül, azt mutatja, hogy a főhős inkább csak palástolja haragját, semmint legyőzi.⁹⁰ Sőt, talán még pontosabban, az affektusok ökonómiája felől olvasva Achilles heves mozgását (λέων ὡς ἄλτο θύραζε, oroslánként odaugrott az ajtóhoz), az is fölvethető, hogy a hős azért ront ki a sátorból, hogy ne kövesse el azt a vétket, amelyet ezt megelőzően ő maga említ (569–570: „mert tán téged sem kíméllek sátram ölében, / bárha könyörgő vagy s még vétek Zeusz szava ellen”).⁹¹ Vagyis az oroslánéhoz hasonlatos, indulatos

⁸⁶ Burkert 1955: 102.

⁸⁷ Clarke 1995: 151–152.

⁸⁸ Macleod 1982: 11.

⁸⁹ Brüggerrel (2017: 35, 213–214) szemben.

⁹⁰ Clarke 1995: 159.

⁹¹ Most 2009: 72. Achilles haragját a gazdag ajándék újabb említése, és különösen is a hazatérésére irányuló kíváncsi vágy váltja ki (Martin 1989: 144–145). Ráadásul Priamos határozottan sürgeti őt, amit a görög hős újabb sértésként érezhet: „Zeusz-táplálta király, sose ültess székre, ameddig / sátradból Hektór temetetlen fekszik: azonnal / add ki nekem, hogy láthassam»” (553–555). Különösen azt az „azonnalt” (τάχιστα, nagyon gyorsan, sürgősen) nem kellett volna az öregnek mondania.

kirohanás talán éppen a saját, oroszlánéhoz hasonlatos indulatának kitörését van hivatva megakadályozni. Achilleusnak az indulattal szemben indulattal kell küzdenie, ennyiben itt nem a „vadállati” indulat egyszer s mindenkorra leküzdéséről vagy kiiktatásáról van szó a humán szelídség és civilizáltság elsajátítása révén, hanem az indulatok átváltásáról, átcsatornázásáról, éppenséggel egy másik indulatra és indulatba. Ennek az átcsatornázásnak a keretét vagy lehetőségfeltételét Walter Burkert nagyszerű éleslátással fogalmazta meg: az *Ilias* és egyáltalán a görögség lényegéhez tartozik a roppant poláris feszültség a legkülönbözőbb emberi-szellemi lehetőségek között: a vérszomj, a vérengzés és a humánus magatartás (a német lényegibb tömörséggel: *das Blutige und das Humane*) egyidejűleg tartozik hozzá az eposzhoz, „e kettő fogalmilag szétválasztható, *genesist* tekintve azonban nem. Ez különösen Achilleus alakjára igaz. [...] Szelídség és vadság mindig egyidejű lehetőségekként adódnak.”⁹²

Persze gondolhatjuk azt is, hogy éppen ez az átváltás, az indulatok kezelése az, ami a civilizáltságot jelenti. Hiszen az is tanulságos, hogy néhány sorral később már nem az indulat áthelyezéséről van szó, hanem egyértelműen arról az előrelátásról, amelyet Clarke, más helyek alapján, az állat–ember különbség homérosi megragadásaként azonosít. Achilleus, miután kirohott a sátorból, éppenséggel végrehajtja azt, amire Priamos odabent kérte: utasítást ad, hogy Hektór holtestét készítsék elő az útra. Ennek során pedig, rendkívüli előrelátással – mely a saját és a másik indulatának mély megértéséről, az affekciók dinamikájának kifinomult hermeneutikájáról tanúskodik –, komplex megfontoláson és érzelmi intelligencián alapuló óvintézkedést hoz az indulatok – mégpedig mindkettejük indulatai – újbóli kitörésének megakadályozására: „S hívta a szolgálókat, mosni, bekenni a testet, / arrébb tőle, nehogy Priamosz láthassa a sarját: / mert fájó szíve tán fékezni se tudja haragját, / látva fiát, s Akhilleusznak kedves szíve fölindul, / s még Zeusz rendeletét megsérti, megölve az aggot” (582–586).⁹³

⁹² Burkert 1955: 100. Kiemelés tőlem.

⁹³ Szabó 1956: 204–205.

Kitágítva a látószöveget azt mondhatjuk, hogy Hektór testének kiszolgáltatása azt mutatja meg, hogy Achilleus az indulatkezelés révén képes haragját és gyászát mérsékelni, képes megszánni a másik szenvedő embert (még ha az ellenség is), ennyiben *ebben* a cselekedetében valóban a humanitás és a civilizált élet értékei vezérlik, melyek elfogadása saját halandóságának és az ezzel járó korlátoknak a felismerésén alapul. Achilleust az emberi szenvedés általános érvényének belátása⁹⁴ vezeti rá „az emberi magatartás szokásos határainak”⁹⁵ betartására (ezt Achilleusnak az 518–551. sorok között olvasható, mindjárt tárgyalandó beszéde teszi egészen egyértelművé). Az *Ilias* szövege szerint azonban ez a változás nem feltétlenül jelent gyökeres, „megtérésszerű” fordulatot, amely utóbb tartósan képes lesz meghatározni, ténylegesen az ellenkezőjükre váltani Achilleus magatartását és cselekedeteit. A harc, amely Achilleus halálához is elvezet, s vele az öldöklés és a szenvedés, mindenesetre Hektór temetése után folytatódik.⁹⁶

Az *aidós* és az *eleos* elvárásként megfogalmazása után következik Priamos beszédének korábban már szóba hozott lezárása: a példátlan és mindennél szánandóbb gesztus, hogy az apa fordul a könyörgés mozdulatával fia gyilkosa felé. Az *ἀνδρὸς παιδοφόνου* (gyermekölő férfi, 506) szerkezet (amelyben a *παιδοφόνου* homérosi *hapax*) a három sorral későbbi (és egyébként is gyakori) Ἔκτορος ἀνδροφόνου (férfiölő Hektór, 509) formula inverze, vagyis szimmetrikus átfordítása: mind a nyelvi struktúrárt

⁹⁴ Dentice di Accadia Ammone 2013: 120–121, helyesen utasítva el egyszersmind azt a nézetet is, amely Achilleus magatartásának megváltozásában az önzetlenség valamiféle spontán megnyilvánulását látja. Achilleus gesztusa kétségkívül nagyvonalú, ám semmiképpen sem altruisztikus: sokféle tényező áll mögötte (kezdve mindjárt Zeus parancsán), melyek közül a jelentős váltságdíj aligha az utolsó.

⁹⁵ Cairns 1993: 132.

⁹⁶ Burkert 1955: 107; Redfield 1975: 218; Macleod 1982: 16; Most 2009: 74–75. Achilleus változását mint „megtérést”, illetve a hős jószérével „keresztény szentként” felfogását Burkert, illetve Most nyomatékkal utasítja el; Redfield egyenesen azt állítja, s ez talán a másik irányú túlzás, hogy Achilleus egyáltalán nem változott meg.

(gyermekölő férfi / férfioló gyermek), mind a jelöltet tekintve (Achilleus/Hektór): a formula szavainak megfordítása egyszer-mind a világ, az erkölcsi világrend felfordulását jelzi.⁹⁷ Priamos itt még egyszer szóba hozza az apára emlékezést, mégpedig mintegy a szánalom alapjaként hivatkozva rá, a beszédet gyűrűs szerkezetté zárva. Az ἐλέησον / μνησάμενος σοῦ πατρὸς a felszólítást és az indokolást tömör szerkezetben vonja össze; az „emlékezve” az *enjambement* révén újra a sor elejére kerül, mint a beszéd első sorában, a „könnyörülj” pedig sorzárlatként lesz hangsúlyos, így az egész szerkezet kétszeres nyomatékot kap, amit az *sz* hangok feltűnő alliterációja is erősít.

Az 506. sor a görög szövegben a következő: ἀνδρὸς παιδοφόνου ποτὶ στόμα χεῖρ’ ὀρέγεσθαι. Devecseri fordításában így szól: „»gyermekeim megölője felé emelem karom esdve.«” Vagyis Devecseri úgy érti a sort, hogy Priamos nyújtja ki a kezét és érinti meg Achilleus száját. A beszéd utolsó sora azonban nyelviileg helyesebben úgy érthető, hogy Priamos itt is Achilleus kezét fogja meg, és érinti hozzá saját szájához.⁹⁸ Ezenkívül a könnyörgés gesztusaként nem a száj, hanem az áll (alatti rész) megérintése ismert (például I. 501: δεξιτερῆ δ’ ἄρ’ ὑπ’ ἀνθερεῶνος ἐλοῦσα, jobbjával megfogta az álla alatt, tudniillik Thetis Zeust, hozzá könnyörögve). Végül pedig Priamos beszédének vége nyilvánvalóan a 478–479. sorokban leírtakra utal vissza: arra, hogy Priamos megcsókolja Achilleus rettenetes férfioló kezét (κύσε χεῖρας δεινὰς ἀνδροφόνου). A kézcsók, különösen ebben az esetben, sokkal erőteljesebben jelzi az oltalomkérő nyomorult helyzetét és önálávetését, mint az áll egyébként szokásos megérintése. Főként, hogy a testbeszédet annak nyelvi megjelölése is nyomatékosítja. Ez nem ritka eset: az oltalomkérő nem egyszerűen elvégzi a könnyörgés beszédaktusát kísérő mozdulatokat, hanem szavaival magukra a könnyörgés mozdulataira is felhívja a figyelmet.⁹⁹ A két egyidejű

⁹⁷ Sale 2001: 73–74.

⁹⁸ Lásd Macleod 1982: 129–130; Richardson 2000: 327; Brügger 2017: 189, részletes nyelvi magyarázatokkal a szokatlanul formulázott sorhoz.

⁹⁹ Crotty 1994: 92.

csatorna használata a kommunikatív aktus őszinteségét és sürgető-nyomatékos voltát van hivatva jelezni.¹⁰⁰

3.3. Priamos beszédének hatása: gyász és kiengesztelődés

A beszéd által kiváltott közvetlen hatás rövid leírásában (507–512) az első mozzanat az, hogy Achilleusban zokogásvágy ébredt apja miatt, apja elsiratásának vágya: „Szólt; s zokogásvágy kélt most apja miatt Akhileuszban” (Ὡς φάτο, τῷ δ’ ἄρα πατρὸς ὕφ’ ἡμερον ὤρσε γόοιο· [507]). A mai olvasót talán meglepő módon az itt szereplő *himeros*, vágy szó nem valamiféle halovány metafora. A homérosi szövegben ez a szó az evés, ivás, a szerelem vágyát is jelenti, vagyis erőteljes biológiai késztetésekre utal, ezért tud ez a vágy távozni nemcsak a szívből vagy elméből, hanem ugyanígy a „tagokból” is (514: ἀπὸ πραπίδων ἦλθ’ ἡμερος ἡδ’ ἀπὸ γυίων). A sírásban továbbá „a fájdalom egy fiziológiai és lelki ökonómia révén örömbé, megkönnyebbülésbe fordul át”,¹⁰¹ ezért is lehetséges például „betelni a sírás élvezetével”, ahogyan néhány sorral később itt is történik (513: γόοιο τετάρπετο). A *himeros* szó az ének hallgatásának vágyát is jelentheti, de itt sem halványítva „szellemivé” a vágyat, hanem ennek az igénynek az erejét is az ösztönöké mellé emelve.¹⁰² Intenzív késztetésről van szó, s ez az intenzitás az egész leírás affektív minőségét is jellemzi. Annyi már ezen a ponton is látszik, hogy Priamos beszéde az Achilleus sírásában alakot öltő mardosó szomorúság, fájdalom, voltaképpen a gyász elsődleges tárgyát kicserélte, Patroklos helyett már Péleusz lesz a síratás tárgya. Achilleus sírásának (κλαῖεν) következő, négy sorral későbbi előkerülésekor (511) is az elbeszélő elsőként a hős apját említi, s csak utána Patroklost, mint akit, mintegy az apját „váltva”, „újra” elsirat barátja (κλαῖεν ... αὐτε Πάτροκλον).

¹⁰⁰ Lateiner 1998: 38.

¹⁰¹ Bónus 2006: 103.

¹⁰² Ritoók 2009: 261–262 (a vágyhoz), 264–265 (a gyönyörködtetéshez és kielégüléshez).

A vágy felébredésének, sürgető előnyomulásának (ὕφ' ἕμερον ὄρσε) jelzését követi az Achilleus előtt kuporgó öreg félretaszítása: „fogta kezét s gyengéden odébbtaszította az aggot” (ἀψάμενος δ' ἄρα χειρὸς ἀπώσατο ἦκα γέροντα [508]). A proxemikus gesztus jelezheti Achilleus továbbra is fenntartott igényét a távolság megtartására, ahogyan Priamos későbbi vonakodása attól, hogy leüljön (553), éppenséggel a „proxemikus nyomás” fenntartására irányulhat.¹⁰³ Ez a félrelökés mindenesetre itt már nem a vadságnak, a fékezhetetlen indulatnak a jele, miközben valamiféle indulattól nyilván nem mentes: talán éppen a Priamos beszéde által keltett érzések szabadjára engedésében akadályozná most maga a beszéd elmondója Achilleust.¹⁰⁴ Mindenesetre a jelenet affektusdinamikájában megvan a maga szerepe: az *eleos* előföltételez bizonyos távolságot a saját szenvedéstől, Achilleusnak előbb ki kell élnie a maga fájdalmas indulatait ahhoz, hogy a másik felé szánalommal tudjon fordulni.¹⁰⁵ A mozdulat affektív komplexitását az elbeszélő a maga végletekig takarékos és diszkrét módján a közönség tudtára is adja. Hiszen jelzi, hogy a félrelökés közben Achilleus megfogja az öreg kezét (ἀψάμενος δ' ἄρα χειρὸς – a kezek érintkezése itt is fontos), és az ἦκα adverbiummal azt is közli, hogy ez az eltaszító mozdulat gyengéden, szelíden megy végbe. Achilleus felindultsága már nem a vadállati ösztön körében mozog, ha ahhoz még kell is némi idő, hogy – az öreg kezének megfogásával és fölemelésével együtt, ami a könyörgés elfogadását jelzi (515–516) – a megértő gyöngédség hangján szóljon az agg királyhoz; de rövidesen ezt is megteszi (Achilleus mindedig egy szót sem szólt a beszéd elhangzása után, s ez még egy ideig így is lesz; *aphoniája* az őt ért affekció erősségét, valamiféle érzelmi sokkot mutat).¹⁰⁶

A következő sorok az intenzív affekciók közegében a közösség és elkülönbözés, szimmetria és aszimmetria bonyolult viszonyait viszik színre:

¹⁰³ Lateiner 1998: 51.

¹⁰⁴ Macleod 1982: 130.

¹⁰⁵ Crotty 1994: 75–76.

¹⁰⁶ Lateiner 1998: 38; az „érzelmi sokk” kifejezést Gould 1973: 96 használja.

τὸ δὲ μνησαμένω ὁ μὲν Ἴκτορος ἀνδροφόνιο
 κλαῖ' ἀδινὰ προπάροιθε ποδῶν Ἀχιλλῆος ἐλυσθείς,
 αὐτὰρ Ἀχιλλεὺς κλαῖεν ἐὸν πατέρ', ἄλλοτε δ' αὖτε
 Πάτροκλον· τῶν δὲ στοναχὴ κατὰ δώματ' ὀρώρει.

S emlékezve, egyik Hektórra, a férfiölőre,
 sírt hevesen, fetrengve Akhilleusz lábai mellett;
 míg Akhilleusz a saját apját keseregve siratta
 s közben Patrokloszt: fölverte nyögésük a házat (509–512).

Először is egy lefordíthatatlan, ám a jelenet értelmezését alapjaiban meghatározó nyelvtani jelenség: a τὸ μνησαμένω duális alakja a két emlékezőt párként, összetartozó, bár két félből álló egységként jelöli meg. Ez a nyelvtani szerkezet önmagában is jelzi a két ellenfél összekapcsoltságát, mindannak ellenére, ami közöttük korábban történt, s aminek az érzelmi hatás szempontjából fontos elemeiről Priamos a beszédében épp most adott számot. Achilleus és Priamos ráadásul nem másban, hanem éppen az emlékezésben, a közös – bár különböző személyekben végbemenő és különböző tárgyra irányuló – emlékező aktusban, vagy itt már talán inkább történésben vagy eseményben kapcsolódik össze. A közös emlékezés, a gyász közössége a két fél fájdalmas tapasztalatainak hasonlóságát mutatja meg.¹⁰⁷

Az emlékezés és a gyász közössége persze mindjárt egy szétválásban folytatódik: Priamos Hektórra emlékezik, mégpedig nem a meggyalázott testre, s még csak nem is a sajátjait védelmező rokonszenves hősré, hanem kifejezetten a gyilkos harcosra, az emberölőre (ἀνδροφόνιο). Paradox módon, miközben Achilleus éppenséggel megszelídülni látszik, vagy legalábbis szelidebb gesztusokat tesz, addig Hektór emléke a dicsőséges, sőt kegyetlen harcos képében jön elő – az emlékező képzelet afféle elégtétele

¹⁰⁷ Burkert 1955: 104; Crotty 1994: 82 (illetve az egész *Memory and Supplication* című fejezet, 70–88).

lehet ez:¹⁰⁸ A szánandó Hektór helyére egy pillanatra a félelmetes és Achilleusszal egyenrangú Hektór kerül.

Az, hogy az emlékezés, a férfiölő Hektór visszaidézése közben apja sír, mégpedig hevesen sír (κλαῖ' ἄδινά), sőt Achilleus lába előtt fetreng (προπάροιθε ποδῶν Ἀχιλλῆος ἔλυσθεῖς; 510), a korábban emlékezet és affektivitás összekapcsolódásáról mondtak fényében nem lehet meglepő. Itt is azzal találkozunk, hogy az emlékezés, a szeretett lény személyének visszaidézése erős affektív involváltsággal és intenzív testi érzésekkel és/vagy kifejezéssel társul. Az emlékezet közösségében végbemenő szétválásban Priamostól ismét az erőteljes szembeállítást jelző αὐτὰρ-ral elkülönbötetett Achilleus pedig, ahogyan ezt már említettem, először is saját apját, s azután halott barátját siratja. A κλαῖεν ige megismétlése ebben a különbségben viszont újra csak a két férfi közötti hasonlóságot érzékelteti.¹⁰⁹ Achilleus számára a közös zokogásban és nyögésben – erős auditív effektusról van szó, amely az egész házat betölti, mármint Achilleus sátrát (τῶν δὲ στοναχῆ κατὰ δῶματ' ὀρώρει; 512 – egy újabb ellentétező szimmetria, ezúttal a gyász akusztikájában: vö. a 3.1-ben idézett 160. sorral, ahol a trójai királyi palota zeng a siralomtól s gyásztól) – immáron nem Patroklos és vele a sérelem és a bosszú áll az első helyen, hanem a Priamos által előadottak a magányos és a halál küszöbére érkezett apáról, aki bízik fia hazatérében (miközben ez, Achilleus is tudja, soha nem fog megtörténni). Az eposz többszöri olvasása vagy meghallgatása nyomán tárulhat fel a maga borzongató tökéletességében az az előkép is, amely a XXIII. énekben úgy mutatja meg a Patroklost gyászoló Achilleust, mint a fiát gyászoló apát, aki még a földön csúszásban is hasonlít a földön fetrengő Priamoshoz, ahogyan nyögésük is összekapcsolja őket: „Mint apa sír, fia csontjait égetvén, aki csak most / nősült és meghal s nyomorult szüleit szomorítja: / így sirt, míg a barát csontját égette, Akhilleusz, / földön csúszva a máglya körül, szaporán nyöszörögve” (XXIII. 222–225).

¹⁰⁸ Brügger 2017: 191 csak a vágyakozást és az éles kontrasztot (tudniillik Hektór jelenlegi állapotával) említi értelmezési lehetőségként.

¹⁰⁹ Brügger 2017: 191.

Achilleus fájdalma bármennyire különbözik is Priamosétól, a fent idézett jelenetben képessé válik az idegen és a saját fájdalomnak az összekapcsolására, a kétféle fájdalom hasonlóságának a felfogására. Ez nem beleérzést vagy érzelmi azonosulást jelent.¹¹⁰ Ugyanakkor nem is egyszerűen a közös sírás felszabadító erejéről van szó, nem egyszerűen Priamos jelenléte és a közös sírás fizikai tapasztalata eredményezi Achilleus affektusdinamikájának megváltozását.¹¹¹ Inkább annak megértését foglalja magában, hogy a végeségnek és a vele szükségképpen együtt járó kiszolgáltatottságnak, szenvedésnek és veszteségnek a tapasztalata mégiscsak teremt közöttük bizonyos közösséget.¹¹² Ezt az ellentétező szimmetria és a hasonlóságok rendszerének poétikai jelzései mellett kifejtett módon is megmutatja Achilleus emlékezetes beszéde a gond nélkül való örök isteni és a bús múltékony emberi létmód különbségéről („Isteneink a szegény múltó embernek eképen / szöttek bús létet, míg őket a gond sose gyötri”: 525–526) és arról, hogy az emberek életének mindenképpen része a szenvedés. Még az a jobbik eset, ha a halandó élete – Zeus mindkét hordójából kapva – a jónak és rossznak valamiféle keverékéből áll össze („Van, kinek összevegyítve ad onnan a mennyköves isten, / akkor az egyszer a rosszba kerül, másszor meg a jóba”: 529–530). A szenvedés nem egyedi és esetleges ellenségek által, mintegy kívülről előidézett fájdalom, hanem konstitutív eleme az egyén életének, „bele van szöve magába a halandó életbe”.¹¹³ Ez éppúgy érvényes Péleusra, mint Priamosra, s Achilleus tanulságos módon – a saját helyzetének pontos megértését jelzi ez – a beszédében saját magát állítja a két apa közötti hasonlóságon alapuló (chiasztikus) retorikai átkapcsolást – és a konkrét személyek közötti, az ő jelenlétének közvetítésével létrejövő kapcsolatot – lehetővé tevő szerepbe:

¹¹⁰ Helyesen Schmid 2013: 473–474, vö. 467.

¹¹¹ Szemben azzal, ahogyan Schmid 2013: 473 föltételezi.

¹¹² Ez a szakirodalom széles körében képviselt nézet, lásd például Burkert 1955; Crotty 1994: 77, 79, 82; Most 2009.

¹¹³ Crotty 1994: 78.

ὥς μὲν καὶ Πηληϊῆ θεοὶ δόσαν ἀγλαὰ δῶρα
 ἐκ γενετῆς...
 ἀλλ' ἐπὶ καὶ τῷ θῆκε θεὸς κακόν, ὅττι οἱ οὐ τι
 παίδων ἐν μεγάροισι γονὴ γένετο κρειόντων,
 ἀλλ' ἓνα παῖδα τέκεν παναώριον· οὐδέ νυ τόν γε
 γηράσκοντα κομίζω, ἐπεὶ μάλα τηλόθι πάτρης
 ἤματι ἐνὶ Τροίῃ, σέ τε κήδων ἠδὲ σὰ τέκνα.
 καὶ σὲ γέρον τὸ πρὶν μὲν ἀκούομεν ὄλβιον εἶναι·

...

αὐτὰρ ἐπεὶ τοι πῆμα τόδ' ἤγαγον Οὐρανίωνες
 αἰεὶ τοι περὶ ἄστῳ μάχαι τ' ἀνδροκτασίαι τε.

„Lám, Péleusznak is így adták gyönyörű adományuk
 isteneink, születésétől:

...

csakhogy az isten néki is osztott rosszat: a háza
 nem telt meg fejedelmi utóddal, sok gyerekével:
 egyetlen, kora-elhullásra jelölt fia lett csak;
 s lám, nem is ápolom őt, aki vénül: messze hazámtól
 Trója alatt téged szomorítlak a gyermekeiddel.
 S rólad öreg, hallom, szintén sok kincs ura voltál,

...

csakhogy utána ilyen bajt hoztak az égilakók rád:
 várad alatt sose szűnnek a harcok, az emberölések” (534–548).

Míg korábban Achilles csak a halálban látta meg a közösséget a másik emberrel, itt éppen abban áll a változás lényege, hogy az élővel szemben is e fölismert-megértett közösség elvárásainak megfelelően tud cselekedni.¹¹⁴ Fontos azt is látni, hogy Achilleusnak ez a változása, a másik élővel szembeni cselekvésben megnyilvánuló *eleosa* „aligha altruisztikus jellegű, hanem a gyász közvetlen fájdalomának szublimációját mutatja meg. Amikor Achilles egy ideggennel szemben érez *eleost*, akkor arra válik képessé, hogy

¹¹⁴ Burkert 1955: 97 (a Lykaón-jelenet elemzése alapján: XXI. 34–135, főként: 106–113), s azután: 106–107.

distanciáltabb módon, a másik tapasztalatán keresztül tapasztalja meg újra a saját fájdalmát.¹¹⁵ Ez a tapasztalat nem szűkíthető tehát sem az altruizmus, sem a beleérzés tényezőire. A kölcsönösség ellentétező szimmetriájának tapasztalata ez, amelyben Achilleus Priamos beszéde nyomán részesül: az idegen fájdalom révén jobban megérti saját magát, egyszersmind az önmagára vonatkoztatás révén érti meg az idegen fájdalmat. Nem véletlen, hogy a saját és az idegen fájdalom megrendítő tapasztalata újra csak egy *chiasmus* – ráadásul többrétegű *chiasmus* – ellentétező szimmetriájában ölt nyelvi formát: „»s lám, nem is ápolom őt, aki vénül: messze hazámtól / Trója alatt téged szomorítottak a gyermekeiddel” (541–542). Szabó Árpád pontosan látta a megértésnek ezt a chiasztikus kölcsönösségét, vagyis azt, hogy Achilleus és Priamos „*megértették egymást ellentétes és mégis közös nagy fájdalmukban*”.¹¹⁶ Nemcsak Achilleus „tesz jót” Priamossal, hanem emez is övele. Hiszen éppenséggel a trójai királynak a fel nem dolgozott veszteség miatti gyász affektív terében történő váratlan felbukkanása és (nyelvi és nem nyelvi) megnyilvánulása az, ami feloldja Achilleus tehetetlen fájdalomba dermedtségét, mégpedig azáltal, hogy elébe tartja egy az övéhez fogható gyász tükrét, s ezzel kiszabadítja őt a szenvedés izoláló és bénító varázsa alól.¹¹⁷

Ennek az éppen létrejött, de az élet feltartóztathatatlan áramában persze időleges közösségnek a jelenet folytatásában számos jelével találkozhatunk. Ilyen mindjárt az, amikor Achilleus a földön fetregő öreget kézen fogva emeli föl (vö. Priamos korábbi eltaszításával, ugyancsak kezénél fogva: 508), mintegy „szemmagasságba”, tehát magával egyenlő helyzetbe hozva őt, s e gesztussal jelezve a könyörgésnek, az oltalomkérésnek az elfogadását, és a vendégbaráti viszony létesítését kettejük között (515).¹¹⁸

¹¹⁵ Crotty 1994: 79.

¹¹⁶ Szabó 1956: 208. Kiemelés tőlem.

¹¹⁷ Lateiner 1998: 57.

¹¹⁸ Vö. Lateiner 1998: 36–37, 38–39 a meghajlás, földre borulás szerepéről mint az önálvetés, az alacsonyabb (könyörgő, oltalomkérrő) státusz jelzéséről – melyben a távolság (proxemika), mozgás, gesztus,

Mindez a könyörgésre adott (és elvárt) válasz. A jelenet különös összetettségét az is mutatja, hogy az ellentétező szimmetria, amely a megértésfolyamat szerkezetét is megadta, magának a *hiketeiá*-nak is alapszerkezetéhez tartozik: a könyörgés vagy oltalomkérés előfeltételezi a cselekedetek kölcsönösségét, a kérést és a kérés elfogadását. A *hiketeia*, mint a kölcsönös tisztelet (*timé*) megadása maga is a „reciprocitás ritualizációja”.¹¹⁹ Ebben is a *chiasmus* alakzata nyilvánul meg tehát, ráadásul nem statikus, hanem dinamikus (és némiképp paradox) módon: a *hiketés* úgy lép fel a tisztelet és a védelem igényével, hogy közben magában az ezt az igényt kifejezésre juttató aktusban minden ilyen igényről teljesen lemond, s minden módon önmaga alávetését jelzi a megszólított-nak.¹²⁰ Ezen túl pedig, általánosságban, a csoportba befogadás és egyáltalán a rítus szabályainak betartása a „társas viselkedés előírt mintáinak” elfogadását jelenti¹²¹ – ennek is van jelentősége Achilleus esetében.

A következő sorban szereplő οἰκτίρων participium („az ősz hajon, ősz állon könyörülve”, 516) szemantikai dimenziója azt foglalja magában, hogy valakin, akit szégyenletes helyzetben látunk, megkönyörülünk. (Persze Priamos ősz hajának és szakállának említése sem véletlen itt: egyrészt Péleushoz hasonlóságát jelzi [a formulára vö. XXII. 74], másrészt egyáltalán az „öregség” az egyik olyan tulajdonság, amely Achilleust már korábban is különösen figyelmessé tette.¹²²) Az *oiktos* az *eleos*hoz hasonló jelentésű szó, amely azonban elsődlegesen nem a *pathos*ból fakadó cselekvést (a „megkönyörülést”, a könyörgés elfogadását) jelöli, hanem

„magasságkülönbség”, testtartás egyszerre játszik szerepet –, és az érintés és fölemelés státus-helyreállító jelentéséről.

¹¹⁹ Gould 1973: 75.

¹²⁰ Gould 1973: 94, 95.

¹²¹ Gould 1973: 93.

¹²² Szabó 1956: 198. Vö. XXIII. 618–623, amikor Achilleus „csak amúgy” Nestórnak ajándékozik egy *phialet*. Sőt, a versenyjáték során nemcsak az agg bajnokkal, hanem már Agamemnónnal szemben is kifejezetten tapintatos udvariasságot tanúsít: XXIII. 890–894. Ez is a XXIV. énekben bekövetkező változás és kiengesztelődés felé mutat.

a megszanás belső érzését.¹²³ Az *oiktos*, ahogyan erről röviden már volt szó, éppenséggel a cselekvéstől való visszahúzódotást jelenti, afféle tiltást, önkorlátozást, tartózkodást a homérosi *areté*-szten-derdek szokásos gyakorlásától.¹²⁴

De nemcsak a két férfi társadalmi helyzetének – a könyörgés rituáléjában ténylegesen persze éppen nem érvényesülő – egyenlőségét kifejező gesztus szertartásos udvariassága jelenik meg Achilleus testbeszédében, hanem a valóságos tapintat is, amely a vadlelkű hőst egészen különleges módon figyelmesnek mutatja, aki a másik legapróbb lelki rezzenéseit is pontosan olvassa és jóindulatúan igyekszik őket befolyásolni: „Így szólván, az öreg jobbját megfogta kezével / csuklónál, hogy a lelkében valahogy meg ne remegjen” (671–672). Achilleus itt alighanem azt érti át, hogy Priamosban a hős ígérete, hogy ugyanis a gyászszertartás idejére, a kért időpon- tíg „megfékezi a harcot”, nem minden kétely nélkül csapódott le: mi van, ha Achilleus nem tudja vagy jelenlegi kedvező hangulatá- nak megváltozásával nem akarja visszatartani társait a harctól ak- kor, amikor a trójaiak készületlenek lesznek, mert éppen a Hektór temetése körüli ügyesbajos teendők intézésével lesznek elfoglalva. Achilleus az emiatt esetleg fölébredő ijedtséget igyekszik jó előre elhárítani (μή πως δείσει' ἐνὶ θυμῷ), az öreg kezének, csuklójá- nak (ἐπὶ καρπῷ) megfogásával, ami a megnyugtatáson túl a búcsú gesztusát is, és még mintegy az ígéretnek és kettejük bizalmassá vált kapcsolatának szilárdságát is jelzi.¹²⁵

A kettejük között kialakult intim, bizalmi viszonyt jelzi az is, hogy a görög hős némiképp nyers, de barátságos és jó szándékú

¹²³ Brügger 2017: 194.

¹²⁴ Vagyis attól, hogy a hēróikus értékrendben mindenekelőtt a saját ér- vényesülés és a siker számít (Scott 1979: 7–8, itt is Adkins (1960: 30–60, főként: 31–34 [az *agathos*ról]) elgondolásához illeszkedve).

¹²⁵ A gesztus bensőségességét mutatja, hogy Odysseus is Pénelopé csuklóját megfogva búcsúzik el feleségétől (*Odysseia* XVIII. 258). Richardson 2000: 346; Brügger 2017: 245. Emlékezhetünk arra is, hogy Hermés, amikor a gö- rögök táborán át vezető félelmes úton kalauzolja az öreget, akkor ugyancsak a kezét (bár nem kifejezetten a csuklóját) fogta meg megnyugtatásképpen Priamosnak (361).

humorral figyelmezteti Priamost, hogy jobb lesz, ha amaz nem a sátorban, hanem a sátor előtt tér nyugovóra, mert ott kevésbé fog feltűnni a reggel esetleg a sátorba lépő görög vezérek valamelyikének (649). Az Achilleus megnyilatkozásának modalitását jelölő *ἐπικερτομέων* participiumot Devecseri úgy fordítja: „tréfás hangon”. A szó közelebbről olyasmit jelent, hogy „ingerkedve”, „évődve” – legfeljebb „gunyorosan”, de bántó gúnyról nincsen itt szó; de jelenthet még enyhe provokációt és félrevezetést is.¹²⁶ Elképzelhető, hogy Achilleus ezzel a megtévesztő indokolással közvetetten és finom udvariassággal azt is tudtára adja Priamosnak, hogy lassan ideje távoznia: mielőbb térjen csak vissza Trójába, már csak a saját biztonsága érdekében is.¹²⁷ A legkézenfekvőbb magyarázat mégis az lehetne, hogy Achilleus föltehetően arra utal (vö. 654), hogy az öreg lelepleződését esetleg kihasználná például a kapzsi Agamemnón, most már Hektór holtteste mellett érte is további váltságdíjat követelve a trójaiaktól.

A kiengesztelődés és megnyugvás folyamatában Achilleus lassan képessé válik feldolgozni Patroklos elvesztését: a korábbi klausztofóbia múltán sátrában tér nyugovóra, s mintha nemi étvágytalansága is elmúlt volna, hiszen az elbeszélő gondosan jelzi, hogy a „széparcu Briszéisz dőlt le az oldala mellé” (676). Ez a megállapítás nyilvánvalóan visszautal Thetis korábbi tanácsára, ahol azonban a kerevet említése és a „szerelembevegyülésre” vonatkozó felhívás indokolása is vészjóslóan a halállal kapcsolódott össze (129–132: „»...nem gondolva evésre-ivásra, / sem kerevetre? Pedig jó lesz szerelembevegyülni / nővel, mert nem is élsz te soká már nékem ezentúl, / hisz közeledbe került a halál meg a kényszerű végzet«”). Ehhez hasonlóan Priamos végre eleget tesz Achilleus kérésének, és asztalhoz telepszik ő is (626–627; Priamos saját beszámolója szerint Hektór halála óta nem evett: 641–642). Az asztalhoz ülés és az étel megosztása a kölcsönös elfogadás, sőt

¹²⁶ A szó jelentését antik értelmezők nyomán részletesen magyarázza Richardson 2000: 344–345.

¹²⁷ Így Brügger 2017: 239–240, de már Macleod 1982: 130–131 is.

a formális vendégbarátság materiális szimbóluma, a szolidaritás rituális köteléke.¹²⁸ „A két férfi megosztotta egymással gyászát; s most a hétköznapi élethez is közösen térnek vissza.”¹²⁹ Ezen túl az evés – az emésztés, megemésztés képzetain keresztül – ezen a helyen a gyász fizioológiájához és ökonómiájához is kapcsolódhat.¹³⁰

Azonban ennek során is történik valami, ami túlmegegy a vendégbarátságnak a közös evéssel történő konvencionális-ceremoniális megpecsételésén:

αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ἔντο,
 ἦτοι Δαρδανίδης Πρίαμος θαύμαζ' Ἀχιλλῆα
 ὄσσοσ ἔην οἴος τε· θεοῖσι γὰρ ἄντα ἐφίκει·
 αὐτὰρ ὁ Δαρδανίδην Πρίαμον θαύμαζεν Ἀχιλλεύς
 εἰσορόων ὄψιν τ' ἀγαθὴν καὶ μῦθον ἀκούων.
 αὐτὰρ ἐπεὶ τάρπησαν ἐς ἀλλήλους ὀρόωντες,
 τὸν πρότερος προσέειπε γέρων Πρίαμος θεοειδής·

Majd miután elverték végül az éhet, a szomjat,
 akkor a Dardanidész Priamosz bámulta Akhilleusz:
 mekkora, mily gyönyörű és mennyire isteni arcú.
 S közben a Dardanidész Priamosz bámulta Akhilleusz:
 nézve nemes szép arcát és hallgatva a hangját.
 És miután eleget nézték egymást, gyönyörűkre,
 akkor az isteni agg Priamosz szava szólt legelőször: (628–634).

¹²⁸ Lateiner 1998: 33, hozzátéve, hogy a *companionship* (eredetileg a kenyér, *panis* megosztásából) a test szimbolikus kommunikatív erőforrásait használja, s különösen fontos a homérosi redisztribúción alapuló társadalomban. Gould 1973: 79–80) felhívja a figyelmet a leülésnek mind az általában vett rituális, mind a jelenet egyedi testpoétikájában játszott szerepére.

¹²⁹ Macleod 1982: 142. Redfield 1975: 218–219 úgy fogalmaz, hogy az evés itt a halálban megjelenő életet, a kulturálissal szemben a természetit képviseli. Az evés „kulturalizáltsága” azonban nem teszi lehetővé a kettő ilyen dichotóm elválasztását.

¹³⁰ Ehhez lásd Bónus 2006: 79–80.

Az elbeszélő követi a tekintetek kölcsönös mozgását, s az egymást nézők tapasztalatának érzékeltetéséhez (nyelviileg nem jelölt, szabad függőbeszédszerű) másodlagos fokalizációt használ. A kölcsönösséget, látás és látottság, valamint a vizuális percepciót kísérő érzések kölcsönösségét jelzi az „x csodálta y”-t formula chiasztikus – tehát megint csak az ellentétező szimmetria szerkezetébe rendeződő – ismétlődése (az ismétlésben [629 és 631] a szavak sorrendje ugyanaz marad, de a grammatikai alany- és tárgyeset az igei állítványon átfordulva helyet cserél), és az *egymást* nézés nyomatékos említése is (ἐς ἀλλήλους ὀρώωντες; 632). A látás itt első rendben affektív folyamat, ezt emeli ki a „csodálta” (nem egyszerűen „nézte”) szó ismételt használata (θαύμαζ’, θαύμαζεν). Priamos perspektívájában Achilleus csodálatra méltóan hatalmasnak, *egyedi külleműnek* (οἷός; szépnek, erősnek) és „arcára nézve” istenekhez hasonlatosnak mutatkozik (θεοῖσι γὰρ ἄντα ἐφώκει; 630). Ezen a ponton az is megállapítható, hogy éppenséggel a hasonló tapasztalatban fölsimert közösség, valamint a saját szenvedés közvetlen affektív hatásától vett valamelyes távolság az, ami hirtelen az egyedit is látni engedi a másokban, és ez nemcsak Achilleusra, hanem mindkét félre igaz. Priamos eltávolodik a Hektór halála által kijelölt perspektívától, és képes Achilleust önmagáért „csodálni”, ahogyan Achilleus is eltávolodik a Patroklos halála miatti szenvedés legyűrő intenzitásától, és képes a saját jogán nézni és ekként elismerni a másikat.¹³¹ Priamos is nemes külleműként jelenik meg Achilleus szemében (εισορώων ὄψιν τ’ ἀγαθὴν), akinek szavaira – a gégején leeresztett fényes bor (641–642) megoldhatta Priamos nyelvét – érdemes figyelni (μῦθον ἀκούων; 632). A fiatalabb hős hallgatja itt figyelmesen az idősebb harcos bölcs beszédét: az *agathé* melléknevet, ha grammatikailag nem is, jelentésében a beszédre is rá kell értenünk, a chiasztikus elrendezés is (látva nemes alakját – szavát hallgatva) a két szerkezet összekapcsolódását erősíti.¹³²

¹³¹ Crotty 1994: 79. Persze mondhatjuk azt is, hogy Priamos talán saját fiát, a még élő daliás Hektórt is látja Achilleusban (Szabó 1956: 206).

¹³² Richardson 2000: 343; Brügger 2017: 233–234; Brüggernek azzal a megállapításával viszont, hogy itt nem valamilyen elhangzó beszédről

Ezen túl az is jelzi, hogy Priamos végképp egyenlő magasságba került vendéglátójával, hogy az elbeszélőnek Priamos megszólalását bevezető szavaiba is olyan jelző kerül, mely a négy sorral korábban Achilleusra ugyancsak általa mondott, de Priamos észlelését közvetítő „istenekhez hasonló” (θεοῖσι...ἕψκει) visszhangjának mutatkozik: az öreg Priamos θεοειδής, isteni küllemű (634).

A két férfi kapcsolatának – e kapcsolat affektív minőségének – a tekintetek révén történő megérezkítését követi annak nyílt kimondása, hogy a két hős gyönyörködik (τάρπησαν) egymás nézésében. Ennek jelentőségét az adja, hogy itt nem egyszerűen ellenségekről, hanem a hadi szembenálláson túl egymástól személyükben is fájdalmasan érintett szereplőkről van szó (Achilleus fájdalmát ha nem is közvetlenül Priamos, de annak fia okozta). Egy-egy gyönyörködve szemlélése, az, hogy képesek meglátni a másik nagyszerűségét, kettejük viszonyának teljes átalakulását jelzi: nem egyszerűen a kiengesztelődést – melyet a fájdalom megélésének és annak a felismerésnek a közössége nyújtott, hogy a halandók számára a szenvedés elkerülhetetlen –, hanem a másik iránti rokonszenvet és vonzalmat.

4. Összegezés

Achilleus az elbeszélés ezen pontján megértette, vagy ahogyan Gadamertől idéztem tanulmányom elején: belátta halandó voltát. A halandóság itt *pars pro toto*ként értendő, az emberi lét határainak, korlátozottságának és annak felfogását, hogy a szenvedés az élet integráns része. Ez a belátás egyfelől nem pusztán, sőt nem is elsősorban kognitív folyamat eredménye: az ellentétező

beszélgetésről van szó, nem értek egyet. Az ἀκούων, jelentését és az itt szereplő *participium imperfectum* alakját figyelembe véve, aligha utalhat csak úgy általánosságban Priamos „ékesszólására”, „beszédmódjának” nagyszerűségére, melyet a megelőző könyörgő beszéde tanúsított. Azoknak a szavaknak a meghallgatásáról van szó, amelyek az evés során hangoztak el (MacLeod 1982: 142).

szimmetria chiasztikus szerkezeteiben mindenekelőtt a differenciálnak és a rajtuk átnyúló hasonlóságnak az affektív megtapasztalását jelenti. Ez a tapasztalat Priamos és Achilleus találkozásának jelenetében elsősorban az emlékezés, a gyász és a szánalom affektív folyamatainak eredményeképpen állt elő, s e folyamatok megrendítő erejéhez nemcsak lelki és szellemi, hanem testi történések – a sírás, az érintések, a másik közvetlen testi jelenlétéből származó szándékos és szándéktalan impulzusok – is hozzájárultak. Az affektív irodalomantropológia termékenyebbnek látszó modelljei szerint a szövegek nem egyszerűen affektív intenzitások semleges színhelyei vagy közvetítő csatornái, hanem az esztétikai tapasztalat olyan közegei, amelyekben folyamatosan affekciók létesülnek, és ennek a nyelvi létesülésnek a sokrétű poétikai folyamataiban fejtik ki komplex hatásukat, mely így nem merül ki a pusztá emocionálizálásban. Innen közelítve ehhez a komplexumhoz mindenekelőtt annak vizsgálata mutatkozott hasznosnak, hogy a szöveg nyelvi-poétikai történései miképpen állítják elő (s nem egyszerűen közvetítik) ezeket az antropológiai eseményeket. Ennek a vizsgálatnak a során az *Ilias* XXIV. énekében az ellentéző szimmetria, a *chiasmus* keresztező alakzata bizonyult meghatározónak. Nemcsak a nyelvi események retorikai-poétikai létesülésében, hanem az Achilleus megértéseseeményének alapszerkezetét is kirajzoló alakzatként. Az emlékezés, gyász és sírás, valamint az intenzív testi (főként haptikus) érzékletek már az eposz záróénekének kulcsjelenete – Achilleus és Priamos találkozása – előtt megmutatták ennek a chiasztikus elrendeződésnek a meghatározó voltát. A harc, az ölés és pusztítás, és ugyanígy a gyász és az együttérzés is a szemben álló feleknek ebben a szimmetriájában mutatkozott meg. Az affekciók legintenzívebb és poétikai szempontból is leggazdagabb színrevitele Achilleus és Priamos találkozásának jelenetében történt meg. A *hiketeia*-jelenetben nem csupán Priamos beszédének affektív-performatív retorikája – mely ugyancsak az ellentéző szimmetria kivételesen hatékony alakzataira épül – emelhető ki, hanem a verbális megnyilatkozást kísérő nonverbális eseményeknek a jelzései is. A rituális cselekvéshez tartozó kommunikatív elemek és az önkéntelen jelzések vagy testi folyamatok – a térd

átölelésétől a kézcsókon, egyáltalán a kezek és az érintések során át a sírás és a fájdalom egyéb megnyilvánulásain keresztül a kiengesztelődésnek és a könnyörgés elfogadásának ceremoniális és (megint csak) önkéntelen korporális eseményeiig – az affektusdinamika nyelvi előhívásának kivételesen összetett formáiban kerültek színre. A kognitív és testi történésekként is értett affekciók felkavaró és kibillentő ereje Achilleusnak a Priamos beszédére adott reakciójában először mindenekelőtt újra a gyász és sírás, a megérintés és eltasztás testi jeleiben nyilvánult meg. A két fél kialakuló közösségét a közös sírás jelzi, melynek szimmetriájában az elbeszélő itt is elhelyezi a szétválásnak, a szembenállásnak a nyomait. Achilleus beszéde azután már a diszkurzivitás közegében is igazolta, hogy a görög *héros* új módon értette meg önmagát: halandó lényként, akinek szem előtt kell tartania az emberi korlátokat és a szolidaritás igényeit. Hogy valami alapvetően megváltozott a görög és a trójai hős viszonyában, azt mindenekelőtt az a jelenet mutatta, amikor a közös evés végeztével képesnek mutatkoznak arra, hogy a másikat a maga egyediségében is elismerjék, sőt gyönyörködjenek benne. Achilleus belátása másfelől – legalábbis itt, az *Ilias* elbeszélésének végpontján – nem ér véget valami merőben elvont tudás „megszerzésében”, hanem magatartásának és cselekvésének legalábbis időleges megváltozását eredményezi. A másik emberrel fennálló közösségnek, a végesség közösségének megtapasztalása az emberi közösség értékeinek a tiszteletben tartására vezeti a görög hőst. Hektór holttestének kiadására végső soron annak cselekvő belátása vezérli Achilleust, hogy a gond nélkül élő halhatatlan istenekkel szemben halandó emberként a másik ember gondjából is magára kell vennie valamit.

Irodalom

- Adkins, Arthur W. H. 1960. *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*. Oxford: Clarendon Press.
- Altieri, Charles 2003. *The Particulars of Rapture. An Aesthetics of the Affects*. Ithaca, London: Cornell University Press.

- Anz, Thomas 2007. Kulturtechniken der Emotionalisierung. Beobachtungen, Reflexionen und Vorschläge zur literaturwissenschaftlichen Gefühlsforschung. In Eibl, Karl – Mellmann, Katja – Zymner, Rüdiger (Hrsg.): *Im Rücken der Kulturen*. Paderborn: mentis. 207–239.
- Bal, Mieke 2006. Einleitung. Affekt als kulturelle Kraft. In Krause-Wahl, Antje – Oehlschlägel, Heike – Wiemer, Serjoscha (Hrsg.): *Affekte. Analysen ästhetisch-medialer Prozesse*. Bielefeld: transcript. 7–19.
- Bónus Tibor 2006. *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról*. Budapest: Ráció.
- Brügger, Claude 2017. *Book XXIV*. Ford. Millis, Benjamin W. – Strack, Sara. Ed. Olson, S. Douglas. Boston, Berlin: Walter de Gruyter. (Bierl, Anton – Latacz, Joachim [eds.]: *Homer's Iliad. The Basel Commentary*.)
- Burkert, Walter 1955. *Zum altgriechischen Mitleidsbegriff*. Erlangen: k. n.
- Cairns, Douglas L. 1993. *Aidōs. The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature*. Oxford: Clarendon.
- Cairns, Douglas L. 2004. Pity in the Classical World. *Hermathena* (176): 59–74.
- Cairns, Douglas L. 2009. Weeping and Veiling. Grief, Display and Concealment in Ancient Greek Culture. In Fögen, Thorsten (eds.): *Tears in the Greco-Roman World*. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 37–57.
- Cairns, Douglas L. – Nelis, Damien 2017. Introduction. In Cairns, Douglas L. – Nelis, Damien (Eds.): *Emotions in the Classical World. Methods, Approaches, and Directions*. Stuttgart: Franz Steiner. 7–30.
- Cairns, Douglas L. 2017. A Short History of Shudders. In Cairns, Douglas L. – Nelis, Damien (eds.): *Emotions in the Classical World. Methods, Approaches, and Directions*. Stuttgart: Franz Steiner. 77–99.
- Chaniotis, Angelos 2012. Moving Stones. The Study of Emotions in Greek Inscriptions. In Chaniotis, Angelos (eds.): *Unveiling Emotions. Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Stuttgart: Steiner. 91–129.
- Clarke, Michael 1995. Between Lions and Men. Images of the Hero in the *Iliad*. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 36 (2): 137–159.
- Crotty, Kevin M. 1994. *The Poetics of Supplication. Homer's Iliad and Odyssey*. Ithaca, New York, London: Cornell University Press.

- Dentice di Accadia Ammone, Stefano 2013. Homer und seine Redner. Drei Bittreden als Beispiele homerischer Redekunst. *Gymnasium* (120): 103–122.
- Franke, Ursula 2004. Spielarten der Emotionen. In Herding, Klaus – Stumpfhaus, Bernhard (Hrsg.): *Pathos, Affekt, Gefühl. Die Emotionen in den Künsten*. Berlin: De Gruyter. 165–188.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázolata*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1997. A kép és a szó művészete. Ford. Hegyessy Mária. In Bacsó Béla (szerk.): *Kép Fenomén Valóság*. Budapest: Kijárat. 274–284.
- Gould, John 1973. Hiketeia. *The Journal of Hellenic Studies* (93): 74–103.
- Heidegger, Martin 1967. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Heidegger, Martin 2001. *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály és mások. Budapest: Osiris.
- Herding, Klaus 2004. Emotionsforschung heute – eine produktive Paradoxie. In Herding, Klaus – Stumpfhaus, Bernhard (Hrsg.): *Pathos, Affekt, Gefühl. Die Emotionen in den Künsten*. Berlin: De Gruyter. 3–46.
- Hoff, Michael 2004. Die Kultur der Affekte. Ein kultureller Abriss. In Krause-Wahl, Antje – Oehlschlägel, Heike – Wiemer, Serjoscha (Hrsg.): *Affekte. Analysen ästhetisch-medialer Prozesse*. Bielefeld: transcript. 20–35.
- Jauß, Hans Robert 1997. Jónás könyve – az „idegenség hermeneutikájának” egy paradigmája. Ford. Kulcsár-Szabó Zoltán. In Jauß, Hans Robert: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris. 373–395.
- Karsai György 1998. *Homérosz: Illiász. (Talentum műelemzések.)* Budapest: Akkord.
- Konstan, David 2001. *Pity Transformed*. London: Bloomsbury.
- Konstan, David 2006. *The Emotions of the Ancient Greeks. Studies in Aristotle and Classical Literature*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Kulcsár Szabó Ernő 2018. *Költészet és korszakküszöb. Klasszikusok a modernség fordulópontján*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LaCourse Munteanu, Dana 2012. *Tragic Pathos. Pity and Fear in Greek Philosophy and Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Laczházi Gyula 2009. *Hösi szenvedélyek. A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*. Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék.
- Lateiner, Donald 1998. *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*. Michigan: University of Michigan Press.
- Lőrincz Csongor 2020. Hangoltság, beszédhelyzet és affektus Vörösmarty költészetében. *Irodalomtörténet* 101 (2): 153–190.
- MacLeod, Colin W. 1982. Homer: *Iliad*. Book XXIV. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, Richard P. 1989. *The Language of Heroes. Speech and Performance in the Iliad*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Most, Glenn W. 2009. Anger and pity in Homer's *Iliad*. In Braund, Susanna – Most, Glenn W. (eds.): *Ancient Anger. Perspectives from Homer to Galen*. Cambridge: Cambridge University Press. 50–75.
- Redfield, James M. 1975. *Nature and Culture in the Iliad. The Tragedy of Hector*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Richardson, Nicholas 2000. *The Iliad. A Commentary. Volume VI: books 21–24*. Cambridge: Cambridge University Press. (Kirk, G. S. [ed.]: *The Iliad. A Commentary*.)
- Ritoók Zsigmond 2009. A költészet és a művészet értelmezése a korai görög epikában. In Ritoók Zsigmond: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris. 259–274.
- Ryan, Marie-Laure 1999. Immersion vs. Interactivity: Virtual Reality and Literary Theory. *SubStance* 28 (2): 110–137.
- Sale, Mary 2001. The Oral-Formulaic Theory Today. In Watson, Janet (ed.): *Speaking Volumes. Orality and Literacy in the Greek and Roman World*. Leiden, Boston, Köln: Brill. 53–80.
- Schmid, Hans Bernhard 2013. Mitleid ohne Einfühlung. Überlegungen zu Achilles' Gefühlsentwicklung. In Breyer, Thiemo (Hrsg.): *Grenzen der Empathie. Philosophische, psychologische und anthropologische Perspektiven*. München: Fink. 459–474.
- Scott, Mary 1979. Pity and Pathos in Homer. *Acta Classica* (22): 1–14.
- Simon Attila 2014a. Performativitás és *actio*. Cicero a szónoki előadásról. In Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter (szerk.): *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződésai*. Budapest: Ráció. 169–199.
- Simon Attila 2014b. Affekció és ítélet. Arisztotelész *Rétorikájának pathosz-fogalmáról*. In Boros Gábor – Pólya Tibor (szerk.): *Szenvedély, szerelem,*

narrációk. Filozófiai és pszichológiai tanulmányok. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 11–40.

Simon Attila 2021. Megrendülés. Affektivitás, nyelvi erő és erőszak Pszeudo-Longinosznál. In Balogh Gergő – Pataki Viktor (szerk.): *Bia hangja. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációjáról.* Eger: Líceum Kiadó. 33–51.

Szabó Árpád 1956. *Homérosz világa.* Budapest: „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.

Szöveg, értés, szövegértés hermeneutikai nézőpontból

1. Bevezetés

A 20. század számos filozófiai áramlata állította vizsgálódásai középpontjába a nyelv problémáját, s szokásossá vált ezzel kapcsolatban nyelvi fordulatról is beszélni. A század két legnagyobb gondolkodójának tartott Ludwig Wittgenstein és Martin Heidegger életművében kitüntetett szerepet játszanak a nyelvre vonatkozó reflexiók. Munkásságukat mindenekelőtt az rokonítja egymással, hogy egymástól függetlenül döntő fordulatot hajtanak végre az újkori filozófiában: szakítanak a nyelv egy régi és elfogadott, intellektualisztikusnak nevezhető felfogásával. Eszerint a nyelv valamilyen értelemben egy rajta kívül levő valóságot *tükröz*, *leír* vagy *leképez*. A beszédaktusok Austin-féle elmélete, ismertebb nevén a performativitáselmélet keletkezése óta tudjuk, hogy nyelvi kijelentéseket tenni az esetek egy jelentős részében – meghatározott feltételek fennállása esetén – annyi, mint bizonyos cselekedeteket végrehajtani. Ha azt mondom, megígérem ezt és ezt, akkor magával ezzel a nyelvi megnyilvánulással egy cselekedetet hajtok végre: valamit teszek, azaz *ígéretet teszek*. Innen tekintve a nyelvvel a szó szoros értelmében „csinálunk” vagy „teszünk” valamit („to do things”), nem pedig *leírást* hajtunk végre.

Wittgenstein és Heidegger kiindulópontja a beszélt nyelv, ezzel szoros összefüggésben pedig a hétköznapi nyelv, negatív kifejezve, nem a tudományos nyelv, és nem az írott nyelv. A filozófia 20. századi *hermeneutikai* fordulata a hermeneutika hagyományos, szövegértelmezésként való felfogását kiterjeszti vagy univerzalizálja: eszerint értelmezést nem csupán akkor hajtunk végre, ha írott

szövegeket vagy tudományos szövegeket olvasunk. Az ember még ezt megelőzően hétköznapi, mindennapi életében megértő, értelmező, nem utolsósorban pedig beszélő lényként jelenik meg. Mindenfajta beszéd tartalmaz megértést, értelmezést. Az értelmezés végbemenésének kontextusa ennek megfelelően döntő szerepet játszik. A konferencia címében szereplő „szövegértés” is innen szemlélve messzemenően kontextus- és használatfüggő. Az a vizsgálódási nézőpont, amely Wittgenstein nyomán a „jelentés használatelmélete” elnevezéssel vált ismertté, jelen összefüggésben a következő kérdéshez vezethet: hogyan használjuk a hétköznapi beszédben a „szövegértés” kifejezést? Ez a kifejezés használatos például egy idegen nyelvi vizsgán, ahol egyebek mellett a „szövegértés” vizsgálják, s ez annyit tesz: aki ért, megért egy (hallott vagy látott) szöveget, az képes ennek megfelelően valamilyen cselekedetet végrehajtani. Érteni valamit ezen háttér előtt annyit tesz, mint képesnek lenni valamit elvégezni. A német „Sich-verstehen-auf” ezen pragmatikai dimenzióját jól adja vissza a magyar kifejezés, amely feltehetően német hatásra, a németből való átvétellel keletkezett: a „valamihez érteni”. Ha egy gyermeknek elmagyarázzuk, hogyan kell valamilyen cselekvéssort végrehajtani, s erre azt feleli: „értem”, akkor ez annyit jelent: „meg tudom csinálni, képes vagyok rá”. Ha pedig azt mondjuk, „Dehogyan érted”, akkor ezzel azt fejezzük ki, hogy a megkívánt cselekedetet szerintünk nem tudta végrehajtani.

A dolgozat ebben az értelemben mindenekelőtt a konferencia meghirdetésében szereplő szöveg következő mondatához kapcsolódik: „A konferencia a szöveg értését a szöveg értelmének (jelentésének) befogadói feldolgozása felől közelíti meg, és a szövegértés hétköznapi, nem tudományos folyamatait vizsgálja.”

Ehhez hozzátehetjük: a „befogadói feldolgozás” nyilván meghatározott kontextusban történik, a befogadónak is mindig megvan – sőt neki van meg igazán – a maga hermeneutikai szituációja. Az a megfogalmazás pedig, mely szerint „a szövegértés hétköznapi, nem tudományos folyamatainak” vizsgálatáról esik majd szó, kiemelkedő jelentőségű jelen dolgozatra, annak témáira és megközelítésére nézve.

Mindenképpen alapvető az a kiinduló belátás, mely szerint a hétköznapi beszélt nyelv a szóbeli nyelv, amely szemben áll az írott nyelvvel. Innen adódik egy alapvető különbség szóbeliség és írásbeliség között. A következőkben ezért különösképpen a következő téziseket szeretném valamelyest igazolni, illetve kibontani.

- (1) A nyelv problémája Heidegger és Gadamer fenomenológiai-hermeneutikai gondolkodásában egészen elsőrendű szerepet játszik, továbbá
- (2) ez a nyelvfelfogás a maga módján nagyon is ismeri a szóbeliség–írásbeliség problémakörét, és elsődlegesen a szóbeliségre, a beszélt nyelvre, a hétköznapi nyelvhasználatra orientálódik.

A következőkben röviden ismertetésre kerülő fenomenológiai-hermeneutikai megfontolások fényében – harmadikként – az a további, erős tézis is megfogalmazható, mely szerint a „nyelv” fogalmának kialakulása elképzelhetetlen az írásbeliség, az írott nyelv kialakulása és tapasztalata nélkül, s valójában már mindig is azt veszi alapul. A nyelvről alkotott tudományos–filozófiai elméletek eszerint látens módon az írott nyelvből indulnak ki, s az elsődlegesen, a beszélt nyelvet a másodlagosból, a származékosból, azaz az írott nyelvből (illetőleg a tudományos nyelvhasználatból, s az annak alapját képező teoretikus beállítódásból) próbálják – annak szemléletmódjával és fogalomtárával – mintegy visszafelé, hátrafelé pillantva megérteni és pillantásuk körébe vonni.

Első lépésben azt a kettős tézist próbálom meg igazolni, mely szerint a nyelv problémája elsőrendű szerepet játszik Heidegger és Gadamer fenomenológiai-hermeneutikai gondolkodásában, és ez a nyelvfelfogás elsődlegesen a szóbeliségre, a beszélt nyelvre orientálódik.^{1, 2}

¹ A következő összefoglaló ábrázolásban az e témakörben folytatott kutatásaimra támaszkodom. Néhány tanulmány, melyben hermeneutika és nyelv viszonyával, a hermeneutika nyelvfelfogásával, hermeneutika és nyelvfilozófia kapcsolataival foglalkoztam: Fehér M. 1998a, 1999, 2000, 2000–2001, 2002, 2003a, b, c, d, 2004.

² *Bibliográfiai megjegyzés:* Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*, Frankfurt am Main: Klostermann, 1975-től) GA, Gadamer

2. Heidegger nyelvfelfogása

Fő művében, a *Lét és időben* Heidegger a nyelv lényegét a beszéd felől közelíti meg; a nyelv elsődleges formája a beszéd. A beszédben az ember hangolt-megértett világban-való-léte „szóhoz jut”.³ A beszédben az ember kifejezi magát, azt a módot, ahogy találja magát a világban, és mindenkori világban-létét hangoltan megértette. Nyilvánvaló, hogy ebben az összefüggésben Heidegger számára a beszéd: élő beszéd, a mindenkori tevékenységbe ágyazott beszéd. Beszélni pedig korántsem annyit tesz, mint kijelentéseket tenni. A kijelentés az értelmezésnek, az értelmezésteli eredeti beszédnek csupán távoli derivátuma. Heidegger nevezetes példája: „a kalapács nehéz”. Ennek úgynevezett jelentése korántsem az, magyarázza, hogy – amint a teoretikus beállítottságon alapuló ún. logikai elemzés vélné – a kalapács nevű dolog mint valamifajta szubsztancia rendelkezik a nehézség tulajdonságával, nem egy szubjektumról állítunk egy predikátumot. Ha Heidegger azt mondja, ennek a szóbeli megnyilvánulásnak az értelme nem más, mint az, hogy „A kalapács túl nehéz”, vagy még inkább „Túl nehéz! A másik kalapácsot!”,⁴ akkor nyilvánvaló, hogy kiindulópontját a szituáció kontextusába ágyazott élő beszéd alkotja.⁵ Ez utóbbi egy módja a hallgatás is. Hiszen értelmesen mondhatjuk azt: „hallgatása beszédes volt, sokatmondó”. Mint ahogyan

összegyűjtött műveire (*Gesammelte Werke*, 1–10 köt., Tübingen: Mohr, 1985–1995) GW rövidítéssel hivatkozom, ezt követi a kötetszám, majd kettőspont után a lapszám megjelölése. Egyéb rövidítések: SZ = Heidegger: *Sein und Zeit*, 15. kiadás, Tübingen: Niemeyer, 1979; LI = *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest: Gondolat, 1989; IM = Gadamer: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest: Kossuth, 1984.

³ Lásd SZ 160. sk. (LI 305. sk.)

⁴ SZ 157. (LI 301.)

⁵ A beszéd pragmatikai kontextusának figyelembevétele miatt az irodalomban szokás Heideggert a pragmatizmushoz közelíteni. Lásd Rorty 1982: 37–59; Rorty 1991: 27–49, különösen 32. skk. A kérdés monografikus felgozolásához lásd Okrent 1988. Lásd még Gadamer, GW 10: 5.

azt is: „Szavai semmitmondóak voltak, kongtak az ürességtől” (oly veszély, mely minden beszédet fenyeget, s melyet reményeim szerint jelen dolgozat elkerül). Ebben az eleven beszédben továbbá egyáltalán nincsenek szubjektum-predikátum szerkezetű állítások. Persze ha azután írásban rögzítjük „a kalapács nehéz” szóbeli megnyilvánulást, majd kritikai distanciával szemlélve ismétlődő módon, újra és újra elemezzük, könnyen juthatunk arra a – logikainak nevezett – felfogásra, hogy itt egy szubjektumról állítanak valamit időtlen módon. (Ebben az összefüggésben esetleg feltehetjük majd azt a kantianus kérdést is: vajon a predikátum fogalma benne rejlik-e szubjektumban vagy nem, vajon analitikus vagy szintetikus állításról van-e szó?)

2.1. Exkurzus:

Hegel az egyes, érzéki dolgok kifejezhetőségéről

„Persze ha azután írásban rögzítjük ezt a szóbeli megnyilvánulást...” – fogalmaztam az imént, s itt szeretnék egy kis kitérőt tenni. Első komolyabb munkája, *A szellem fenomenológiája* érzéki tudatról szóló fejezetében Hegel amellett érvel, hogy az egyes érzéki dolgok elérhetetlenek a tudat, illetve a nyelv számára, mely utóbbiak eleve az általános közegében mozognak. Mint írja: „az érzéki ez, amelyet gondolnak, *elérhetetlen* a nyelv számára, amely a tudatra, a magánvalósága szerint általánosra tartozik.” Hegel a következő kísérlet elvégzésére kér minket. „Arra a kérdésre tehát: *mi a most?* azt feleljük például: *a most az éjszaka*. Hogy megvizsgáljuk ennek az érzéki bizonyosságnak az igazságát, ahhoz elegendő egy egyszerű kísérlet. Leírjuk ezt az igazságot; valamely igazság nem veszíthet azáltal, hogy leírjuk; éppúgy azáltal sem, hogy megőrizzük. Ha *most, ebben a délben, újra megnézzük* ezt az igazságot, azt kell mondanunk, hogy elavult.”⁶ Hegel argumentuma egyszerű és lefegyverző, úgy tűnik, nem lehet ellene kifogást emelni.

⁶ Hegel 1961: 58.

Azon helyek egyike ez, ahol a filozófus, a már önmagához eljutott filozófiai (abszolút) tudás az egyszerű hétköznapi, érzéki tudatot – mint Feuerbach fogalmazott – voltaképpen ugratja, tréfát űz vele.⁷ Hegel úgyszólván hamiskásan mosolyogva, magabiztosan, igaza biztos tudatában megjegyzi: „Leírjuk ezt az igazságot; *valamely igazság [ugyebár] nem veszíthet azáltal, hogy leírjuk.*” Van-e értelmes ember, aki ebben kételkednék? Nos, ha a filozófiai hermeneutika látásmódjában némi jártasságra tettünk már szert, akkor ahelyett, hogy zavartan elhallgatva – jószerivel azt sem tudván, miről van szó –, kicsit értetlenül ugyan, de alázattal fejet hajtánánk Hegel igaza előtt, a leghatározottabban fel kell lépünk ellene. „*Valamely igazság [ugyebár] nem veszíthet azáltal, hogy leírjuk.*” De igen – szólhatunk közbe –, nagyon is „veszíthet azáltal, hogy leírjuk”: jelentésküüresedés, jelentéseltolódás mehet végbe a kontextus megváltozása következtében, mint ahogy Hegelnél éppen erről van szó (az éjszakából nappal lesz) stb. Hegel nyelvfelfogása itt csendben, kéz alatt az írott nyelv felé vesz irányt, vagy már mindig is belőle indul ki; az írott nyelvből, mely nem ismeri az időt, s így időtlen igazságokat vesz célba, azaz az igazat eleve időtlenként érti. „A nyelv azonban [...] az igazabb”⁸ – mondja Hegel –, s ezzel vél triumfálni, azt gondolván, hogy most aztán cáfolhatatlanul bizonyította: partikuláris érzéki dolgokat, partikuláris érzéki igazságokat egyszerűen lehetetlen nyelvileg megfogalmazni. „A nyelv azonban [...] az igazabb” – mondja –, s itt csendben azt a kérdést tesszük fel: *Melyik nyelv?* Nyilván az írott, nem pedig a beszélt nyelv, mint ahogy Hegel elég egyértelműen utal is rá: „*Leírjuk*

⁷ Lásd Feuerbach 1978: 91–158. Lásd itt 131: „A *Fenomenológia* egész első fejezetének tartalma tehát az érzéki tudat számára nem egyéb, mint [...] az önmagában bizonyos gondolatnak a természetes tudattal való *szójátéka.*” (Kiemelés F. M. I.) 133: „a *Fenomenológia* [...] az érzéki tudattal való abszolút szakítással kezdődik [...], nem a gondolat máslettével, hanem a gondolat máslettének gondolatával [...], amiért is a gondolat már előre bizonyos az ellenfele feletti győzelemben – innen a humor, ahogyan a gondolat az érzéki tudator ugratja [...]”

⁸ Hegel 1961: 59.

ezt az igazságot; valamely igazság nem veszíthet azáltal, hogy *leírjuk*; éppúgy azáltal sem, hogy megőrizzük.” A szituációhoz kötött beszéd, a szóbeli megnyilvánulás közegében Hegel láthatóan idegenkedve mozog, nem érzi otthon magát benne; az ilyesfajta megnyilvánulást feltűnően gyorsan az írott nyelv biztos medrébe kívánja terelni, amikor azt javasolja, hogy az épp tapasztalt dolgot „írjuk le”. Ha kérésének eleget teszünk, aligha van immár megállás, abszolút idealizmusának egész teóriáját el kell fogadnunk. Az írott nyelv iránti preferenciáját Hegel a mű egy későbbi helyén elég nyilvánvalóan jelzi is: „a nyelv [...] a kéz által szilárdabb egzisztenciát kap, mint a hang által”,⁹ írja, s az írott nyelv elsőbbségének – a korábbiakban csak hallgatólagosan odaértett – tézise ezzel világosan megfogalmazódik. Miközben persze kétségtelen, hogy a kéz által kapott egzisztencia valóban szilárdabb, mint a hang általi. Csakhogy a kérdés az: vajon a hétköznapi életben egymással kommunikálva, állandóan papírdarabokat rántunk elő, s azokra írogatunk?

Hegelhez hasonló álláspontot képvisel később Husserl is, amikor azt írja: „a minden időre szóló feltétlen érvényesség nyilvánvalóan a kijelentés intenciójának része”. „*Az igazság* [...] »örök«, vagy pontosabban: eszme, s mint olyan, időtlen”, szögezi le.¹⁰ Ám vegyük csak az említett heideggeri példát: „a kalapács nehéz”. Vajon erre is áll-e ez az intenció, ti. „a minden időre szóló feltétlen érvényesség”? Először is az adott szituációt tekintve meglehetősen szokatlan, sőt mesterkélt és fonák volna, ha az említett verbális megnyilatkozást egyáltalán leírnánk. De keressünk olyan kontextust, amelyben ez nem elképzelhetetlen. Mondjuk, kalapálás közben nagy zaj van körülöttem, a mellettem álló ember nagyothall, én meg be vagyok rekedve, elment a hangom, a mutogatás pedig nem vezet eredményre. Ebben az esetben elképzelhető, hogy leírnám egy darab papírosra: „a kalapács nehéz”. Mi történnék ekkor? Nagy valószínűség szerint az, hogy a másik, miután átnyújtottam

⁹ Hegel 1961: 164. sk.

¹⁰ Husserl 1980: I, 39. §. 127. sk. (kiemelés tőlem – F. M. I.); vö. 36. §, uo. 117. *Husserliana*. Bd. XXVIII, 134, 124.

neki, ő meg elolvasta, bólintana, kimenne a másik szobába, és hozna egy másik kalapácsot. Föltéve persze, hogy megérti a helyzetet, azaz kijelentésem „intencióját”. Vajon elképzelhető-e az az eset, hogy elolvastván az írást bólintana, majd így szólna: „Értem, értem, rendben van, ezt most elteszem, s holnapután leellenőrzöm, még mindig így van-e”? Nem azt gondolnám-e ekkor, hogy tökéletesen félreértette a helyzetet? Esetleg egy másik életvilágból, mondjuk a Marsról érkezett ide? Vagy előfordulhat-e, hogy e kijelentést saját magamnak felírom egy darab papírosra, s elteszem, hogy legközelebb, amikor egy szerszámosműhely közelébe érek, előhúzzam, s az első kezem ügyébe kerülő kalapácson leellenőrizzem a papíron szereplő kijelentés igazságát?¹¹

3. Heidegger és az élő beszéd

Visszatérve korábbi gondolatmenetünkhöz, Heidegger a nyelvi megnyilvánulásokat vizsgálva előszeretettel hoz fel az élő beszédre különösen jellemző csonka mondatokat, elliptikus szerkezeteket példa gyanánt. „A kalapács nehéz”-hez kapcsolódó két példa („Túl nehéz!”, „A másik kalapácsot!”) maga is ilyen. De említhetnénk azt a példát is, mely már a doktori disszertációjában feltűnik: „Tűz!”¹² A beszélés a világban való lét egy módja – magyarázza egy későbbi előadásán, ugyanezen a példán szemléltetve; valami eredeti, ami megelőzi a kijelentéseket, ítéleteket, ez utóbbiak éppen

¹¹ További kiegészítő megfontolásokat, valamint e problémakör néhány további elágazását illetően lásd jelen tanulmány utolsó részét.

¹² GA 1: 180. „A disszertáció eredménye – írja Gadamer –, hogy ti. a »Tűz!« felkiáltás ellenáll egyfajta predikatív kijelentéssé való logikai átalakításnak [...], a későbbi Heidegger számára ama legelső gyanú megerősítéseként tűnhetett föl, mely szerint a logika egyfajta ontológiai leszűkítésben szenved” (GW 3: 273). Mint Gadamer hangsúlyozza, a fiatal Heidegger, aki Rickert tanítványaként a személytelen ítéletek logikáján dolgozott, és a husserli észrezevés-fenomenológia mögé próbált visszakérdezni, ezen a példán tapasztalhatta, hogy a felkiáltások a predikatív ítéletté való átalakításnak ellenállnak (uo.).

belőle kiindulva érthetők meg. A logikában tradícióvá vált ugyan, hogy az olyan szavakat, mint „Tűz!” ítéletekként fogják fel. De hát itt nem a tűz nevű dolog vagy szubsztancia meglétét akarják konstatálni a világ egy tér-időbeli pontján: ha ennek a felkiáltásnak van jelentése, akkor csak az lehet: „Mindenki ugorjon ki az ágyból!”¹³ A *Lét és időben* gyakran jelennek meg kulcspozícióban vonatkozó- és kérdő névmások, határozószók, módosítószók (*als-was, Woraufhin, jetzt-da, damals-als, dann-wann, um-zu*), egyszóval minden, ami nem szubsztantívum, nem főnév. Magát a „Wesen”-t is Heidegger verbálisan, igeként fogja fel.

Gondolkodásának további szimptomatikus vonásaként kell tekintenünk azt a tényt, hogy Heidegger magának a nyugati metafizikának az alapvető fogalmait és terminológiáját szisztematikusan az eleven hétköznapi beszédbe ágyazott jelentésükre törekszik visszavezetni, s így lefordítani. Például, *uszia*: a ház körüli javak, jószágok együttese, a birtok,¹⁴ *idea*: a dolog kinézete,¹⁵ *logosz*: beszéd,¹⁶ *aletheia*: elrejtetlenség¹⁷ stb. A nyugati metafizika alapszavait

¹³ GA 17: 21. (Ez a magyarázat az 1923-as első marburgi előadás során hangzott el, s Heidegger erre a példára később többször is visszatért, így pl. az 1928/29-es előadáson, továbbá a Kant-könyvben; lásd GA 27: 191; GA 3: 227.) Az elliptikus mondatokat – mint arra a szövegben nemsokára kitérek – Wittgenstein is különös figyelemben részesíti.

¹⁴ Vö. GA 18: 26; GA 19: 467; Heidegger 1976: 148; Heidegger 2006: 152; Heidegger 1989: 237–269, itt 253; GA 61: 92; GA 64: 100. Vö. Gadamer GW 3: 385; GW 10: 19, 40. sk.

¹⁵ Lásd például GA 9: 214.

¹⁶ Lásd például SZ 32. (LI 128.); GA 21: 1 skk.; GA 38: 1. sk.

¹⁷ Lásd például SZ 219. sk.; GA 45: 100. Vö. Gadamer GW 3: 386. Ez a fordítás egyébként, amely filozófusok és filológusok körében évtizedekig elhúzódó heves vitákhoz vezetett, a tudományos közvéleményben leülepedett vélekedésekkel ellentétben korántsem Heidegger találmánya; hasonló fordítások a korabeli német filozófiában, sőt már korábban is közkézen forogtak. Christoph von Wolzogen kimutatja az „Unverborgenheit”-nak és szinonimáinak a heideggerihez hasonló értelemben való használatát a kortárs német filozófiában Paul Natorp-nál és Nicolai Hartmann-nál, továbbá utal arra is, hogy hasonló fordításokkal (pl. „Unverstecktheit”, „Unverhohlenheit”) már a 19. századi német–görög szótárakban találkozni lehetett. (Lásd Ch. von

Heidegger ott próbálja tetten érni, ahol kiszakadtak az eleven életből, s oda is próbálja visszahelyezni őket. A beszédnek ilyenformán eredetileg semmi köze nincs olyasmihoz, mint megismerés, kutatás, teoretikus kijelentések és kijelentés-összefüggések; a beszéd egyszerűen – mint fogalmaz – a „gondozott környezeti világ testére van szabva”.¹⁸ „Igy hát teljesen fonák dolog, a nyelv elemzését a logika teoretikus kijelentéséből vagy effélékből indítani.”¹⁹

A hétköznapi nyelvhasználatra és mindenekelőtt a szóbeliségre orientálódó hermeneutikai nyelvfelfogás számos párhuzamot mutat a 20. század egy másik jelentős filozófusa, Ludwig Wittgenstein felfogásával. Az elliptikus szerkezeteket Wittgenstein is kitüntetett figyelemben részesíti, jó példa erre a „Lapot!” elemzése a *Filozófiai vizsgálódások* 19. és azt követő paragrafusában. Jellegzetes, hogy a 20. §-ban előfordul az „elliptikus” kifejezés is – idézőjelek között, ironikus távolságtartással. „Elliptikus” annyit tesz, mondja Wittgenstein, mint rövidített, ti. „grammatikánk egy meghatározott mintaképéhez képest”. A sugallat az, hogy a „Lapot!” mondat úgy jó, ahogy van, hiszen betölti a funkcióját, s csak a grammatika egyfajta tudálékos–okvetetlenkedő mintaképe láttatja „rövidített”-nek. Hiszen a „Hozz nekem egy lapot!” úgymond „teljes értékű” (négy szóból álló) mondat éppannyira felfogható volna az (egy szóból álló) „Lapot!” mondat kibővítésének, meghosszabbításának is!

A jelzett tényállás Wittgenstein ama feljegyzésének háttere előtt tesz szert további jelentőségre, melyet egy fontos tanulmányában Nyíri Kristóf részletes interpretáció kíséretében idéz, s mely így hangzik: „A szubsztantívumtól (főnévtől) félrevezetve,

Wolzogen 1988: 319. skk., 321, 335.) Ugyanerre utal Gadamer is (GW 3: 386; GW 8: 38; GW 10: 27, 79; Gadamer: 2000: 204), aki úgy véli, a görög eredetihez az „Unverhohlenheit” [el nem titkolt, el nem palástolt mivolt] áll a legközelebb, ez a fordítás pedig már Humboldttnál felbukkan. Heidegger sajátságos teljesítménye inkább abban áll, hogy megpróbálta ezeket a fordításbeli leleteket komolyan venni, és saját filozófiai perspektíváján belül szisztematikus keretbe foglalni őket. Lásd némileg részletesebben könyveim utalásait (Fehér M. 1992: 163, 1. jegyzet; Fehér M. 1998: 54. sk. 55. jegyzet).

¹⁸ GA 20: 361.

¹⁹ GA 20: 361.

a szubsztanciában hiszünk. Igen, ha a nyelvnek dobjuk oda a zablát és nem az életnek, akkor keletkeznek a filozófiai problémák.”²⁰ A „nyelvnek dobjuk oda a zablát” kitétel a mondottak fényében így lehetne felfogni: ha a nyelvnek, azaz a nyelvtannak, vagyis a nyelvtudománynak, pontosabban a nyelvtudomány nyelvfogalmának, még pontosabban, a nyelvtudomány írott nyelvet alapul vevő, írott nyelvet szem előtt tartó, már mindig is arra orientálódó nyelvfogalmának „dobjuk oda a zablát”, akkor keletkeznek a filozófiai problémák, értsd, a platonikus szemszögből szemlélt filozófia problémái. Ugyanitt, nem sokkal később Wittgenstein „a nyelv mindent egyenlővé tevő hatalmára” a szótárt hozza fel példaként. – A „szótár” példája Heideggernél is felbukkan, éspedig úgy, mint ami – úgymond – „a nyelv egyes darabkái és fecnijei alaktalan tömege”.²¹ „A nyelvet – teszi hozzá – nem a szótárban találjuk, még ha az egész állomány ott lajstromba van is véve. Nyelv csak ott van, ahol beszélnek, ahol megtörténik, azaz emberek között.”²²

„[...] ha a nyelvnek dobjuk oda a zablát és nem az életnek, akkor keletkeznek a filozófiai problémák” – állítja Wittgenstein, s az „élet”-et szeretném itt fenomenológiai-hermeneutikai értelemben felfogni, ama maxima értelmében, ahogyan Heidegger Husserlnek a „Vissza a dolgokhoz!” jelszavát értette: „Vissza a dolgokhoz”, ti. úgy, ahogyan azok (nem a transzcendentális tudat számára, hanem) a tényleges (hétköznapi) életben adódnak. Hiszen Heidegger első világháború utáni hermeneutikai fordulata éppenséggel abban állott, hogy Dilthey és mások életfilozófiai törekvéseit nyelviileg radikalizálta, az életfilozófiának, a tényleges élethez való visszafordulásnak egyúttal új, megfelelő nyelvet

²⁰ Nyíri értelmezését lásd Nyíri 2002: 210.

²¹ GA 38: 23. „Unmasse einzelner Stücke und Fetzen der Sprache.” A szöveg így folytatódik: „Wir sagen Wörterbuch, es sind darin *Wörter* und nicht *Worte*, nichts *Gesprochenes*” (az utolsó kiemelés F. M. I.). A „Gesprochenes”-re helyezett hangsúly – amely nyilván a „Geschriebenes”-szel áll szemben – ismét világosan mutatja, hogy a nyelv Heidegger számára elsődlegesen a beszélt nyelv.

²² GA 38: 24.

igyekezett kölcsönözni.²³ Jelen összefüggésben ez annyit tesz: a beszélt nyelvről nem az írott nyelv fényében kell számot adnunk, hiszen ilyenkor a sorrend megfordul, és minden a feje tetejére áll: a levezetettből, a származékosból magyarázzuk az eredetit (amint az a Saussure-féle *langue-parole* megkülönböztetés esetében is történik, ahol a *parole* teljesen a *langue* fonákjaként jelenik meg; nem egyéb, mint annak úgyszólván negatív lenyomata).

4. Gadamer és a dialógus nyelve

Ezen a ponton áttérhetünk Gadamer vonatkozó nézeteinek szám-bavételére. Ha Heidegger kiindulópontja a „Rede” volt, akkor Gadamer ehhez a mozzanathoz kapcsolódik, amikor a heideggeri fogalomban benne rejlő eleven-dialógikus jelleget fölerősítve a nyelv alapformájaként a „Gespräch”-et jelöli meg. *A nyelv lényegét Heidegger a beszédből, Gadamer a beszélgetésből kiindulva közelíti meg.* „A beszélgetés felől, mely mi magunk vagyunk, próbáljuk a nyelv rejtélyét megközelíteni”, írja Gadamer. „[...] először a voltaképeni beszélgetés struktúráját fogjuk megvizsgálni, hogy aztán meg tudjuk különböztetni annak a másfajta beszélgetésnek a sajátzerűségét, amelyben a szövegek megértése áll.”²⁴ Ebből az idézetből nem csupán az tűnik ki, hogy Heideggerhez hasonlóan Gadamer is a szóbeliség tapasztalatából közelíti meg a nyelv kérdését, hanem az is, hogy ez utóbbi (szintén Heideggerhez hasonlóan) középonti szerepet játszik az egész gondolkodásában. A nyelv problémája annyiban kerül filozófiai hermeneutikája középpontjába,

²³ Heidegger érzékeli, hogy az életfilozófia a nyugati filozófia teoretikus beállítódásban fogant metafizikai tradíciójának rossz lelkiismeretét fejezi ki, ti. a metafizikának az élettől való eltávolodását, az életkérdések iránti közömbössé válását, az embernek pusztá szemlélődő, teoretikus lénné való redukcióját. Ám ha az életfilozófia úgy véli, elegendő az élethez való odafordulás, s meg tud lenni fogalmak és megfelelő „teória” nélkül, akkor félreérti önmagát (bővebben lásd Fehér M. 1992: 62. skk.).

²⁴ IM 264.

amennyiben ez utóbbi a terminus hagyományos definíciójából, önértelmezéséből adódóan a szöveg megértés, szövegértelmezés problémái köré szerveződik, az utóbbi jelenséghez azonban – mint látható – a szóbeli beszélgetés felől keres hozzáférést. Mint az idézetből látható, „a szövegek megértése” Gadamer számára nem más, mint a szóbeli beszélgetés egyik sajátos fajtája.²⁵

Szövegértelmezés és beszélgetés egymáshoz való közelítésének alapja az a nyelvfelfogás, mely az élő szóból, az eleven beszédből indul ki, azt veszi alapul, az írásbeliséget pedig másodlagos jelenségnek tartja. „Az írásbeliség önelidegenedés – írja Gadamer –, minden írott szöveg egyfajta elidegenedett beszéd, s megkívánja, hogy [...] értelemmé változtassuk vissza. Mivel az írásosság révén az értelmet egyfajta önelidegenedés éri, ez a visszaváltoztatás a voltaképpeni hermeneutikai feladat.”²⁶ Nem csak arról van szó tehát, hogy Gadamer a szóbeliséget tekinti a nyelv elsődleges jelenségének, megnyilvánulási formájának, az írásbeliséget pedig hozzá

²⁵ Ezzel Gadamer megfordítja, avagy visszafordítja a sorrendet: míg a nyugati metafizika fő sodrában, a szóbeliséget tipikusan az írásbeliség felől, annak fogalmi hálójában közelítették meg, addig Gadamer most az írásbeliséget is a szóbeliség felől veszi szemügyre, ezzel úgyszólván helyreállítva a természetes sorrendet. Jellegetes, hogy még az olvasást, ezt a szubjektum tiszta bensőségében végbemenő, s az élő beszéddel látszólag ellentétes folyamatot is az utóbbi egyik fajtájaként törekszik megragadni. Minden olvasáshoz, mint *megértő* olvasáshoz – írja –, legyen az hangos vagy szótlán, lényegileg hozzátartozik valami olyasmi, mint „hangsúlyozás, ritmikus tagolás, stb.” (IM 123 sk. [GW 1: 165 sk.]; vö. még IM 280. [GW 1: 403].) Tanulmányok ebből a szempontból azok a kiegészítő fejtegetések, melyek 1985-ös visszatekintéséből származnak: „Minden olvasás túllép a megmerevedett szónyomon a mondottak értelme felé [...]. Az olvasást megértő olvasásnak nevezzük. Az olvasás maga ezzel már a gondoltak értelmezése [Auslegen des Gemeinten]. [...] minden szöveg, amit olvasunk, csupán a megértésben valósul meg” (In: Zwischen Phänomenologie und Dialektik. Versuch einer Selbstkritik, GW 2: 19). Lásd még GW 2: 351: „Az irodalmi szövegek olyan szövegek, melyeket olvasás közben az embernek hangosan *hallania* kell – még ha talán csak a *belső fülle* is –, melyeket az előadás során nem csupán *hallunk*, de bensőleg *együtt is mondunk*” (kiemelés F. M. I.).

²⁶ IM 274, 276.

képezt másodlagosnak, levezetettnek; mint látható, bizonyos fokig vonakodik az írásbeliséget egyáltalán a nyelv önmagában megálló, önálló formájának tekinteni. Gadamer szemszögéből egy írott szöveg megértésével oly mértékben sikerül megbirkóznunk, amelyben sikerül visszaváloztatnunk azzá, ami eredetileg volt: élő beszéddé. Gadamer „az írásos rögzítésre törekvő kijelentés megmerevedett formájáról” beszél, arról, hogy „az írásosságban kezdődik a nyelvnek saját végbemenésétől való eloldódása”,²⁷ hogy „az írásos rögzítés [...] a kijelentés értelmét teljesen elválasztja a beszélőtől”, s hogy ez „az írás sajátos gyengesége, a beszédhez képest fokozott tehetetlensége”.²⁸ Ezzel szemben „a beszélgetést épp az jellemzi [...], hogy itt a nyelv a kérdésben és a válaszban, az adásban és az elfogadásban, az egymás mellett való elbeszélésben és az egymással való megegyezésben hajtja végre azt az értelemkommunikációt, melyet az írásos hagyomány vonatkozásában a hermeneutikának kell mesterségesen kidolgoznia. Ezért nem csupán hasonlat – folytatja –, hanem az eredeti feladatra való visszaemlékezés, ha a hermeneutikai feladat a szöveggel folytatott beszélgetésként értelmezi magát. [...]. Az írásos formában megőrzött hagyományt [...] visszahozzuk az elidegenedettségből az élő jelenbe, a beszédbe.”²⁹

Azt, hogy Gadamer nyelvfelfogása az élő beszédből indul ki, nagy erővel hangsúlyozza a *The Library of Living Philosophers* Gadamer-kötetében James Risser: „nem elegendő azt mondani – írja –, hogy a filozófiai hermeneutika számára a jelentés tapasztalata nyelvi; rögtön hozzá kell tennünk azt a specifikusabb állítást is, hogy a jelentés tapasztalata a beszéd nyelvében ölt alakot, élő nyelven, és hogy a hermeneutika ilyenformán a hang hermeneutikája [hermeneutics is hermeneutics of the voice].”³⁰

²⁷ IM 273.

²⁸ IM 276.

²⁹ IM 258.

³⁰ Risser 1997: 389.

5. A „nyelv” fogalmának kialakulása és az írásbeliség

Az eddigiekben reményeim szerint valamelyest sikerült igazolnom a tézist, mely szerint (1) a nyelv problémája egészen elsőrendű szerepet játszik Heidegger és Gadamer fenomenológiai-hermeneutikai gondolkodásában, s hogy (2) ez a nyelvfelfogás a maga módján nagyon is ismeri a szóbeliség–írásbeliség problémakörét, és elsődlegesen a szóbeliségre, a beszélt nyelvre, a hétköznapi nyelvre orientálódik. Dolgozatom következő részében azt az állítást igyekszem alátámasztani, mely szerint a „nyelv” fogalmának kialakulása elképzelhetetlen az írásbeliség, az írott nyelv kialakulása nélkül, s valójában már mindig is azt veszi alapul, továbbá hogy az ezt a tényt, s vele együtt a szóbeliséget előtérbe állító hermeneutika – paradox módon – sajátlagosan az írásbeliség korának terméke, s ilyenként is érti magát.

Ami a nyelvfogalom kialakulását illeti, Heideggerhez hasonlóan Gadamer is bizonyos jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a görögöknek nem volt külön szavuk a nyelvre. „A klasszikus görögségtől, melynek számára a nyelv még egyáltalán nem tudatosodott, a nyelv újkori instrumentalista elértéktelenítéséig vezet az út, s egyáltalán csak *ez a nyelvi viszonyulás megváltozását is magában foglaló tudatosulási folyamat* tette lehetővé, hogy *a nyelvet mint olyat*, tehát formája szerint, minden tartalomtól elválasztva, önállóan tekintsék.”³¹ A nyelvre mint olyanra irányuló filozófiai reflexió ebből a perspektívából tekintve az európai filozófiában egy olyan ponton jött létre, amikor az embernek a nyelvhez való viszonyulása alapvető változásokon ment keresztül; e változások pedig – jelen összefüggésben mindenekelőtt a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés – a nyelvfilozófia önmaga számára nem tudatosítható, örök múltját képezik, egyfajta transzcendentális előtörténetet, melynek híján önmaga nem alakulhatott volna ki. A nyelv fogalmának kialakulása az európai filozófia történetében ilyenformán korántsem magától értetődő, nem az úgymond

³¹ IM 283. (Kiemelés F. M. I.)

„nyugati ember” természetből való nembeli kiemelkedésének nagy lépése – háttérét az írásbeliség és a platonizmus alkotja.

Elegendő itt a következőt meggondolni. Amennyiben bármilyen nyelvfilozófia maga is csupán nyelvi formában fogalmazódhat meg, ezáltal sohasem volna képes „tárgyának”, a nyelvnek a maga teljességgel átfogó jellegében megfelelőképpen igazságot szolgáltatni. A nyelvtől szuverén módon távolságot tartani a szóbeliség viszonyai közepette egyszerűen nem lehetséges, de még az írásbeliség viszonyai közepette is mindenféle emberi világviszonyulás nyelvi marad: maga a nyelvfilozófia is lingvisztikai közegben mozog, melynek értelemhorizontját már mindig is előfeltételezni kénytelen, és sohasem képes önmagát belőle kirefektálva kritikailag felülvizsgálni.³²

Korábban idéztem Gadamer ama kijelentéseit, melyekben „az írásos rögzítésre törekvő kijelentés megmerevedett formájáról” beszél, arról, hogy „az írásosságban kezdődik a nyelvnek saját végbemenésétől való eloldódása”,³³ hogy „az írásos rögzítés [...] a kijelentés értelmét teljesen elválasztja a beszélőtől”, s hogy ez „az írás sajátos gyengesége, a beszédhez képest fokozott tehetetlensége”.³⁴ Ezeket a megállapításokat egy a fő művet követő, visszapillantó írásban Gadamer újfent megerősíti: „Az értelmezés feladata [...] ott merül fel igazán [...], ahol írásbeliségről van szó. [...] ez egyúttal azt jelenti – teszi hozzá sokatmondóan –, hogy megszakadt a hagyomány, mely az öröklött szöveget és az interpretálót egyaránt hordozza”.³⁵

Ezek az utalások, melyeknek a számát tovább lehetne szaporítani, abba az irányba mutatnak, hogy a hermeneutika az írásbeliség korszakához kötődik. Annál feltűnőbb és méltán paradoxnak nevezhető az a tény, hogy ahhoz, aminek a létét köszönheti, ami az alapját alkotja, ti. az írásbeliség jelenségéhez, a 20. századi hermeneutika igen kritikusan viszonyul, s több szempontból

³² Lásd ezzel kapcsolatban Fehér M. 2003e III. részét (*Bölcsélet és analízis*).

³³ IM 273.

³⁴ IM 276.

³⁵ IM 366.

korlátjának érzi. A dolog jelentősége abban rejlik, hogy a hermeneutika a klasszikus meghatározás szerint egyfelől az áthagyományozott szövegek értelmezésének tana, melynek fő gondja másfelől a hagyomány ápolása, közvetítése és továbbadása. Az utóbbi feladat tekintetében a hermeneutikának az írásbeliség és a könyvnyomtatás megjelenését és felvirágzását, mint ami a modern korban a hagyomány megőrzését és továbbadását mindenekelőtt lehetővé teszi és hordozza, éppenséggel ünnepelnie kellene. Ehelyett, mint látjuk, nem fukarkodik a bíráló megjegyzésekkel.

A hermeneutika egyik középponti problémájával van itt dolgunk. Az írott szövegek értelmének hozzáférhetővé tételével ugyanis nem volna szükséges – és nem is volna lehetséges – foglalkozni vagy bajlódni, ha ez az értelem nem merülne újra és újra feledésbe. A feledésbe merülés nem pusztán szubjektív cselekedet; nem jó- vagy rosszindulat kérdése. Midőn az írásbeli rögzítés nyelvileg konzerválja az értelmet, nyomban megkezdődik az értelem elidegenedése; a szöveg kiszakad eleven kontextusából. A hermeneutika ezért az írásbeliség korának diszciplínája, tipikusan újkori diszciplína, mely fellendülését az írásbeliség, a könyvnyomtatás elterjedésének köszönheti. Hogy ezt mégsem ismerik el – holott Gadamer teljes világossággal utal rá –, annak két oka van: egyrészt az, hogy – mint nyomban visszatérek rá – a hatvanas évektől íródo összefoglaló munkák a diszciplína tiszteletre méltó, ősi voltát hangsúlyozandó, a hermeneutika történetét előszeretettel a görögökig, Platónig, Arisztotelészig vezetik vissza. Ez a beállítás ugyan nem minden szempontból jogosulatlan, ám mégis azt a téves benyomást kelti, hogy a hermeneutika afféle problémátlan módon mindig is létezett. Akik így tesznek, azok persze magukat a hermeneutika barátainak fogják fel, s elérzékenyülten tekintenek vissza a diszciplína hosszú és dicső történetére. A másik ok az, hogy ez a beállítás mármost a diszciplína ellenfeleinek is kapóra jön, akik a hermeneutika tradícióval való foglalkozását gyanúsítják, a tradíció iránti érdeklődésben valamifajta tradicionalista-konzervatív attitűdöt pillantanak meg, e gyanújukat pedig immár szubsztanciálissá vélik tenni a diszciplína távoli eredetére való hivatkozások láttán:

lám, itt csakugyan egy ősi tradíció kétes felelevenítéséről van szó. S minél ősbibb, annál kétesebb.

A hermeneutika újkori kiemelkedése nem utolsósorban annak köszönhető, hogy az írásbeli szövegek értelmezése – amely fő gondját alkotja – elsősorban a könyvnyomtatás megszületése óta válhatott általános feladattá. A hermeneutikatörténetek a diszciplínát stratégiai okokból Platónról vagy Arisztotelész *Peri Hermeneias*ától indítják – ez azonban visszavetítés. A Heidegger és Gadamer által a filozófiai köztudatba emelt hermeneutika nyilvánvalóan egy újkori problémaszituációra reagál. Mint Gadamer kifejezetten utal rá, „az írásbeliségnek központi jelentősége van a hermeneutikai jelenség szempontjából, mert az írótól vagy a szerzőtől, illetve a meghatározott befogadótól vagy olvasótól való *függetlenedés* az írásban jut saját léthez”.³⁶ A hermeneutika előfeltétele – mint *A megtört tradíció* című írásomban megmutatni próbáltam³⁷ – valamely már mindig is előzetesen bekövetkezett értelemvesztés, értelemelhomályosulás, mely az értelem mai világba való átültetésének, áttemelésének, újraelsajátításának projektuma mögött munkál, s beindítja azt. A hermeneutikának a tradícióhoz való viszonya nem magától értetődő, hanem sokkal inkább *megtört viszony*. Ez a hermeneutika ismeretesen „hagyománybarát” jellegét tekintve akár meglepő tényként is csenghet. Ám épp a hagyomány példaképként, mértékként való elismerése artikulál egy olyan tradíció tudatot, amely igen távol esik a törésmentes tradicionális naivitásától és kontinuitás-reményégeitől. „A tradíciót kifejezetten sohasem tapasztaljuk tradíció törés nélkül” – hangsúlyozza Günter Figal a paradox tényállást.³⁸ A mértékadó hagyomány

³⁶ IM 275. (Kiemelés F. M. I.)

³⁷ Fehér M. 2001. A következőkben ezen írás némely gondolatához nyúlok vissza.

³⁸ Figal 2000: 336. („Tradition erfährt man ausdrücklich nie ohne Traditionsbruch [...]”; Lásd még uo.: „Gadamer filozófiai hermeneutikája [...] reflektált, a tradícióhoz való viszonyában megtört, amint az egy modern elméletre jellemző.” Lásd a „Traditionsbruch” kifejezést Gadamernél in Riedel (Hrsg.) 1972 (I): 332; értelemszerűen, de a szó nélkül: IM 23: „Korunk

és a tőle való távolság, pontosabban a hagyomány mértékadó voltának *tudata* és a tőle való távolságnak, azaz a vele való naiv azonosulás hiányának a *tudata*: e kettős tudat egyforma súllyal érvényesül itt, a hermeneutika kiindulópontjában.³⁹ E kettős tudat pedig az írásbeliség korszakának terméke.

A tradíció törés, az a tény, hogy a hagyomány problémamentes kontinuitása immár nem áll fenn többé, ilyenformán éppen hogy a hermeneutika középponti problémája. Sőt, közelebről szemügyre véve, nem is annyira középponti problémája, mint inkább lényegi és megszüntethetetlen állapota, helyzete – áldás vagy átok, szerencse vagy szerencsétlenség: mindenképpen az a keret, kontextus, melyben megszületése pillanatában találja magát, s melyhez úgy viszonyul, mint már mindig is előzetesen, úgyszólván a háta mögött bekövetkezett történéshez, melyet előfeltételeznie kell, hogy önmaga mint feladat értelmesen megszülethessék. Amit mint tipikusan újkori diszciplína a háta mögött tud, innen szemlélve nem más, mint az írásbeliség, a könyvnyomtatás elterjedése.

filozófiai erőfeszítése azért különbözik a filozófia klasszikus hagyományaitól, mert *nem* közvetlen és *töretlen* folytatása azoknak. Bármennyire kötődik is saját történeti eredetéhez, a filozófia ma tökéletesen tudatában van annak a történeti távolságnak, amely klasszikus mintaképeitől elválasztja. [...] Bármily következményterhesek és alapvetőek voltak is az európai filozófiai gondolkodásnak azok az átalakulásai, amelyekkel a görög fogalmak latinositása és a latin fogalomnyelvnek az új nyelvekhez való hozzáidomítása járt, a történeti tudat keletkezése a legutóbbi századokban még mélyebb választóvonalat jelent. Az európai gondolkodási hagyomány kontinuitása azóta már csak megszakítva érvényesül. Elveszett az a *naiv ártatlanság*, mellyel a hagyomány fogalmait saját gondolataink szolgálatába állítottuk” (kiemelés F. M. I.).

³⁹Vö. ugyancsak Ferraris 1988: 12, továbbá Ricœur 1974: 56: „A hermeneutika akkor veszi a kezdetét, amikor elégedetlenek lévén egy átörökített hagyományhoz való tartozásunkkal, jelentése érdekében [értsd: jelentésének rekonstrukciója–visszanyerése érdekében – F. M. I.] megszakítjuk a vele való összetartozás viszonyát” (magyarul lásd Ricœur 1997: 37).

6. Husserl és a „minden időre szóló feltétlen érvényesség”, Heidegger és a falon ferdén lógó kép, Hegel és a „fa itt”

Dolgozatom befejező részében visszatérek a fentebb már idézett és részben elemzett heideggeri, husserli és hegeli példamondatokhoz. Vajon „a kalapács nehéz” idézett heideggeri példájára is áll-e „a minden időre szóló feltétlen érvényesség” Husserl által előtérbe helyezett intenciója? – hangzott kérdésem a 10. jegyzetet követően, a Hegelről szóló exkurzus második bekezdése elején, s hasonló kérdés tehető fel azzal a kijelentéssel kapcsolatban, amelyet Heidegger a fő mű 44. §-ában a (korrespondenciaként felfogott) hagyományos igazságfogalom fenomenológiai tárgyalásában példaként felhoz, és részletes elemzésben részesít: „A kép a falon ferdén lóg”.⁴⁰ Ha ezt a kijelentést leírjuk, majd ezután valaki a képet megigazítja, akkor ez az állítás is „hamissá” válik (ahogy Hegel mondaná: „igazsága elavul”). Ám a kijelentés intenciója vélhetően itt sem a Husserl által megkövetelt „minden időre szóló feltétlen érvényesség” – annál is kevésbé, mivel ezt a kijelentést alkalmassint éppen azzal az „intencióval” is lehet tenni, hogy a képet valaki igazítsa meg. Heidegger azt írja, e kijelentés „igazsága” abban áll, hogy az észrevevés a kijelentésben intencionált létezőt felfedi, és pedig éppen akként a létezőként, amelyet a kijelentés intencionált. Ha valaki a képet megigazítja, akkor a kijelentés értelemszerűen nem tudja többé felfedni a létezőt, amelyet a kijelentés intencionált, s a kijelentés ily módon megszűnik igaznak (felfedőnek) lenni. Ha ebből valami következik, akkor legföljebb az, hogy a leírás korántsem olyan ártalmatlan tevékenység, mint amilyennek az idézett szövegrészben Hegel gondolja, hanem fölöttébb bonyolult, kétséges dolog. Egyébként Heidegger jellemző módon a „wahre Aussage”-re kíván példát felhozni, az „Aussage”-t pedig szó szerint tanácsos értenünk: a *szóbeli* megnyilatkozás, a „Sagen” egy módjaként (valamit kimondok, s a kimondás eredménye lesz

⁴⁰ SZ 44a §, 217. sk.

a kijelentés). A példa ennek megfelelően messzemenően kontextus- és szituációfüggő: „Valaki háttal a falnak fordulva, a következő igaz kijelentést [teszi]: »A kép a falon ferdén lóg«”.⁴¹ A kijelentés igazsága – magyarázza kicsit később Heidegger – abban áll, hogy felfedi a létezőt önmagában, láttatja.⁴² A létező azonban változhat, s ebben az esetben a változatlan kijelentés nyilván nem képes többé a létezőt önmagában láttatni, felfedni.

Ha már az igazság fogalmáról esett szó, érdemes egy további megjegyzést tenni. „A nyelv azonban [...] az igazabb” hegeli állításban ugyanis nem csupán arra kérdezhetünk rá, „Melyik nyelv?” (amire a válasz így szól: az írott), hanem arra is, mit jelent az, hogy „igazabb”, vagyis milyen igazságfogalmat vesz alapul ez az állítás hallgatólagosan, illetve igénybe? A válasz nyilvánvalóan az, hogy Husserlhez hasonlóan Hegel állításának háttérben is az igazságnak a megismerés igazságaként – időtlen, örök önazonosságként – való felfogása húzódik meg. Heidegger igazságfogalma ezen a ponton éppúgy eltér a metafizikai hagyomány igazságfogalmától, mint nyelvfelfogása e hagyomány nyelvfelfogásának az írott nyelvre való orientálódásától, s a kettő között nyilvánvaló összefüggés áll fenn.⁴³ Heidegger igazság- és nyelvfelfogására éppúgy jellemző, hogy „A kép a falon ferdén lóg” kijelentés igazságáról a legkevésbé sem úgy igyekszik meggyőződni, hogy e kijelentést egy darab papírra leírván körbejár mondjuk egy múzeumban, és teremről teremre, avagy képről képre előhúzza zsebéből, majd a feljegyzést az épp aktuálisan előtte levő képpel összevetve próbálja kideríteni „igazságát”, hanem sokkal inkább oly módon, hogy a kijelentést megtéve megfordul, s megnézi, a maguk *szituációfüggő, egyszerű konstellációjában* hogyan állnak a dolgok – mint Hegelére az, hogy „Az itt a fa” kijelentés igazságáról a legkevésbé sem úgy igyekszik meggyőződni, hogy a kijelentést megtéve egyszerűen megfordul, s megnézi, vajon így áll-e a dolog, hanem úgy, hogy

⁴¹ SZ 217.

⁴² SZ 218.

⁴³ Lásd ehhez Fehér M. 1998b, itt elsősorban 62. sk., 121. skk.; és a vonatkozó kérdések rövidebb kifejtését Fehér M. 2006: 658. sk., 661.

előbb odanéz, majd amit lát, leírja, s csak ezután fordul meg, és pedíg azért, hogy meggyőződjék róla, e kijelentés *a maga általánosságában* még mindig – továbbra is – igaz-e, s hogy adott esetben ezen általánosságra (az igazság ezen általános felfogására) tekintettel a megváltozott szituációban azt tapasztalja: „akkor eltűnt ez az igazság és az ellenkezőre változott: Az itt nem fa, hanem ház.”⁴⁴ „A kép a falon ferdén lóg” kijelentést, e kijelentés igazságát Heidegger nézőpontjából a legcsekélyebb mértékben sem képes megrendíteni, ha azt az ellenvetést tesszük: ez igaz lehet ugyan erre az adott képre, ám aligha a múzeumban – a világban – található összes képre. Erre ugyanis azt felelhetné: erre egyáltalán nem is gondolt, amikor a kijelentést megtette, azaz a kijelentés megtetelekor éppen erre az egy képre gondolt, a kijelentés intenciója erre az egy képre irányult, itt és most. Heidegger nézőpontjából továbbá „Az itt a fa” kijelentés alighanem értelmesen meg sem fogalmazható. Azt lehet értelmesen mondani: „A fa itt van”, ám „Az itt a fa” kijelentés a főnévvé s a mondat alanyává tett „itt”-et már messzemenően kontextustalanította. Ezek után persze könnyű azt állítani: ez a kontextustalanított „itt” vagy „ez” minden lehetséges dologra áll – kontextustól függetlenül. A heideggeri hermeneutika világában ilyen kijelentések, mint „Az itt a fa”, nem hangzanak el, mivel nincs olyan megismerési érdek, ami ilyen kijelentések megtételére sarkallna (míg fordítva, Hegelnél van, hiszen célja épp az érzéki bizonyosság abszolút tudás felőli „cáfolata”).

A mondottak fényében Hegel kijelentését, miszerint „az érzéki ez, amelyet gondolnak, elérhetetlen a nyelv számára”, nem annyira elvetnünk kell, mint inkább pontosítanunk: „az érzéki ez, amelyet gondolnak, elérhetetlen az *írott* nyelv számára”. S hasonlóképpen azt a kijelentést, hogy „A nyelv azonban [...] az igazabb”, így kell módosítanunk: „Az *írott* nyelv azonban [...] az igazabb”. Ha e kijelentést, „Add ide azt a kalapácsot!”, leírom, majd tíz év múlva megnézem, s egy konkrét érzéki kalapácsról kívánok információkat szerezni általa, valóban be kell látnom, hogy

⁴⁴ Hegel 1961: 59.

az „azt” csupán absztrakt általánosságot nevez meg, mely minden kalapácsra jellemző, s hogy akkor valóban, *ebben az értelemben* – mint Hegel fogalmaz – „az érzéki ez elérhetetlen a nyelv számára”. Ám a megfelelő pragmatikai szituációban az „Add ide azt a kalapácsot!” felszólítás ettől még messzemenően értelmes lehet, és kiválóan működhet – Hegelt parafrázálva: „az érzéki ez korántsem elérhetetlen [unerreichbar] a *beszélt nyelv, az élő beszéd* számára”. Ahol is „elérni” az adott esetben – szó szerint – annyit tesz, mint „utánanyúlni, megfogni és odaadni” – azaz „kézzel elérni” –, nem pedig azt, „időtlen érvényű teoretikus kijelentést tenni”, „örök igazsághoz jutni”, „az abszolút tudás által megragadni”. Más szóval: az nagyon is lehetséges – Hegelnek készséggel elismerhető –, hogy „az érzéki ez elérhetetlen a nyelv [az írott nyelv, az abszolút tudás örökkévaló időtlensége felől szemlélt nyelv] számára”. Ám ez mit sem változtat azon, hogy az „érzéki ez”, ti. „ez a kalapács”, vagy „ez a darab papiros” adott esetben nagyon is *elérhető* a számomra: lám, ha felszólítanak rá, csak kinyúlok, megfogom, és odaadom. (Persze, ha mondjuk sérülés miatt be van kötve a kezem, vagy a kalapács – papír – egy távoli polc nehezen hozzáférhető sarkában húzódik meg, akkor nagyon is lehet, hogy „elérhetetlen” a számomra.⁴⁵)

⁴⁵ Felmerülhet a kérdés: vajon jogos-e, hogy az élcelődést, amelyet Feuerbach szerint a hegeli abszolút tudás űz az érzéki tudattal, magára Hegelre fordítsuk vissza? Hiszen, lehetne érvelni, elemzésünk a hegeli intencióknak egyáltalán nem szolgáltat igazságot; inkább makacs értetlenséget tanúsít irántuk, egyenesen kiforgatja őket értelmükből, amennyiben egy a hegelitől radikálisan eltérő elemzési szempontot juttat érvényre. Erre azt lehet válaszolni: egyfelől csak azt tesszük, amit Feuerbach elemzése szerint Hegel tesz az érzéki tudattal, másfelől viszont annak megmutatásáról van szó, hogy Hegelnek az „érzéki ez”-t illető elemzési szempontja korántsem az egyedül lehetséges, mintegy alternatíva nélküli megközelítés, hanem egy jól meghatározott nyelvfelfogás (és vele összefüggő metafizikai nézőpont) húzódik meg mögötte; olyan nyelvfelfogás, mely a nyelvet a hétköznapi emberi létbe, beszédbe ágyazó 20. századi végességhermeneutika horizontja felől fölöttébb megkérdőjelezhetőnek bizonyul.

Hegelnek saját értelmezői perspektívájából bizonyára igaza van: „minden papiros egy *ez* a darab papiros”,⁴⁶ s „az érzéki *ez*” kimerítő leírása bizonyosan lehetetlen. Aligha férhet kétség hozzá: „ha valóban megkísérelnék mondani, elporladna; akik megkezdték leírását, nem tudnák befejezni, hanem másoknak kellene átengedniök, akik végül maguk is bevallanák, hogy olyan tárgyról beszélnek, amely *nincs*”.⁴⁷ Mindez a maga szempontjából igaz lehet, ám – fenomenológiai-hermeneutikai nézőpontból – korántsem arról van szó, hogy a leírást megkezdjük, majd előbb-utóbb befejezzük. Nem *generációkon átívelő vállalkozásról* van szó, melynek végbevitelére reménytelen, sőt egyáltalán nem is „leírásról”. Amikor azt mondom: „Add ide nekem ezt a darab papirost!”, akkor aligha számítok a következő reakcióra-ellenvetésre: „De melyik papirost? Hiszen itt ezen az asztalon van ugyan egy, ám ha átmegyek a másik szobába, ott is találok néhányat, s ha közelebről megvizsgálom, azt látom, mindegyikre érvényes az »ez a darab papiros« megjelölés – ezt a feltételt kielégíti mindegyik darab papiros, amelynek valaha is a közelébe kerültem vagy még kerülhetek, így hát kissé tanácstalan vagyok, melyiket adjam is oda. Az »ez a darab papiros« megjelölés absztrakt, általános, nem eléggé konkrét, nem igazít el eléggé, nem tudom, hogy a világon föllelhető igen nagyszámú papirosból melyiket adjam oda, hiszen mindegyikük igaz módon jellemezhető az »ez a darab papiros« megjelöléssel”. Ha valaki ilyen érveléssel állna elő, aligha gondolnánk róla, hogy a mi világunkba tartozó lény. Ha kimondják: „ez a darab papiros”, való igaz, hogy „ezzel inkább mindennel való *azonosságát*, mintsem *különbözőségét* mondták ki”,⁴⁸ így hát a fenti felszólítás hallatán valóban a legteljesebb tanácstalanságnak kellene úrrá lennie rajtunk, melyik darab papírt adjuk oda. Mégis: az adott hétköznapi szituációban ez a „kimondás” az esetek döntő többségében nagyon is jól működik, s akin a jelzett (hegeli kontextus sugallta) tanácstalanság

⁴⁶ Hegel 1961: 64 ([...] so ist alles und jedes Papier ein *dieses* Stück Papier”).

⁴⁷ Hegel 1961: 64.

⁴⁸ Hegel 1961: 64.

lenne úrrá, az itt inkább marslakószámba menne. Ha kimondják: „ez a darab papíros”, való igaz, hogy „ezzel inkább mindennel való *azonosságát*, mintsem különbözőségét mondták ki”,⁴⁹ de ennek elismerése vajon a legkevésbé is meggátol-e abban, hogy a felszólítást megértve odaadjam *ezt* a darab papírost? Arra az ellenvetésre, hogy „ezzel inkább mindennel való *azonosságát*, mintsem különbözőségét mondtad ki”, válaszolhatom azt: „ez igaz lehet, s ezen adott esetben majd eltöprenghetünk, ám ez most irreleváns: addig is add ide *ezt* a darab papírost!” A további kérdésre, „de melyiket?”, hiszen „nem tudom, melyikre gondoltál”, mivel ennek a papírnak „inkább mindennel való *azonosságát*, mintsem különbözőségét mondtad ki”, az a válasz: nem kontextustalanított fogalmi elemzésre hívott a felszólítás, nem arra, hogy vedd össze, vajon az „ez a darab papíros” megjelölés áll-e a világon fellelhető összes darab papírosra, hanem arra, hogy ezt, ami itt van, add ide. Ki mondta azt, hogy menj át a másik szobába? Ha viszont ez a kijelentés (s vele együtt a hétköznapi beszélt nyelv) a maga módján jól működik, akkor ez a hegeli nyelvelméletre vet jellegzetes fényt. Arra a nyelvelméletre, amely nem csupán eleve az írott nyelvre orientálódik, de ráadásul nem is a véges emberi nyelvet, hanem az abszolút tudás isteni nyelvét tartja szem előtt. Hiszen, mint olvashatjuk, a beszédnek „az az isteni természete van, hogy azt, amit gondolunk, közvetlenül megfordítja, valami mássá teszi”,⁵⁰ vagyis a konkrét egyedit absztrakt általánossá; sőt, „az ellenkezőjét mondja annak, amit mondani akar”.⁵¹ Ezzel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik.

(1) Ez a megfordítás csak akkor jön létre, ha elkezdek reflektálni: vajon az „ez” megjelölés csak az előttem levő papírra áll, vagy alkalmasint más papírokra is? Ám ez a reflektálás itt szóba sem jön. Könnyű belátni: miként „a kalapács nehéz” kijelentés megértése azt jelenti, hogy odaadom a másik kalapácsot (nem pedig azt, hogy a mondatot logikai elemzésnek vetem alá), úgy

⁴⁹ Hegel 1961: 64.

⁵⁰ Hegel 1961: 64.

⁵¹ Hegel 1961: 63.

az „Add ide ezt a darab papirost!” hallatán az első dolog, amit ten-
ni fogok, nem az lesz, hogy bonyolult reflexiós műveletekbe fogok,
mondván, e jellemzés nem kimerítő, közelebbi szemügyre vétel-
kor a vélt konkrétum absztrakt általánossággá oldódik fel, illetve
ilyenbe „fordul át”, s ilyenformán „az ellenkezőjét mondja annak,
amit mondani akar”. (Nem „az ellenkezőjét mondja annak, amit
mondani akar”: *épp azt mondja*.) Az a szint, amelyen mozgunk,
egészen eredeti, még egyáltalán nem ismeri az egyedi–általános
vagy a konkrét–általános különbségét. A reflexió bírálatában ér-
demes Gadamer néhány gondolatához visszanyúlnunk. Gadamer
„látszatnak” nevezi, „hogyan a szó képzése a szellem önmagára irá-
nyulásából származik. A szó képzése közben – írja – „valójában
nem működik semmiféle reflexió. A szó ugyanis egyáltalán nem
a szellemet, hanem a gondolt [gemeint] dolgot fejezi ki. A szó-
képzés kiindulópontja maga a tárgyi tartalom [a species], mely
eltölti a szellemet. [...] Aki gondol, azaz mond magának valamit,
az ezzel azt intencionálja [meint], amit gondol [denkt], tehát a
dolgot. Tehát nem irányul vissza saját gondolkodására, amikor
a szót képi.”⁵² Hegel láthatóan az utóbbit teszi. Az a megjegyzése,
mely szerint az érzéki bizonyosság nyelve nem mondja ki azt, amit
gondol, illetve nem azt mondja ki, amit gondol (lásd: „Ha csak-
ugyan ezt a darab papirost akarnák *mondani*, amelyet gondolnak,
és *mondani* akarnák ezt [...]”⁵³ láthatóan csak egy bonyolult lo-
gikai-reflexiós apparátus előzetes mozgósításának feltevése mellett
állja meg a helyét. Ahhoz azonban, hogy a hétköznapi élet situá-
cióiban kellőképpen eligazodjunk, nem csupán nincs szükségünk
semmi efféle apparátusra, hanem épp ellenkezőleg: a hétköznapi
élet megfelelő funkcionálásában éppen egy ilyen apparátus igény-
bevétele okozna mérhetetlen zavarokat (nem tudnánk odaadni
a *másik* kalapácsot vagy *ezt* a darab papírt, az egész élet megállna).

(2) Hegelnek azt az állítását, mely szerint a beszédnek „isteni
természete van”, úgy kell értenünk, hogy Hegel a beszédet ele-
ve isteni beszédként, az abszolút tudás felől, annak beszédéként

⁵² IM 297.

⁵³ Hegel 1961: 63.

fogja fel. Ezen a szinten olyan valami, mint kontextualitás, szituációfüggőség, pragmatika – a végességhermeneutika 20. századi szemléletmódjának alapvető beállítottsága – érthető módon nem jön számításba. Ezen a szinten „az érzéki ez” csakugyan „elérhetetlen a nyelv számára”, hiszen az utóbbi „isteni nyelv”, melynek magaslátáról az „érzéki ez” immár homályba vész (vagy még inkább: fel sem tűnik, avagy épp egy pillanatra felbukkan, de nyomban a semmibe hanyatlik vissza). Föltehető azonban a kérdés: vajon az abszolút tudás nyelve, amikor immár nem a más létben, önmagától távol, az elidegenedetségben – mint amilyen az érzéki lét – kell beszélnie, hanem amikor önmagához végül eljut, s minden más létet visszavett, akkor milyen nyelven beszél, s milyen mértékben mondható ki az, amit ekkor mondania kellene? Vajon nem úgy áll-e a helyzet, hogy beszéde – legyen mégoly tökéletlen vagy inadekvát – éppen csak addig tart, ameddig még nem jutott el önmagához? S hogy – megfordítva –, amikor a kitűzött célt eléri, épp akkor akad el (szükségképpen tökéletlen) szava? Hiszen – mint Gadamer utal rá – „ellentétben az isteni szóval, az emberi szó nem egyetlen, hanem szükségképp sok szónak kell lennie”, illetőleg „az isteni szó egységével” szemben „az emberi szónak beszédjellege van, tehát szavak sokaságának az egyberendelése révén juttatja kifejezésre egy gondolat [Meinung] egységét”.⁵⁴ A beszéd eszerint – mely több vagy sok szóban fejeződik ki – szavak sokaságában szóródik szét, eleve emberi beszéd – innen szemlélve már maga a nyelvre utaltság is a végesség indexe⁵⁵ –, s ily módon akkor jogos lehet a fiatal Lukács megjegyzése: a metafizika hegeli megalapozása, „a szubjektum és az objektum kettősségének felszámolása a teljes *kimondhatatlanság* szintjének bizonyul”.⁵⁶ A szubjektum és az objektum kettősségének szintjén van még nyelv, bár tökéletlen, a tökéletesség szintjéhez közelítve azonban egyre kevesebb szó marad, míg végül a nyelv elnémul. A kimondhatatlanság, a nyelv általi elérhetetlenség, amit Hegel az érzéki tudattal, az érzéki

⁵⁴ IM 297.

⁵⁵ Vö. IM 330.

⁵⁶ Lukács 1975: 292; kiemelés F. M. I.

bizonyossággal szemben fogalmazott meg fő szemrehányásként, itt inkább magára Hegelre, a hegeli abszolút tudásra vonatkoztatható vissza. S valóban: az abszolút tudásról, az abszolút eszméről Hegelnek nincs igazán mondanivalója, s úgy tűnik, nem pusztán véletlenszerű mulasztás következtében: sokkal inkább azért, mert – a Gadamer és Lukács által taglalt okok miatt – nem is igen lehet.

Rövidítések

- GA = Heidegger, Martin: *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main: Klostermann. 1975-től.
 GW = Gadamer, Hans-Georg: *Gesammelte Werke*. 1–10 Vol. Tübingen: Mohr. 1985–1995.
 IM = Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest: Kossuth Kiadó. 1984.
 LI = Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest: Gondolat. 1989.
 SZ = Heidegger, Martin: *Sein und Zeit*. 15. Ausgabe. Tübingen: Niemeyer, 1979.

Irodalom

- Fehér M. István 1992. *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Budapest: Göncöl.
 Fehér M., István 1998a. Hat die Hermeneutik eine Sprachphilosophie? In Trinks, Jürgen (Hrsg.): *Das Phänomen und die Sprache*. Wien: Verlag Turia & Kant. 97–116.
 Fehér M. István 1998b. *Heidegger és a szkepticizmus. A szkepticus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*. Budapest: Korona Nova.
 Fehér M., István 1999. Hermeneutik und Philologie: „Verständnis der Sachen”, „Verständnis des Textes”. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 11. Berlin–Budapest. 11–25. (Angolul: Hermeneutics and Philology: ‘Understanding the Matter’, ‘Understanding the Text’, *Continental Philosophy Review* 2001 XXXIV [3]: September 269–285.)

- Fehér M. István 2000. Zum Sprachverständnis der Hermeneutik: Wort, Gespräch und Sache. In Figal, Gunter – Grondin, Jean – Schmidt, Dennis J. (Hrsg.): *Hermeneutische Wege. Hans-Georg Gadamer zum Hundertsten*. Tübingen: Mohr. 191–205. (Angolul: On the Hermeneutic Understanding of Language: Word, Conversation and Subject Matter. In Lawrence K. Schmidt [ed.]: *Language and Linguisticality in Gadamer's Hermeneutics*. Boulder – New York – Oxford: Lexington Books. 2000. 59–66, 174–177. Magyarul: Szó, beszélgetés, dolog: A gadameri hermeneutika nyelvfelfogása. In *Hermeneutikai tanulmányok. I.* Budapest: L'Harmattan. 2001.)
- Fehér M. István 2000–2001. Az esztétikai horizont meghaladási kísérlete József Attila esztétikai írásaiban és Gadamer hermeneutikája. Irodalmi szöveg és filozófiai szöveg I–II. *Literatura* 2000 (4): 397–419; 2001 (2–3): 208–278.
- Fehér M. István 2001. A megtört tradíció. *Protestáns Szemle* (2–3): 61–75.
- Fehér M. István 2002. Fogalom és alak, gondolat és szó. Párhuzamok és érintkezési pontok József Attila, Croce és Gadamer esztétikai nézeteiben. *Irodalomtörténet* (3): 395–411. (Kötetben, átdolgozva és kibővítve az előző kétrészes tanulmánnyal együtt: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája. In Irodalmi szöveg és filozófiai szöveg*. Pozsony: Kalligram. 2003. 90–154.)
- Fehér M. István 2003a. Szó és jel. A strukturalista-szemiotikai nyelvfelfogás hermeneutikai nézőpontból. *Világosság* (4–5): 110–124.
- Fehér M. István 2003b. Filozófia, retorika, hermeneutika. *Világosság* (11–12): 19–32.
- Fehér M. István 2003c. „Az eszme érzéki ragyogása”: Esztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel). *Magyar Filozófiai Szemle* (3): 235–304.
- Fehér M., István 2003d. Ästhetik, Hermeneutik, Philosophie. Das Hermeneutisch-Werden der Philosophie im 20. Jahrhundert. In Fehér M., István (Hrsg.): *Kunst, Hermeneutik, Philosophie. Das Denken Hans-Georg Gadamers im Zusammenhang des 20. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter Universitätsverlag. 15–31.
- Fehér M. István 2003e. A megismerés hermeneutikai felfogása. In Farkas Katalin – Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 142–164.

- Fehér M., István 2004. Zur Bildtheorie des Wortes – „so wahr, so seiend”. In Figal, Gunter (Hrsg.): *Internationales Jahrbuch für Hermeneutik*. Bd. 3. Tübingen: Mohr Siebeck. 81–98. (Magyarul: Létezik-e szó szerinti jelentés? *Világosság* 2006 [8–9–10]: 185–196.)
- Fehér M. István 2006. Metafizika, hermeneutika, szkepszis. Igaz megismerés – igaz élet. *Vigilia* (9): 651–661.
- Ferraris, Maurizio 1988. *Storia dell'ermeneutica*. Milano: Bompiani.
- Feuerbach, Ludwig 1978. A hegeli filozófia kritikájához. In *Filozófiai kritikák és alapelvek*. Budapest: Helikon.
- Figal, Gunter 2000. Philosophische Hermeneutik – hermeneutische Philosophie. In Figal, Gunter – Grondin, Jean – Schmidt, Dennis J. (Hrsg.): *Hermeneutische Wege. Hans-Georg Gadamer zum Hundertsten*. Tübingen: Mohr Siebeck, 335–344.
- Gadamer, Hans-Georg 2000. *Hermeneutische Entwürfe*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1961. *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heidegger, Martin 1976. *Einführung in die Metaphysik*. Tübingen: Niemeyer.
- Heidegger, Martin 2006. *Zollikoner Seminare*. Hrsg. Medard Boss. Frankfurt am Main: Klostermann.
- Heidegger, Martin 1989. Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation). In Lessing, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Dilthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften* 6.
- Husserl, Edmund 1980. *Logische Untersuchungen*. Tübingen: Niemeyer. (*Husserliana*. Bd. XXVIII.)
- Lukács György 1975. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Magvető.
- Nyíri Kristóf 2002. Poszt-literalitás mint a XX. század filozófiájának forrása. In Schmal Dániel (szerk.): *Descartes, Kant, Husserl, Heidegger. Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére*. Budapest: Atlantisz. 195–215.
- Okrent, Mark: 1988. *Heidegger's Pragmatism. Understanding, Being, and the Critique of Metaphysics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ricoeur, Paul 1974. Phénoménologie et herméneutique. *Phänomenologische Forschungen* (1). (Angolul: Phenomenology and Hermeneutics In *Hermeneutics and the Human Sciences*. Ed. John B. Thompson.

- Cambridge: Cambridge University Press. 1981. Magyarul lásd Ricoeur, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika*. Ford. Mezei Balázs. Budapest: Kossuth. 1997.)
- Riedel, Manfred (Hrsg.) 1972. *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*. Freiburg: Rombach.
- Risser, James 1997. The Voice of the Other in Gadamer's Hermeneutics. In Lewis E. Hahn (ed.): *The Philosophy of Hans-Georg Gadamer*. The Library of Living Philosophers. Vol. XXIV. LaSalle: Open Court Publishing. 389–402.
- Rorty, Richard 1982. Overcoming the Tradition: Heidegger and Dewey. In *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 37–59.
- Rorty, Richard 1991. Heidegger, Contingency and Pragmatism. In *Essays on Heidegger and Others. Philosophical Papers*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. 27–49.
- von Wolzogen, Christoph 1988. „Es gibt”. Heidegger und Natorps „Praktische Philosophie”. In Gethmann-Siefert, Annemarie – Pöggeler Otto (Hrsg.): *Heidegger und die praktische Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. 313–337.

Uzurpáció vagy appropriáció? A Héber Biblia (LXX) egyes textusai mint vendégszövegek az Újszövetségben

Kisajátítás vagy elsajátítás?

„Frye’s code, like Erich Auerbach’s *figura*, which I have attacked elsewhere, is only another belated repetition of the Christian appropriation and usurpation of the Hebrew Bible.”*

1. Bevezetés

Az alábbiakban két szakrális szöveg kapcsolatát fogjuk vizsgálni. Először tisztáznunk kell, hogy mit tekintünk szakrális szövegnek, majd Paul Ricoeurnek a szövegről kifejtett elméletét kívánjuk alkalmazni a két szöveg egymáshoz való viszonyának vizsgálatához. Látni fogjuk, hogy a szakrális szöveg egy vallási közösséget tétel fel; előljáróban már most szögezzük le, hogy a Héber Biblia a vallásos zsidóság (ezentúl: zsidóság) számára szakrális szöveg, az Újtestamentum azonban nem az, legfeljebb egy kulturális érték.

A vallásos kereszténység (ezentúl: kereszténység) számára nemcsak az Újszövetség szakrális szöveg, hanem az említett Héber Biblia is. Ám e közösségnek a Héber Biblia nem úgy szakrális szöveg, mint a zsidóság számára, hanem Ótestamentumként, ami a hívők életében más funkciót tölt be, mint a zsidóság körében a Héber Biblia. Tanulmányunk címét Harold Bloom fenti mondata inspirálta, s az alábbiak gondolatmenete válaszkíséret is az ő gondolatára.

* Bloom 1988: 390.

2. Mi a szakrális szöveg?

A kereszténység a két szakrális szöveg kapcsolatában időbeli különbséget tételez fel, és organikus viszonyt lát. A kereszténység ezáltal a kronoszban, a történelemben, az „előtt”-ben és az „után”-ban határozza meg önmagát. Amíg a Héber Biblia a maga koncentrikus kánonjával (TaNaK: Tóra, Proféták, Iratok) önmagában zárt szakrális szöveg, amit persze a Misna orális hagyománya, a Midrás és általában a rabbinizmus folyamatosan kommentál, és a szent szöveg szakrális recitálásával teszi újra és újra élővé az egyébként holt betűt. A kereszténység számára a Héber Biblia, azaz az Ószövetség nem zárt, hanem nyitott könyv, s így a kanonikus szerkezet így módosul: történeti könyvek, tanítói könyvek és prófécíák. A kanonikus sorrend megváltoztatása arra utal, hogy az Ószövetség úgy nyitott könyv, hogy hamarosan folytatás következik. Az egykoron Mózes által kötött szövetséget az Örökkévaló nem eltörli, hanem Atyaként a Fiú által megújítja, azaz ahogyan az „idő”, úgy az egykori „szövegek” is „betelnek” (például Mk 1,15; Jn 19,36), új jelentéssel telítődnek. A zsidóság számára a prófécíák egyrészt a saját koraikra, a vallási vezetők és a nép figyelmeztetésére vonatkoznak, de természetesen egy részük, az ún. messiási prófécíák a jövőre utalnak, arra a jövőre, ami még nem teljesedett be. A kereszténység a „már igen” és a „még nem” feszültségében tekint az Ószövetség beteljesedésére: az egyes messiási prófécíák Jézus Krisztus eljövételével már beteljesedtek, a másik részük majd Jézus Krisztus második eljövételével fog beteljesedni. Ezen a ponton a zsidóság Messiás-várása és a keresztény parúzia egybeesik.

Milyen ismérvei vannak a szent szövegnek? Robert Detweiler hét ismérvet említ; ezeket most csak felsoroljuk, kifejtésük meg haladná a tanulmány keretei: (1) isteni inspirációt, illetve inspiráló hatást tulajdonít magának (claiming or generating divine inspiration), (2) az istenség kinyilatkoztatása/kijelentése (revelatory of divinity); (3) valamiképpen kódolt vagy „rejtett” (somehow encoded or „hidden”), (4) rendkívüli tolmácsot kíván (requiring a privileged interpreter); (5) egyének életének megváltozását kívánja meg (requiring the transformation of lives); (6) egy

vallási rítus szükségszerű megalapozása (the necessary foundation of religious ritual); (7) előhívja az isteni jelenlétet (evocative of divine presence).¹

Vajon a szakrális szövegre is alkalmazhatók-e az általános szövegelmélet tudományos vizsgálati módszerei? Válaszunk egyértelműen igen, akárcsak a történettudomány vagy irodalomtudomány egyes megközelítései. Minden szakrális szöveg: szöveg, ám nem minden szöveg szakrális szöveg. Bár nem ez a dolguk, a szövegelméleti, történelemtudományi vagy irodalomtudományi módszerek generálhatnak jelentést, a szakrális szöveg közössége azonban igényli magának a jogot, hogy a számára elfogadható jelentést ő állapítsa meg. Ugyanakkor ez a közösség nem utasíthatja el az általános szövegelmélet vizsgálati eredményeit, amint a történettudomány vagy az irodalomtudomány megállapításait sem.

3. Mi a szöveg?

Mindezek előre bocsátásával fordulunk Paul Ricoeur „Mi a szöveg?” című írásához, amely először franciául 1970-ben jelent meg,² angolul 1981-ban³; majd magyarul Jeney Éva fordításában 1999-ban.⁴ Ricoeur számos itt kifejtett gondolata visszaköszön angolul írt *Interpretation Theory* című könyvében, amely eredetileg egy előadás-sorozat volt, amelyet a Texas Christian University meghívására tartott 1973-ban.⁵

Ricoeur e tanulmánya végén érkezik el az általunk vizsgálandó *appropriáció* fogalmához, ezért tanácsos a gondolatmenetét végigkövetni. Egy 1976-os tanulmányát külön ennek a kérdésnek szenteli, amire még visszatérünk.

¹ Detweiler 1985: 223.

² Ricoeur 1970.

³ Ricoeur 1981.

⁴ Ricoeur 1999.

⁵ Ricoeur 1976.

Kiindulópontja Dilthey-nek az a klasszikus hermeneutikai megkülönböztetése, miszerint a természettudományokra a „magyarázat” (Erklärung), a szellemtudományokra pedig a „megértés” (Verstehen) jellemző. Ricoeur ezt a megkülönböztetést kívánja meghaladni a 20. századi nyelvészeti és hermeneutikai felismerések fényében. Tanulmányában arra kíván rámutatni, hogy e két szempont nem választható szét.

Mint írja, a szöveg az írásban történt megnyilatkozás (discours, angolul: utterance), a beszéd (parole) bevésése, gravírozása (inscription, gravure). A beszéd szerepét a szöveg, a válaszoló helyét az olvasó veszi át. Az írás rögzített beszéd. A beszéd lineáris jelekké alakul át. A beszédnek pszichológiai és szociológiai prioritása van a szöveggel szemben: a beszélő egy konkrét helyen, egy bizonyos időben szól a hallgatóhoz, aki tud kérdéseket feltenni, és a beszélő meg tudja azokat válaszolni, ám az író és az olvasó esetében nincs ilyen cserelehetőség. Az olvasó az írásnál, az író az olvasásnál nincs jelen. A szöveg lép a dialógus helyébe. Az írás előnye, hogy megőrizni képes, s az, hogy hatékony lehetőséget biztosít a folyamatos (szukcesszív) analízisre. A szerzőt a szöveg helyettesíti. „A szöveg maga az a hely, ahol a szerző megtörténik”.⁶ A beszéd és a szöveg is nyelv, s a nyelv és a valóság között referenciális kapcsolat van.

Amíg a beszéd és a válasz aktusa egyidejű, az olvasás aktusa nem egyidejű, a szöveg félbeszakítja, feltartóztatja a dialógust. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szövegnek nincsen referenciája. A szövegben a referencia (jelölés) csupán elhalasztódik, mintegy fel van függesztve, a szöveg ugyanis más szövegekkel lép kapcsolatba, s ezáltal egy „majdnem-világot” hoz létre, a képzeletbeli világot jelenvalóvá teszi.

Ricoeur ezek után a magyarázatot és az értelmezést is olvasásnak tekinti. Az első esetben, mivel a referencia fel van függesztve, egy szerzővel és világ nélküli szöveggel van dolgunk, s ilyenkor az olvasó a szöveg struktúráját tanulmányozhatja. A magyarázat

⁶Ricoeur 1976: 149.

az első olvasás, ami során nem lépünk ki a szövegből. A szemiotika és a szemiológia révén a szövegre is immár mint „langue”-ra tekinthetünk, s a szöveg benső logikáját strukturális elemzéssel megragadhatjuk. Lévi-Strauss vagy Propp strukturalista munkái után érvényét veszíti Dilthey-nek az a megállapítása, hogy a magyarázat csak a természettudományokra érvényes.

„Ma már a magyarázat nem a természettudománytól átvett és idegen területre, az írott emlékek területére áttett fogalom, a nyelv ugyanazon szférájából származik, a nyelv kisebb egységeinek (fonémák, lexémák) analógiás áttételéből a mondat fölötti nagy egységekre, mint az elbeszélés (recit), folklór, mítosz.”⁷

Tehát a magyarázat és az értelmezés a nyelv (discours) szférájában találkozódik. A magyarázat a szövegre mint struktúrára, mondhatnánk „műszer”-re tekint. Irodalmi példákat idézve mondja Ricœur, hogy „[v]alamely elbeszélést (recit) magyarázni azt jelenti, hogy megragadjuk ezt az összefonódást, az egymásba illeszkedett cselekvések folyamatának illékony szerkezetét”⁸. A magyarázat a szöveg benső kohéziójára, a „sens”-ra vonatkozik.

4. Appropriáció

Ám a szöveg azért van, hogy olvasóra találjon; nem zárhat önmagára, hanem másra kell nyitnia. Az értelmezés mint második olvasás során az olvasó megszünteti a referencia felfüggesztését, és „kiegészíti”, aktualizálja a szöveget. Az ideális olvasó fenntartja a feszültséget magyarázat és értelmezés között, tehát a két megközelítés nem ellentétes egymással, hanem kiegészítik egymást.

Ezek után Ricœur kidolgozza új értelmezésméletét, és ehhez bevezet egy kulcsfogalmat: az „elsajátítást”.

⁷ Ricœur 1999: 24.

⁸ Ricœur 1999: 23.

„Elsajátításon (appropriation) azt értem, hogy a szöveg értelmezése valamely alany önértelmezésében ér véget, tetőzik be, aki ezentúl jobban, másként érti meg, vagy éppen elkezdti érteni önmagát”.⁹

Tehát az olvasó a szöveget mintegy önmagára vonatkoztatja, legyőz egy távolságot, s az addig idegen világot „magáévá”, „sajátjává” teszi. Az olvasás mintegy „benyeli” azt, ami először idegen volt. Ugyanakkor az olvasás aktualizálás is, olyan, mint egy partitúra előadása (Northrop Frye rekreációról beszél). Egyébként minden hermeneutika célja az idegenség legyőzése, a távoli közelhozása.

Az értelmezés során az olvasó „kiegészíti” – beteljesíti – a szöveget, vagyis jobban érti önmagát. Amikor a szöveget aktualizáljuk, a szöveg újra beszéddé alakul. Az *Interpretation Theory* című könyvében így ír erről:

„Az elsajátítás... immár nem valamiféle birtoklásnak tűnik, ahogyan a dolgokat birtokba vesszük, éppen ellenkezőleg, az énközpon-tú, narcisztikus egőről való lemondás pillanata ez.”¹⁰

Az olvasónak nem a szerző, hanem a szöveg intenciójára kell figyelnie, a jelentés ugyanis nem egy pszichológiai birtok, amint az olvasás sem az. „A szöveg azt akarja, hogy értelmébe (sens), azaz az értelem (sens) szó másik jelentése szerint, vele azonos irányba helyezkedjünk.”¹¹

Az értelmezés nem a szerzői szándékra, hanem a szöveg szándékára figyel. Ricoeur új elméletének központi gondolata, hogy magának a szövegnek van szándéka: nem a szerző, hanem a szöveg szólal meg és szab irányt gondolatainknak. Az értelmezés nem a szövegen végzett cselekvés, hanem magának a szövegnek a cselekedete. Az értelmezés előhossa azt, ami a szövegben munkálkodik és vajúdik. Az olvasás csupán újramondása annak, amit a szöveg maga mond, a szöveg célja az olvasás aktusában „teljesedik be”.

⁹ Ricoeur 1999: 26.

¹⁰ Ricoeur 1976: 63.

¹¹ Ricoeur 1999: 29.

Ricoeur a magyarázat „objektivitását” és az értelmezés „szubjektivitását” így békíti ki:

„magyarázni azt jelenti, hogy felszabadítjuk a struktúrát, azokat a belső függőségi viszonyokat, melyek a szöveg statikáját alkotják, értelmezni pedig azt jelenti, hogy a szöveg megnyitotta gondolati utat választjuk, útra kelünk, arra kelt a szöveg.”¹²

Ricoeur Peirce jelemélete segíti, hogy eljusson a személytől, emberi pszichétől mentesített objektív interpretációhoz. A jelentést ugyanis nem a szerző vagy az olvasó személyéhez köti, hanem a szöveg munkájához. Az értelmezést a pszichologizálástól – amennyire az csak lehetséges – mentesíteni kell.

Az appropriáció fogalmát Ricoeur a hermeneutika egészére terjeszti ki.

„[A] hermeneutika egész elmélete az értelmezés-elsajátítás (appropriáció) közvetítésében áll azoknak az értelmezőknek a során át, amelyek a szövegnek önmagára irányuló munkájához tartoznak. Az elsajátítás (appropriáció) veszít tehát önkényéből, amennyiben ugyanannak az újramegzéde, ami munkában áll, ami munkában van, ami működik, azaz a jelentés vajúdása a szövegben. A hermeneuta szava (dire) olyan újramondás (re-dire), mely a szöveg szavát éleszti újjá [...] az olvasás az a tényleges aktus, amelyben a szöveg sorsa beteljesedik. Az olvasásnak magának a szívében áll szemben és kerül összhangba a végtelenségig magyarázat és értelmezés”.¹³

¹² Ricoeur 1999: 30.

¹³ Ricoeur 1981: 164. „[T]he entire theory of hermeneutics consists in mediating this interpretation-appropriation by the series of interpretans which belong to the work of the text upon itself. Appropriation loses its arbitrariness insofar as it is the recovery of that which is at work, in labour, within the text. What the interpreter says is a re-saying which re-activates what is said by the text... reading is the concrete act in which the destiny of the text is fulfilled. It is at the very heart of reading that explanation and interpretation, are indefinitely opposed and reconciled.” (Az utolsó

5. Játék és transzformáció

Ricœurnek külön az appropriációról írt tanulmánya (ami eredetileg 1972–73-ban tartott előadás-sorozatának egy része volt) először a John B. Thompson által szerkesztett kötetben jelent meg 1981-ben.¹⁴ A tanulmány célját és mondanivalóját a kötet bevezetőjében a szerkesztő és fordító Thompson precízen így foglalja össze: „Az elmélet lényege, hogy a szubjektivitásnak a referencia irányába gyakorolt korábbi felfüggesztésén túl most már szubjektivitásról való lemondásra van szükség; a szubjektumnak és a tárgynak is a metamorfózis folyamatához kell alárendelődni. [...] Így lesz a szubjektivitásról való kezdeti lemondás a tudat tágulásának az előfeltétele, s mindez a szöveg objektív irányítása alatt történik. A megértés önmegértés, noha az énhez való visszatérés mégsem az első, hanem a végső pillanata az értelmezés elméletének.”¹⁵

A szöveg esetében az olvasó potenciális: bárki lehet, bármikor, bárhol olvashatja a szöveget. A szubjektivitásnak is majd más szerepet juttat, s majd rámutat, hogy a megértés nem a szövegbe való behatolás, hanem az olvasás kulminációja, azaz appropriáció. A szöveg befogadása a kitágított én által valósul meg.

A 19. század óta elterjedt tudományosság a történetiség objektív voltára, a distanciára tette a hangsúlyt, s azt képviselte, hogy a szöveg jelentése semleges módon ismerhető meg. A 20. századi megközelítések azonban a jelentést nem annyira a szövegben,

franciából fordított magyar mondatot az angol alapján pontosítottam: „az olvasás legmélyén a magyarázat és az értelmezés szüntelenül ütközik és kibékül egymással.)

¹⁴ Ricœur 1981.

¹⁵ Ricœur 1981: 23. „The theory demands not only the initial suspension of the referential relation, but also the initial relinquishment of subjectivity: both subject and object must be submitted to a process of metamorphosis... The initial relinquishment of subjectivity is thus the precondition for the ultimate expansion of consciousness under the objective guidance of the text. Understanding is self-understanding, although the return to the self is not the first but the final moment in the theory of interpretation.”

hanem a logikai struktúrákban vélték megragadni (Sinn, sense). Dilthey után a megértés nem történeti folyamat, hanem az összefüggéseket megragadó logikai aktus. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a történeti-biográfiai háttér kauzális kapcsolata helyett a szöveg mint „műszer” került az érdeklődés középpontjába. Azonban ez a szemlélet – éppen a distancia okán – még a magyarázat és a megértés Dilthey-féle paradigmáján belül marad.

Ricoeur a 20. századi irodalomkritika fényében újradefiniálja a magyarázatot és a megértést. Az író és az olvasó mediációját vizsgálja, amiben a jelentés az egzisztenciális appropriációra vonatkozik.

Az appropriáció azt jelenti, hogy magunkévá tesszük, ami korábban idegen volt számunkra (Aneignung). A szöveg revelatív ereje az olvasónak eseménnyé válik, s ezáltal az olvasó aktualizálja a szöveget. Ezáltal mintegy beteljesedik az interpretáció. Ezzel tehát Ricoeur meghaladja úgy a fent vázolt történetiséget, mint a historizmust.

Ricoeur Gadamer játékelméletéhez fordul, miszerint a fikcionalitás: a szöveg ide-oda (fény-szerű, tánc-szerű) mozgása teszi lehetővé mind a szerző, mind az olvasó metamorfózisát. A játékban nincs szándék vagy erőlködés, ott elengedjük magunkat, sőt, aki játszik, azon játszanak. A játék közben eltűnik a hétköznapi valóság, s a szerző és az olvasó is megváltozik e játékban. A mindenkori gyermek vagy a bohóc a legmélyebb igazságot tárja fel. A szerző a színpadra teszi magát, énje megsemmisül a történetben. Az irodalomban a szerző én-feladását narratív énnel nevezik. A szerző is végig álarcot hord, és úgy játszik. Eltakarja a szubjektivitását, hogy a mű hangja hallatszon. Még a szerző halála is játék, amit a szerző játszik: önfeladásával tágítja a szöveg világát.

Az olvasó ugyanúgy játékos, aki e játékban feladja önmagát (Coleridge: willing suspension of disbelief), s ezáltal a játékban ő is átváltozáson, metamorfózison megy át. A színházban ez a katarzis. Gadamer szerint e kölcsönös játék során maga a világ is metamorfózis által változik. Fel kell ismeri a szubjektum romantikus géniusz-elméletének tarthatatlanságát. Ezen a ponton még a marxizmus és a freudizmus szubjektum-kritikáját is lehet hasznosítani, hiszen azok a rejtett társadalmi vagy egyéni érdekekre

mutatnak rá. Habermasnál kapcsolódik össze a hermeneutika és a társadalomkritika.

Az appropriációt az elbirtoklástól a lemondás minősége különbözteti meg, úgy is mondhatnánk, hogy az appropriáció purifikált birtokbavétel, a valamiről való lemondás (relinquishment), az önfeladás.

Ricœur ezen a ponton kapcsolja össze az appropriációt a szöveg revelatív erejével. A transzformáció következtében az olvasó hagyja, hogy a szöveg megfossza önmagától.

Am Gadamerrel szemben a jelentésképződést nem a szerző és az olvasó horizontjának összeolvadásában látja, hanem a fúziót Ricœur szerint a szöveg idealitása teremti meg. Ez azt jelenti, hogy a játék következtében átalakul a szerző és a szövegbe szintén bevont olvasó. A metamorfózis a szerzőre, az olvasóra és a magára a szövegre is érvényes. Például Pál apostol levelei azért ideális szövegek, mert nemcsak az egykori olvasónak, hanem minden kor számára transzformatív erővel bírnak. A szöveg azáltal dolgozik, hogy megszabadul a szerzőtől ugyanúgy, mint a mindenkori olvasótól, hogy újabb és újabb olvasót szippantson magába.

A szöveg erejének köszönhetően mind a szerző, mind az olvasó „birtoktalanítja” a szöveget, úgy, hogy lemond a narcisztikus egójáról. Amennyiben a „szöveg nyila” eltalálja az egót, az ember visszanyerheti valódi énjét, eredeti önmagát, a selfjét.

6. Vissza a szakrális szöveghez

Ezen a ponton kell visszatérnünk a tanulmányunk elején említett szakrális szöveg fogalmához és ismérveihez. A Detweiler által vázolt kritériumok közül kettő vonatkoztatható arra, amit Ricœur ideális szövegnek nevez. Az egyik a szövegnek a szerzőtől és olvasótól független revelatív természete; a másik pedig a szövegnek az a képessége, amely az olvasók, emberi életek transzformációját, metamorfózisát eredményezi.

A Biblia a mai értelemben vett „szöveg” fogalmát nem ismeri, beszél viszont Írásról (*grafé*)¹⁶; Igéről (*dábár*, illetve *logosz* vagy *réma*).¹⁷ A keresztény Biblia az ihletettsége folytán „szent” a hívő közösség számára. A „szkriptológia” dogmatikai újraértelmezését Karl Barth után az őt követő John Webster kísérelte meg rövid, de rendkívül mélyen szántó könyvében.¹⁸ A Bibliában az ihletett szent szövegre való hivatkozást a *grafé* szóval fejezi ki Pál apostol 2 Tim 3,16-ban: *πᾶσα γραφή θεόπνευστος* / „A teljes Írás Istentől ihletett” (RUF);¹⁹ „Minden Istentől sugalmazott írás” (KNB). A másik gyakran idézett locus 2 Pét 1,20-21 viszont a *grafé* mellett a próféták „szólására”, „beszélésére” (*lalein, lalia*) is kiterjeszti az ihletettséget: *πᾶσα προφητεία γραφῆς* *ιδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται*²¹, *οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη προφητεία ποτέ, ἄλλὰ ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ἀπὸ θεοῦ ἄνθρωποι* [„az **Írás egyetlen prófeciája sem** ered önkényes magyarázattól, mert sohasem ember akaratából származott a prófécia, hanem a Szentlélektől indítatva **szóltak** az Istentől küldött emberek” (RUF); „azt értsetek meg, hogy az **Írásnak egyetlen jövedölése** sem származik egyéni értelmezésből. Ugyanis sohasem emberi akaratból származott a jövedölés, hanem a Szentlélektől vezetve **szóltak** Isten kezdeményezésére emberek” (STL)].

Fontos ugyanakkor azt is látnunk, hogy a Biblia („könyvek”) nemcsak egymástól független, különálló szövegek együttese, hanem többnyire olyan szent szövegek gyűjteménye, amelyekben a szövegek maguk is értelmezések. A kanonizáció lényege ugyanis, hogy egy hívő közösség életében a régebbi szövegek újra értelmet

¹⁶ Kocsziszy Éva „Grafé, gramma, logos, rhéma – írás és beszéd az Új-szövetségben” című nagyszerű tanulmányában részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁷ Bartha 1993: 638–639, 655–659.

¹⁸ Webster 2003.

¹⁹ Az egyes magyar nyelvű bibliafordítások adatait lásd majd a bibliográfiában.

nyertek, reaktualizálódtak, de az új kontextusban jelentésváltozás történt.²⁰ Ezt a hermeneutikai aktust magán hordja a szöveg. Az értelmezés tehát nem elsősorban a szövegen végzett cselekvés, hanem magának a szövegnek a cselekedete. Az értelmezés előhózza azt, ami (Aki?) magában a szövegben munkálkodik. Különösen is érvényes ez az Újszövetség esetében. Az evangéliumok szerzői, illetve a többi apostol, Jézus Krisztus életéről, haláláról, feltámadásáról úgy tanúskodott, hogy azokat a Héber Biblia: a Tóra, a Proféták és az Iratok egyes passzusainak beteljesedéseként olvasták.²¹

A Biblia ezért nem csupán „egy” szakrális szöveg, hanem különbözőféle szövegek egybeolvadása; egy sajátos „intertextuális” képződmény, ahol a textust akár „szövetnek”, sőt egyenesen Krisztus „varratlan köpönyegének” is nevezhetnénk, amiképpen az egyházatyák ezt az egyház szétszakíthatatlan egységére értették. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kereszténység hermeneutikai alapja is az intertextualitás. Itt köszön vissza Detweilernek a szakrális szövegről szóló újabb ismérve: egy vallási rítus (mondhatnánk közösséget is) szükségszerű megalapozását hozza létre az ilyen szöveg.

Szent Ágoston mondta: az Ószövetség magában hordja és elrejti az újat, az Újszövetség pedig felfedi és kinyilatkoztatja a réggit. A két szövetség egymást kiegészíti, egymást ki- és beteljesíti, mint a férfi és a nő. Ezért nevezi a keresztény Bibliát „kettős tükröknek” a kanadai irodalomtudós, Northrop Frye.²²

²⁰ Childs 1993: 70–90.

²¹ Baker 1988. Baker a könyvében nyolc modellt vázol fel az Ó-, és az Újszövetség kapcsolatáról: 1. Az Ószövetség a lényegi Biblia, az Újszövetség hozzácsatolt értelmező jegyzet (A. van Ruler); 2. Az Ószövetség önálló tanúságtétel a névről, az Újszövetség ellen keresztény folytatása (K. H. Miskotte); 3. Az Újszövetség a lényegi Biblia, az Ószövetség csupán annak nem keresztény előzetese (R. Bultmann); 4. Az Újszövetség megmutatja, hogy az Ószövetség tanúságtétel a Krisztusról szóló ígéretről (F. Baumgartel); 5. Az Ószövetség és az Újszövetség egyformán keresztény írás (W. Vischer); 6. Az Ó- és az Újszövetség megfelelnek egymásnak (tipológia); 7. Az Ó- és Újszövetség egy üdvtörténetet hirdet (G. von Rad); 8. A két szövetség viszonya a kontinuitás és diszkontinuitás fogalmaival jellemezhető (T. C. Vriezen, B. Childs).

²² Frye 1996.

Az Újszövetség egyik kulcsszava ezért a beteljesedés. A Héber Biblia – mint láttuk – olyan szöveg, ami „nyitott a jövőre”; kiegészülésre, kiegészítésre vagyis beteljesedésre vár. A szöveg természete szerint tehát nyújtható, növelhető, ahogy azt Nagy Szent Gergely mondta:²³ a bibliai szöveg együtt növekszik az olvasóval. Ez persze nem jelentheti a szöveg önkényes nyújtását, elbitorlását, *uzurpációját*, vagyis kisajátítását (amint ezt néha a szekták teszik). Az egyház közössége korrektívum lehet a szövegek önkényes, szektás olvasatával szemben. Ám a szöveg növekedése, „nyújtása” azt már jelentheti, hogy a Szentírás végső beteljesedése – amint erre Milton után Northrop Frye is rámutat – az emberi szív. Vagyis az olvasó önmagára értelmezi, „önmagára húzza” az írást („ez rólam szól!”), nem ő olvas, hanem az Írás olvassa őt. Így önmaga is „belekerül” az Írásba.²⁴

A Héber Biblia számos szimbolikus-enigmatikus utalást (úrt, lyukat) hordoz, amely kiteljesedésért, feltöltődésért, betöltődésért vagy beteljesedésért kiált. Más szóval: a bibliai nyelv – most elsősorban az Ószövetségre gondolunk – a jelentéstöbblet lehetőségét, potenciáját hordozza magában. Voltak, akik ezt a többletet pleromának nevezték, s az irodalomkritikus Frank Kermode is minden bizonnyal erre gondolt, amikor azt írta, hogy az evangélisták például Jézus Krisztus életét, halálát és feltámadását úgy állították be, hogy azok „pleromatikus konformitással”²⁵ viszonyuljanak párhuzamos előzményeiknek tartott – képzelt – előképeikhez (pl. Jn 19,46 vö. 2Móz 12,46; Jn 19,37, vö. Zák 12,10; Mt 27,35, vö. Zsolt 22,19; stb.). Northrop Frye pedig arra mutatott rá, hogy a bibliai szövegek igazságértéke nem a mai modern értelemben vett racionális „igazolhatóságban”, a szövegtől eltérő, például a történelemre utaló vonatkoztatásban (referencialitás) rejlik.

²³ Idézi Ulrich H. J. Körtner: *Az ihletett olvasó. A bibliai hermeneutika fő aspektusai*. Ford. Koczó Pál (Hermeneutikai füzetek, 19.), Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1999, 89.

²⁴ A yale-i iskola képviselői „intratextualitásról” beszélnek, vagyis nem a szöveg van a világban, hanem fordítva: a világ a szövegben (Frei, Lindbeck).

²⁵ Kermode 1979: 111.

„Ahogyan az Ótestamentum történelmi könyvei nem tekinthetők történelemnek, ugyanúgy az evangéliumok sem életrajznak. Az evangélistákat egyáltalán nem érdeklik az olyan bizonyítékok, amelyek általában az életrajzírókat, mint amilyenek például elfogulatlan utazók megjegyzései. Ők csupán azzal törődnek, hogy beszámolójukban egybevegyék Jézus életének eseményeit, valamint az Ószövetség – értelmezésük szerinti – kijelentéseit arról, hogy mi történik majd a Messiással.”²⁶

Lássuk most már közelebbről a Héber Biblia és az Újszövetség kapcsolatát! Az Újszövetség szerzői legtöbbször a görög nyelvre lefordított Héber Bibliát, a Septuagintát (LXX)²⁷ használták. Vizsgálódásaink ezért (és a kompetencia hiánya miatt is) csak a görög nyelvre fog korlátozódni. Az Újszövetség egyes ószövetségi passzusai, idézetei végeredményben a Héber Biblia (Ószövetség) revizionista újraolvasásai. Vegyük közelebbről is szemügyre, hogyan is történik a revizionista olvasás!

Az első példánk Lukács evangélistának az Apostolok cselekedeteiről szóló könyvének 8. fejezetéből való, az az epizód, amikor az etióp kincstárnok Ézsaiás próféta tekercsét olvassa, azt a részt, amikor a próféta a szenvedő szolgáról szól. Fülöp ezt úgy magyarázza neki, hogy ez a történet Jézus Krisztus mint ártatlan báránynak a halálával teljesedett be. Vajon uzurpációról vagy appropriációról van-e itt szó?

ApCsel 8, 32	Ézs 53,7
Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ ῥκειροντος ¹ αὐτὸν ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ.	ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ.

²⁶ Frye 1996: 90.

²⁷ Az idézett bibliafordítások bibliográfiai adatait lásd a Forrásokban.

A következőkben több fordítást is összehasonlítottunk, hiszen a fordítás appropriáció és kommunikáció egyszerre.

	Ézs 53,7	ApCsel 8, 32
KNB	nem nyitotta ki száját; mint a bárány, melyet leölésre visznek, és mint a juh, mely nyírói előtt elnémul, nem nyitotta ki száját	Mint a bárány, amelyet leölésre visznek, és mint a juh, mely nyírója előtt elnémul, nem nyitotta ki száját.
SZIT	Mint a bárány, amelyet leölésre visznek, és mint a juh, mely nyírója előtt elnémul, nem nyitotta ki száját.	Mint a juh, úgy vitték leölni. Ahogy a bárány sem ad hangot nyírója előtt, ő sem nyitotta szóra ajkát.
RUF	száját sem nyitotta ki. Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját.	Amint a juh, úgy vitték leölni, és amint a bárány néma, a nyírója előtt, úgy nem nyitja meg a száját.
KG	száját nem nyitotta meg, mint bárány, mely mézszárazságra vitetik, és mint juh, mely megnémul az öt nyírók előtt; és száját nem nyitotta meg!	Mint juh vitették mézszárazságra, és mint a bárány az ő nyírója előtt néma, azonképen nem nyitotta fel az ő száját.

ApCsel 8,32 és Ézs 53,7 szó szerinti idézet a LXX-ből, azzal a kis különbséggel, hogy Ézs-nál kétszer fordul elő a következő: οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. Ha öt magyar fordítást a görög szövegek mellé helyezünk, feltűnik, hogy egyik sem szó szerint adja vissza azt, amit pedig ApCsel 8,32, LXX Ézs 53,7 szó szerint²⁸ idéz.²⁹

²⁸Tarjányi 2014: 90: „[B]ármilyen tökéletes tudományos apparátussal is készülnek a mai bibliafordítások, mi becsapjuk az olvasót. Ahol az újszövetségi rész a Septuaginta szerint idézi az Ószövetséget, az Ószövetség megfelelő helyén a mi fordításaink nem az idézett szövegváltozatot tartalmazzák, hanem valami más, mégpedig azt, amit a héber szöveg tartalmaz.”

²⁹Itt egy fordításelméleti problémába botlunk. A mai fordítók általában az Ószövetség könyveit az eredeti maszoréta szövegből idézik, mondván az a legrégebbi, s a tudományos fordítás azt kívánja, hogy mindig az eredetiből fordítsunk, s ne a fordításból (LXX). De helytálló-e ez az elv, ha az USZ a LXX szövegét idézi szó szerint? Szövegelméleti vagy irodalomkritikai szempontból nem az lenne-e kívánatos, hogy a fordításban a fordított részt adjuk vissza és ne annak az eredetijét? Egyszerű irodalmi példát

Második példákát Máté evangéliumából vesszük, ahol az evangélista vendégszövege Ézs 53,4 LXX szerinti fordítása. Mt 8,16-17-ben ezt olvassuk:

Amikor beesteledett, sok megszállottat vittek hozzá, ő pedig szavával kiűzte a tisztátalan lelkeket, és minden beteget meggyógyított, **hogyan beteljesedjenek az Ézsaiás próféta által mondottak: „Erőtlenségünket ő vette el, és betegségeinket ő hordozta.”**

Ὁψίας δὲ γενομένης προσήνεγκαν αὐτῷ δαιμονιζομένους πολλούς· καὶ ἐξέβαλεν τὰ πνεύματα λόγῳ, καὶ πάντας τοὺς κακῶς ἔχοντας ἐθεράπευσεν· ὅπως πληρωθῆ τὸ ῥηθὲν διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου λέγοντος Αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβεν καὶ τὰς νόσους ἐβέβαστασεν.

Mt 18,17-ben **ἀσθενείας** (betegség, gyengeség, erőtlenség a magyar fordítások szerint). Ám az itteni Ézs 53/4 vendégszövege a LXX szerint **ἁμαρτίας**; amit viszont a magyar fordítások (lásd lent) mind „betegségünket”-ként adnak vissza, tehát az **ἀσθενείας**-megfelelőjeként. A magyar fordítók az eredeti maszoréta szöveget vették figyelembe.³⁰ Itt viszont az a probléma, hogy a LXX miért ír **ἁμαρτίας**-t az eredeti héber helyett.

említek. Ha mondjuk valaki oroszra akarná fordítani Juhász Gyula *Többi néma csend* című versét, ami Arany János jól ismert *Hamlet*-fordításából való, akkor az orosz fordító Juhász Gyulát / Arany Jánost fordítson-e, vagy vegye elő az eredeti angol szöveget („The rest is silence”). Ebből aztán olyasmí is kijöhet, pl. „Csend lesz ezután”. Ha tehát egy fordítás idézet, szükséges-e az idézett szöveg eredetijét fordítanunk (a fenti példa alapján: a maszoréta szöveget), vagy ha a USZ-ben egyértelműen a LXX került át, nem az lenne-e a helyes megoldás, ha a LXX szövegét fordítanánk?

³⁰ Máté láthatóan a héber szövegre támaszkodik, ahol „betegségeink”-ről (חַטֵּי־נוֹסֵי) van szó. Érdekes, hogy a LXX ezt „bűneinket”-nek (τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν) fordítja. Szabados Ádám e-mail közlése (2020. október 22.), amit ezúton köszönök neki. Ugyanakkor a Raj Tamás szerkesztette kétnyelvű Biblia „bűneink”-ként fordítja Ézs 53,7-et (II. kötet, 130).

Mt 8,17/Ézs 53/4 LXX	KNB	SZIT	STL	BD	RUF	KG
Αὐτός τῶς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβεν καὶ τῶς νόσους ἐβάστασεν.	'Ó a mi gyengeségeinket magára vette, és betegségeinket hordozta	„Magára vállalja bajainkat és hordozta betegségeinket.”	Ő vette el erőtlenességűnket , és betegségeinket ő hordozta.	„Ő elvette betegségeinket és bajainkat hordozta.	Erőtlenességűnket ő vette el, és betegségeinket ő hordozta.”	Ő vette el a mi erőtlenességűnket , és ő hordozta a mi betegségeinket.
οὗτος τῶς ἀμαρτίας ἡμῶν φέρει καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾷται,	Pedig a mi betegségeinket ő viselte, és a mi fájdalmainkat ő hordozta;	Bár a mi betegségeinket viselte , és a mi fájdalmaink nehezedtek rá	–	–	Pedig a mi betegségeinket viselte , a mi fájdalmainkat hordozta.	Pedig betegségeinket ő viselte , és fájdalmainkat hordozá,

Harmadik példánk: Zsolt 8,6-8 „vendégszövege” Zsid 2,7 és 9-ben

E két szakaszban egyszerre figyelhetünk meg két érdekes jelenséget. Egyrészt appropriációt: a LXX ἄνθρωπος-t („ember”) Zsid 2,7 és 9 ἄνθρωπος-a (ember) már egyértelműen Jézusra (mint emberre) vonatkoztatja; vagyis a LXX szövegét így appropriálja (uzurpálja?). Másrészt ambiguitással: a LXX βραχύ – kétértelmű, egyszerre fejez ki „kis távolságot”; és „rövid időt” (Balázs 1998: 92). Amíg az eredeti héber „m^e at” kizárólag kvalitatív jelentést hordoz³¹ („kevés, kicsinek lenni”), addig a LXX βραχύ egyszerre kvalitatív és kvantitív jelentést is hordoz. Hogyan kell ezt fordítani? Itt Jézus identitásának más-más aspektusával van dolgunk, s teológiai nézőpont kérdése, hogy Jézus „ontológiai” vagy „inkarnációs” identitását akarjuk-e hangsúlyozni. A protestáns fordítók Luther után az inkarnációs identitást emelik ki (azaz rövid időre kisebb lett az angyaloknál), a katolikusok az ontológiai identitást (Jézus kevéssel kisebb az angyaloknál). Van olyan katolikus fordítás (Jerusalem Bible), ahol a fordítók szintén az inkarnációs identitást hangsúlyozzák.

³¹ Köszönöm Gerőfiné Brebovszky Éva és Varga Gyöngyi tájékoztatását.

	Zsolt 8,6-8	Zsid 2,6-7 és 9
	<p>Micsoda az ember–mondom–hogyan megemlékezel róla? és az embernek fia, hogy gondod van rá? ⁶ Hiszen <i>kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél</i>, és dicsőséggel és tisztességgel megkoronáztad őt! ⁷ Úrrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél.</p>	<p>Zsid 2,6-7 és 9,14) Micsoda az ember, hogy gondolsz rá, vagy az embernek fia, hogy gondod van rá? ⁷ <i>Rövid időre kisebbé tetted őt az angyaloknál, dicsőséggel és méltósággal koronáztad meg, ⁸ mindent lába alá vetettél (...)</i> Jézus, a <i>ki egy kevés időre kisebbé tétetted az angyaloknál,</i>”) (RÚF 2014)</p> <p>Mi az ember, hogy megemlékezel róla, vagy az ember fia, hogy gondot viselsz rá? ⁷ Egy kevéssel tetted őt kisebbé az angyaloknál. Dicsőséggel és méltósággal koronáztad, ⁸ és mindent a lába alá vetettél (...) azt azonban látjuk, hogy Jézus, aki egy kevéssel lett kisebbé az angyaloknál. (Simon T. László)</p>
GÖRÖG	<p>⁵ τί ἐστὶν ἄνθρωπος, ὅτι μνησκη αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου, ὅτι ἐπισκέπη αὐτόν;</p> <p>⁶ ἠλάττωσας αὐτόν βραχύ τι παρ’ ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτόν·</p>	<p>Τί ¹ ἐστὶν ἄνθρωπος ὅτι μνησκη ¹ αὐτοῦ, ἢ υἱὸς ἀνθρώπου ὅτι ἐπισκέπη αὐτόν;</p> <p>⁷ ἠλάττωσας αὐτόν βραχύ τι παρ’ ἀγγέλους, δόξη καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτόν,</p> <p>ἠλάττωσας αὐτόν βραχύ τι παρ’ ἀγγέλους</p>
VULGATA	<p>quid est homo quod memor es eius aut filius hominis quoniam visitas eum</p> <p>6 minuisti eum paulo minus ab angelis gloria et honore coronasti eum</p> <p>7 et constituisti eum super opera manuum tuarum</p> <p>8 omnia subiecisti sub pedibus</p>	<p>quid est homo quod memor es eius aut filius hominis quoniam visitas eum</p> <p>7 minuisti eum paulo minus ab angelis gloria et honore coronasti eum et constituisti eum super opera manuum tuarum</p> <p>8 omnia subiecisti sub pedibus</p> <p>9 eum autem qui modico quam angeli minoratus est videmus lesu[m] propter passionem mortis gloria et honore coronatum ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem</p>

Wyclife	little less	little less
Luther	wenig niedriger	7. eine kleine zeit niedriger 9. eine kleine zeit niedriger
Tyndale	Matthew: made him lower than angels	7. for a season 9. for a season (1526) 9. he was made less than the angels (1534)
Genfi B	little lower	7. thou madst him a little lower 9. was made little inferior
KJV	little less	7. little lower 9. little lower
Jerusalem Bible	made him little less than a god	7. for a short while 9. J for a short while made less than the angels
ESV / LSB	a little lower	7. for a little while was made lower 9. for a little while made lower
KNB	Kevéssel tetted őt kisebbé az angyaloknál,	Kevéssel tetted őt kisebbé az angyaloknál; 9. Jézus kevéssel lett kisebb az angyaloknál (STL és BD IS)
SZIT	Majdnem isteni lényvé tetted,	Az angyalok alá csak kevéssel aláztad, 9. Jézus kevéssel lett kisebb az angyaloknál
RUF	Kevéssel tetted őt kisebbé Istennél,	Rövid időre kisebbé tetted őt az angyaloknál, dicsőséggel és méltósággal koronáztad meg, Jézus, aki rövid időre kisebbé
KG	kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél,	kevés időre kisebbé tétetett kevés időre kisebbé tétetett

Luther egyébként nemcsak Zsid 2,7-9, hanem Zsolt 8,6-ot is krisztológiailag olvassa, sőt a zsoltárban egyenesen Krisztusnak Istentől való elhagyatottságát hangsúlyozza, azt, amit átélt a kereszthalálában.³² Beolvasással („eiszegézés”), usurpációval vagy appropriációval van itt dolgunk? Richard B. Hays a közelmúltban magyarul

³² Vö. Fabiny 2009: 128–132.

is megjelent könyve³³ azt vizsgálja, hogy a négy evangélista Jézus Krisztus életét és halálát miképpen értelmezte, illetve olvasta Izrael szent könyvének (Héber Biblia, Ószövetség) fényében. Hays jól illusztrálja az intertextuális „visszafelé való olvasás” (reading backwards) lehetőségét az irodalmi „szoros olvasás” (close reading) módszerével egyetértésben. Hays az érdeklő, hogy az első keresztény közösségek miképpen alakították ki egyedülálló nézeteiket arról, hogy az általuk megismert és követett Jézus Krisztus Izrael Istenének a megtestesítője, a várt szabadító, a Messiás. Az evangéliumok nem történelmi iratok, de nem is művészi-tanítói fikciók, hanem tanúságtételek. Ha az evangélisták azt képviselik, hogy Izrael Messiása Jézus Krisztusban eljött, ez nem jelenti azt, hogy ezáltal tudatosan elszakítják magukat a judaizmustól?

Mindezek a kérdések, a Héber Biblia és az Újszövetség kapcsolatának különféle megközelítései végeredményben a ricceuri appropriáció fogalmában találkoznak. Az első Krisztus-követők a szövegeikkel hogyan tették magukévá, hogyan sajátították el (vagy sajátították ki) a Héber Bibliát? Appropriáció történt, vagy önkényes, erőszakos uzurpáció, talán „lopás”? Vajon igaza van-e Harold Bloomnak, aki szerint az Újszövetség szerzői nem csupán „félreolvasták” az úgynevezett „Ó”-szövetséget, hanem vakmerően „kisajátították” a Héber Biblia erős költészetét?³⁴ Talán az egyik oldalról igen.

Ahhoz, hogy Bloom megnyilatkozását a másik oldalról is mérlegre tegyük, különbséget kell tennünk kisajátítás és az elsajátítás, vagyis az uzurpáció és az appropriáció között. Mit jelent a „kisajátítás”? Ez a szó egyértelműen a lázas birtoklási vágyra utal, ami pedig az ego megkeményedésével jár együtt. Az „elsajátítás”, amint Ricceurtól tudjuk, ennek pontosan az ellenkezője: „az önközpontú, narcisztikus egőről való lemondás pillanata”. Az elsajátítással megemésztünk, lenyelünk valami olyasmit, ami korábban idegen volt nekünk. Talán ezért mondja az angyal a patmoszi

³³ Hays 2019.

³⁴ Bloom 1988: 390.

látoknak a Jelenések könyvében: Vedd át, és edd meg: keserűvé teszi a gyomrod, a szádban pedig édes lesz, mint a méz (10,9).

Végkövetkeztetésem tehát az, hogy a bibliai szöveg beteljesedése ideális esetben az olvasó egójának megszűnésével jár. Ez az a pont, ahol Ricœur szövegelmélete és Northrop Frye bibliai víziója egybeesik. Azt írja Frye, hogy a Biblia az olvasót is felszólítja, hogy azonosuljon a könyvvel. „Az apokalipszis olyan, mint a világ, ahol már megszűnt az én.”³⁵ Ám csak akkor beszélhetünk az „én” eltűnéséről, amikor „elnyeltük” a könyvet. Átfogalmazva, amit Frye Shakespeare olvasásáról mondott: a Biblia olvasásának célja nem az, hogy csodáljuk, hanem hogy magunkévá tegyük, hogy a szöveg nyelvi ereje átjárja lényünket, és alakítsa gondolkodásunkat. A Biblia olvasásának végső célja pontosan ez az „*interpenetráció*” vagy kölcsönös áthatás.

Az elsajátítás és a kisajátítás közötti különbségtételünk végeredményben ugyanaz, amit C. S. Lewis a szövegek „befogadása” (reception) és „használata” (use) között lát: „Amikor egy műalkotás szövegét befogadjuk, akkor érzéseinket, képzeletünket és minden más erőnket azokra a mintákra fordítjuk, amelyeket a szerző talált ki. Amikor használjuk a szöveget, akkor csupán saját aktivitásunk szolgálatába állítjuk azt”.³⁶ Egy példával

³⁵ Frye 1996: 237.

³⁶ Lewis: 1961: 88. Eredetiben: „A work of (whatever) art can be either »received« or »used.« When we »receive« it we exert our senses and imagination and various others according to a pattern invented by the artist.” „A work of (whatever) art can be either »received« or »used.«... »Receptive reading« invites in the reader the reflective awareness of difference, of something new, challenging, or ineffable and thus the possibility of change or »enlargement of being.«” Ennek a gondolatnak egy interpretációja: „By contrast, readers who »use« a text treat it as an appliance to reinforce their pre-existing set of values or to push them along in familiar and established ways of thinking and behaving. This latter experience is thus a closed and privatizing one—the product of what Lewis earlier in the work calls »egoistic castle-building.« While works of art may invite both »use« and »reception,« Lewis ultimately concludes that a work whose readers only use and never receive it may be judged inconsequential, or worse.”

illusztrálhatjuk ezt. Shakespeare Hamletjét, a dráma szövegét egy színházi rendezés (ami metaforikusan „szöveg”) vagy befogadja, vagy használja. A befogadás esetén a rendezőnek le kell mondania az egójáról; kisebbé kell lennie, hogy a mű életre keljen. Ez nem az eredetiség hiányát jelenti, hanem egy etikai magatartást: alázatot. Ha egy rendező használja vagy kisajátítja a darabot, akkor az neki pusztán ürügy, hogy önmagát megvalósítsa, és saját névjegyét – Shakespeare-t erre csak használva – letegye a színpadon. Ilyen „önépítés” pontosan a narcisztikus ego megkeményedése, amelynek az ellentéte az appropriáció. Az appropriáció esetén a két *konzsenialitás* (szerző- rendező) kreatívan találkozik.

De még most sem válaszoltuk meg a kezdeti kérdésünket: az evangélisták vajon befogadták, vagyis elsajátították, appropriálták-e a Héber Bibliát, amikor revizionista olvasásukkal annak egyes passzusait a Mesterükre és önmagukra vonatkoztatták? Vagy ellenkezőleg: csak használták, kisajátították, uzurpálták azt önidentitásuk megkonstruálása végett, ami ezáltal egy új képződmény, az egyház kialakulásához vezetett. Paul Ricoeur nyomán elmondhatjuk, hogy egy szöveg akkor teljeseedik ki, amikor beteljeseedik. A Biblia beteljesedés-nyelvezete³⁷ nem egyes események megjövendölt – prediktív – ahogy Frye mondta: „jövő kedden” – történő megvalósulása. Az evangélisták arról számolnak be, a „régí” szöveg új olvasói a szöveggel együtt transzformáción mentek át, ahogy Ricoeur írta. Az Írás számukra új értelmet nyert, új jelentéssel telítődött: „betelt” – *πεπλήρωται ἡ γραφή* (Lk 4,21). A szöveg növekedéséhez idő kellett, s az Írás akkor teljesehető be, amikor az idő is hasonlóképpen beérett, betelt: *Πεπλήρωται ὁ καιρὸς* (Mk 1,25). Ez az a pillanat (*καιρὸς*), amikor az olvasó egója meghal, ám énje új életet kap: már nem ő él, hanem a textus, pontosabban annak számára megtalált jelöltje él benne.

A Biblia szerint a szövegben, pontosabban a Verbummá vált szövegben, illetve a szöveggé vált Verbumban élünk; így a bibliai

<http://cslewisreview.org/2015/01/c-s-lewiss-great-experiment-2/index.html>
Letöltve: 2020. 11. 24.

³⁷ Fabiny 2016: 36–40.

beteljesedés a Grafé, a szöveg, a Szó beteljesedése. Az az igazi szó, amely beteljesedik, amely életre kel; mihelyt eléri célját, eltalál, rám talál. Coleridge szavaival: „whatever finds me”. Ez azt jelenti, ahogy Ruttkay Veronika írja: „a szubjektum maga is eme »találkozás« révén ismer önmagára, ennek révén artikulálódik”.³⁸ A Szó elnyeri küldetését, amikor betöltődik; ahogy Ézsaiás mondja: Isten igéje sohasem tér vissza üresen, hanem eléri célját (55,11). Brevard Childs írja: „Az igaz szó független léttel bír, hiszen része annak a teljességnek, amely felé törekszik. Beteljesített szó, vagyis része a teljes valóságnak. Feltartóztathatatlanul siet célja felé. [...] Az igaz szó addig nem szűnik meg szólni, amíg elnyeri a teljességét annak a valóságnak, amelynek már egyébként is a része [...] a szó akkor teljesedik be, amikor betöltve teljességet alkot”.³⁹

Kezdetben volt a Szó. Az utolsó szó is Szó. Közbejött a szöveg.*

Források

- Békés-Dalos Újszövetségi Szentírás (BD)*. Bencés Kiadó. Szt. Jeromos Bibliatársulat. Budapest. 1991.
- Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (SZIT)*. Szent István Társulat. Budapest. 2018.
- Die Bibel – Altes und Neues Testament (Cabra-Leder-Ausgabe): Übersetzung von Martin Luther. Textfassung 1912*. Anaconda Verlag. 2016.
- Greek Old Testament-Septuaginta (XXL)*. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart: Germany. 2007.

* A szerző köszönetet mond irodalomtörténész és teológus barátainak, akik hasznos észrevételeikkel látták el a kéziratot.

³⁸ Ruttkay 2004: 21.

³⁹ Childs 1958: 267. Tóth Sára fordítása. Eredetiben idézi Fabiny 2016: 38. „The true word possesses an independent existence since it is part of the totality towards which it moves. It hastens towards its end and cannot be stopped. [...] If it is a filled word, it also shares in that reality. [...] The true word continues until it forms a totality with that reality of which it is already a part. [...] A word is fulfilled when it is filled full to form a whole.”

- Káldi-Neovulgáta Biblia (KNB)*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat. Budapest. 1997.
- Károli Gáspár revideált fordítása (KG)*. Veritas Kiadó. Budapest. 2011.
- New Jerusalem Bible (NJB)*. Image; Reissue edition (February 15. 2000)
- Revideált új fordítás (RÚF)*. Kálvin Kiadó. Budapest. 2017.
- Simon Tamás László Újszövetség-fordítása*. Pannonhalmi Főapátság. Pannonhalma. 2017.
- The Bible: The Authorized King James Version (KJV)*. Oxford University Press. Oxford. 2008.
- The Geneva Bible: The Bible of the Protestant Reformation*. Hendrickson Publishers Inc. Massachusetts. United States. 2007.
- The Lutheran Study Bible (ESV / LSB)*. Concordia Publishing House. Missouri: USA. 2009.
- The Tyndale Bible – 1536 New Testament*. Lazarus Ministry Press; 1st edition, 1999.

Irodalom

- Baker, David L. 1998. *Két szövetség, egy Biblia*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Balázs Károly 1998. *Újszövetségi szómutató szótár Károli Gáspár – 1908-ban revideált – fordításához*. Budapest: Logos Kiadó.
- Bartha Tibor (szerk.) 1993. *Keresztény Bibliái Lexikon*. Budapest: Kálvin Kiadó.
- Bloom, Harold 1988. *Poetics of Influence*. Ed. John Hollander. New Haven: Henry R. Schwab.
- Childs, Brevard S. 1958. Prophecy and Fulfilment, A Study of Contemporary Hermeneutics. *Interpretation* 12 (3): 259–271.
- Childs, Brevard S. 1992. *Biblical Theology of the Old and New Testaments*. London: SCM Press
- Detweiler, Robert 1985. What is a Sacred Text? *Semeia* (XXXI): 213–230.
- Fabiny Tibor 2009. Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése. In *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Budapest, Luther Kiadó. 127–134.
- Fabiny Tibor 2016. *Az eljövendő árnyékai. A figurális-tipológiai olvasás*. Budapest: L'Harmattan, KRE.

- Frye, Northrop 1996. *Kettős tükrök. A Biblia és az irodalom*. Budapest: Európa.
- Hays, Richard B. 2019. *Visszafelé olvasás. Figurális krisztológia*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Kermode, Frank 1979. *The Genesis of Secrecy. On the Interpretation of the Narrative*. Cambridge: Harvard University Press.
- Körtner, Ulrich H. J. 1999. *Az ihletett olvasó. A bibliai hermeneutika fő aspektusai*. Ford. Koczó Pál (Hermeneutikai füzetek, 19.) Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Kocszizky Éva é. n. *Grafé, gramma, logos, rhéma – írás és beszéd az Újszövetségben*. Kézirat.
- Lewis, Clive S. 1961. *Experiment in Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, Paul 1976. *Interpretation Theory and the Surplus of Meaning*. Texas: Texas Christian University Press.
- Ricoeur, Paul 1981. Appropriation. In Paul Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Sciences*. Ed. John B. Thompson. Cambridge, Cambridge University Press. 182–193.
- Ricoeur, Paul 1999. Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–33.
- Ruttkay Veronika, 2004. Coleridge, a kereső szellem. In S. T. Coleridge: *Egy kereső szellem vallomásai. levelek a Szentírás ihletettségéről*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont. 9–26.
- Tarjányi Béla 2014. A Káldi-Neovulgata bibliafordítás. In Fabiny Tibor – Pecsuk Ottó – Zsengellér József (szerk.): *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány, Luther Kiadó, Kálvin Kiadó. 88–90.
- Thompson, John B. 2016. Editor's Introduction. In Thompson, John B. (ed.): Paul Ricoeur: *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Webster, John 2003. *Holy Scripture. A Dogmatic Sketch*. Cambridge: Cambridge University Press.

A kötet szerzői

Domonkosi Ágnes, nyelvész, PhD
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Gyógypedagógiai Intézet
e-mail: domonkosi.agnes@nytud.hu

Csépe Valéria, pszichológus, az MTA rendes tagja
ELKH TTK, Agyi Képzőközpont, Neurokognitív fejlődés kutatócsoport
e-mail: csepe.valeria@ttk.hu

Fabiny Tibor, irodalomtörténész, teológus, PhD
Károli Gáspár Református Egyetem
e-mail: fabiny.tibor@kre.hu

†Fehér M. István

Kulcsár Szabó Ernő, irodalomtörténész, az MTA rendes tagja
ELTE, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
e-mail: ksze@t-online.hu

Pléh Csaba, pszichológus és nyelvész, az MTA rendes tagja
CEU, Kognitív Tudományi Tanszék
e-mail: vispleh@ceu.edu

Ragó Anett, pszichológus, PhD
UiT The Arctic University of Norway, Department of Psychology
e-mail: anett.rago@uit.no

Simon Attila, óorkutató, PhD
ELTE, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
e-mail: simon.attila@btk.elte.hu

Steklács János, nyelvész, PhD
Pécsi Tudományegyetem, Neveléstudományi Intézet
e-mail: steklacs.janos@pte.hu

Tátrai Szilárd, nyelvész, PhD
ELTE, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék
e-mail: tatrai.szilard@btk.elte.hu

Tolcsvai Nagy Gábor, nyelvész, az MTA rendes tagja
ELTE, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalom-
tudományi Intézet
e-mail: tng hu@hotmail.com